

Війна і мир (детальний переказ)

Лев Толстой

ТОМ ПЕРШИЙ

Частина перша

У липні 1805 року Анна Павлівна Шерер, відома фрейліна імператриці Марії Федорівни, приймаючи в себе першого гостя, поважного чиновного князя Василя Курагіна, говорила з ним про Наполеона французькою мовою. Анна Павлівна гарячково переконувала співрозмовника в тому, що саме їхньому государеві випала місія "задавити гідру революції, яка тепер ще страшніша в особі цього вбивці і лиходія". Однак князь Василь більше переймався особистими справами, зокрема тим, як би влаштувати свого сина на посаду першого секретаря у Відні. Мова зайшла про всіх його дітей, і Анна Павлівна висловила своє невдоволення молодшим — Анатолем. Зітхнувши, князь сказав про двох синів, Іполита і Анатоля, що один з них "дурень спокійний", а другий "дурень неспокійний". Проте опікуватися їхньою долею — це його батьківський обов'язок, і він питає у фрейліни, чи немає в неї на прикметі багатой нареченої для Анатоля. Анна Павлівна пропонує поговорити з "маленькою княгинєю" Лізою про сестру її чоловіка — княжну Марію Болконську. Тим часом гості почали з'їжджатися. Це були люди, різні за характером і віком, проте всі вони належали до вищої верстви суспільства. Приїхала красуня Елен, дочка князя Василя, одягнена для балу в англійського посланця. Вона заїхала сюди по батька. Приїхала маленька княгиня Болконська, яка через свою вагітність не виїжджала у великий світ, але ще їздила на невеликі вечори, вона мило поводитися, вітаючи всіх, і всім було весело дивитися на гарненьку майбутню матір, і кожен, хто розмовляв із нею, бачив її світлу усмішку, думав, що він сьогодні особливо милий; приїхав князь Іполит, син князя Василя, та багато інших. Анна Павлівна запросила і двох "цікавих людей": віконта Мортемара, "гарного емігранта, із справжніх", якого привіз Іполит, і абата Морію, "його недавно приймав государ". Ними господиня "частувала" своїх гостей. Майже всі гості спілкувалися між собою французькою мовою. Усі вони змушені були вітати спочатку "нікому не відому, нікому не цікаву і не потрібну тітоньку" Анни Павлівни, вислуховуючи слова про її та государя імператора здоров'я. Це був своєрідний ритуал, яким не можна було знехтувати, так ніби всі домовилися про правила якоїсь гри і ніхто не збирався їх порушувати. Занепокоєння промайнуло на обличчі господині, коли незабаром після маленької княгині увійшов товстий, масивний молодий чоловік в окулярах — незаконний син відомого вельможі графа Безухова. П'єр щойно повернувся з-за кордону, де виховувався, й уперше був у вищому світі. Неспокій і страх на обличчі господині, коли вона побачила в дверях П'єра, могли стосуватися розумного й боязкого, спостережливого і природного погляду, який відрізняв його від усіх у цій вітальні. Віконт розповів анекдот про Наполеона і відому артистку. Анекдот сподобався, дами здавалися задоволеними. Фрейліна діяла як господар прядильної

майстерні, що запускає кожне веретено, розсадивши усіх робітників по місцях. Помітивши, що абат і П'єр говорять занадто жваво і природно, Анна Павлівна непокоїться та втручається в розмову і для зручності спостереження приєднує їх до загального гурту. В цей час до вітальні увійшов князь Андрій Болконський, невисокий, дуже вродливий молодий чоловік з виразними і сухими рисами обличчя. Його погляд, його поведінка доводили, що всі присутні у вітальні йому добре знайомі і добряче набридли, а більш за всіх, здавалося, наганяла нудьгу його вродлива і жвава дружина. Анна Павлівна запитує, чи правда, що він збирається на війну, і князь Андрій сухим і нудним голосом повідомляє, що Кутузов воліє взяти його до себе ад'ютантом. Єдиний, кому він щиро зрадів, був молодий Безухов. Як тільки князь Андрій побачив П'єра, погляд його став ласкавим і дружнім. Незабаром князь Василь від'їжджає з дочкою на бал до англійського посланця. У передпокої його наздоганяє літня дама — княгиня Анна Михайлівна Друбецька — і просить князя Василя замовити слово перед государем, аби її сина Бориса перевели до гвардії, і слово перед Кутузовим, аби той узяв Бориса в ад'ютанти. Князь Василь, який розпочинав свою кар'єру завдяки батьковій цієї княгині, неохоче погоджується виконати перше прохання і категорично відмовляється виконати друге.

Тим часом у вітальні триває розмова про Наполеона. Віконт говорить, що ще рій перебування на престолі Наполеона — і "хороше французьке громадянство" буде знищене. П'єр гарячково стверджував, що "Наполеон великий, тому що він став вищим над революцію, придушив її зловживання, утримавши все добре — і рівність громадян, і свободу слова та преси, — і тільки тому здобув владу". Він хотів був сказати ще щось, але Анна Павлівна перебила і, бажаючи бути люб'язною з віконтом, висловила думку, що французька нація звільниться від узурпатора Наполеона і кинеться в обійми законного короля. Князь Андрій піддав це сумніву: адже до минулого, на його думку, важко буде повернутися. П'єр зміг-таки вставити слово і зауважив, що це дворянство перейшло на бік Наполеона. Віконт заперечує, але князь Андрій підтримує П'єра. Необізнаний з умовностями вищого світу, П'єр починає відверто висловлювати свої думки щодо особистості Наполеона. Господиня і всі присутні шоковані самостійністю його суджень, що суперечать усталеному погляду російської аристократії на Наполеона. На допомогу своєму другові приходить князь Андрій і говорить, що Наполеона можна вважати великим, коли той не боїться подати руку хворим у чумному шпиталі, але є вчинки, які важко виправдати. З цими словами князь Андрій підвівся, щоб їхати додому. Тієї ж миті князь Іполит Курагін раптом встав і, зупиняючи всіх, почав розповідати анекдот. Говорив він російською (за його словами, інакше могла пропасти вся сіль анекдоту), з такою зимовою, як француз, що рік прожив в Росії. Анекдоту ніхто не зрозумів, як і те, чому його треба було розповідати неодмінно російською, але всі віддали належне світській люб'язності князя, що приємно закінчив неприємну вихватку мсьє П'єра. В передпокої князь Іполит стояв біля гарненької вагітної княгині і дивився на неї в лорнет. Анна Павлівна вже встигла переговорити з Лізою про сватання, яке вона затівала між Анатолем і зовицею маленької княгині.

Князь Андрій сухо й неприязно звернувся до князя Іполита, який заважав йому пройти до карети, а потім привітно нагадав П'єру, що чекає його на вечерю. Після їхнього від'їзду віконт зауважив, що маленька княгиня дуже мила, майже як французенка, й можна пожаліти "цього офіцера, який корчить з себе можновладну особу".

Із салону Шерер П'єр поїхав до князя Андрія, і під час дружньої розмови той зауважив, що не можна всюди говорити те, що думаєш. Вони розмовляють про вибір життєвого шляху, про кар'єру і на питання друга, чому він іде на війну, Болконський відповів, що "це життя це по ньому". У розмову друзів втручається дружина Андрія. Княгиня Ліза боїться майбутніх пологів і не хоче їхати без чоловіка в село до його батька, однак її нарікання лише дратують чоловіка, він не розуміє її страхів. У відвертій розмові з другом князь Андрій зізнається, що його шлюб був помилкою, хоча його дружина прекрасна жінка, він іде на війну, бо його не влаштовує життя, яким він живе. П'єр дає слово Князю Андрію більше не брати участі в гультьйських розвагах у компанії Анатолія Курагіна, про які по Петербургу ходило багато пліток.

Незважаючи на те, що П'єр пообіцяв князю Андрію не їздити більше до Анатолія Курагіна, того ж вечора він знову поїхав, легко домовившись зі своєю совістю. Йому спало на думку, що слово, дане князю Андрію, не має ніякого значення, адже раніше він дав слово Анатолію бути в нього. Коли П'єр увійшов, вечеря вже скінчилась, але гості не роз'їжджались, і він почув регіт знайомих голосів та рев ведмедя. Вся п'яна компанія з'юрбилася біля вікна, а в центрі її виділялись Анатоль Курагін і Долохов. П'єр не одразу зрозумів, що тут відбувалося. Анатоль, побачивши П'єра, схопив пляшку з вином і примусив його пити склянку за склянкою, а тим часом розповів, що Долохов на парі збирається випити пляшку рому одним духом, сидячи при цьому на вікні третього поверху з опущеними назовні ногами. Долохов жив разом з Анатолем Курагіним і, хоча був небагатий, до того ж без усяких зв'язків, зумів поставити себе так, що його поважали більше, ніж Анатолія. Він був знаменитістю у світі гультьй, бо грав у всі ігри і ніколи не програвав, а скільки б він не пив, ніколи не втрачав ясності розуму. І тепер він здавався тверезим серед п'яної компанії. Він виграв парі, хоча це здавалося майже неможливим. Сп'янілий П'єр хотів повторити те, що зробив Долохов, але Курагін закликає всіх їхати гуляти далі. П'єр запропонував узяти з собою ведмедя.

Князь Василь виконав обіцянку, дану княгині Друбецькій. Її сина Бориса перевели до гвардії прапорщиком, проте ад'ютантом при Кутузові він так і не був призначений, і княгиня повернулася в Москву до своїх багатих родичів Ростових. У родині Ростових саме святкували іменини Наталій — матері і меншої дочки, тому зранку в домі гості з візитами та привітаннями, їх приймають граф і графиня та їхня старша дочка Віра; допомагає княгиня Друбецька. Приїздить Карагіна з дочкою Жулі. Мова заходить про останню міську новину — хворобу графа Безухова. Княгиня Друбецька розповідає про скандал, до якого причетні син графа П'єр, Долохов і Курагін: вони прив'язали квартального спина до спини до ведмедя і пустили їх у річку. За це Долохова розжалували в солдати, сина Безухова вислано до Москви; скандал навколо імені Анатолія зам'яв князь Василь. Всі засуджують поведінку П'єра і жаліють графа

Безухова, який любить свого сина і навіть звернувся до государя, аби визнати П'єра законним спадкоємцем. Карагіна повідомляє, що в Москву, наче у службових справах, приїхав князь Василь Курагін, але всі знають, що справжня причина його приїзду — хвороба графа Безухова, адже князь Василь через свою дружину прямий спадкоємець усієї маєтності графа. Під час цієї розмови у вітальню забігла тринадцятилітня чорноока, з великим ротом, не гарна, але жвава дівчинка — молодша дочка графині Наташа. Очевидно було, що вона не розрахувала бігу і випадково опинилась у вітальні. Вона підбігла до матері і, незважаючи на її удавано суворий тон, пригорнулася до неї, сміючись, дістала з-під спіднички ляльку. За Наташею в кімнату увійшли її брати — студент Микола і маленький Петруша — та син княгині Друбецької Борис, тепер гвардійський офіцер, і небога графа — п'ятнадцятилітня Соня. Вони розташувались у вітальні, намагаючись стримати молоду природну жвавість і веселість. Першою не витримала Наташа, вибігла з кімнати. За нею, знайшовши зручний привід, пішов Борис, а потім Петруша, досадуючи на те, що перервана їх весела гра. У вітальні точаться розмови про можливу війну Росії проти Наполеона, граф повідомляє, що Микола вирішив залишити навчання і йде на військову службу. Микола, поглядаючи на Соню і гостю-панночку, говорить, що не здатен ні до якої служби, крім військової. Гостя хвалить Наташу. Графиня Ростова визнає, що виховує її не так, як старшу, Віру, з вихованням якої "перемудрували".

Залишивши вітальню, Наташа ховається у квітковій кімнаті, очікуючи Бориса. Борис пройшов через кімнату, зупинившись перед дзеркалом, помилювався своєю вродою і вийшов. Майже одразу за ним вийшла, плачучи; Соня. Наташа хотіла вийти зі своєї схованки і втішити її, але увійшов Микола. Соня ревнує й докоряє йому панночкою Карагіною. Микола запевняє її у своєму коханні і цілує. Коли вони пішли, Наташа викликає Бориса і пропонує йому поцілувати ляльку. Він відмовляється. Наташа питає, чи не хоче Борис поцілувати її, але той не наважується, тоді Наташа сама цілує його. Борис говорить, що закоханий у Наташу, але треба почекати чотири роки, тоді він проситиме її руки.

Коли гості поїхали, графиня хотіла була поговорити з подругою дитинства княгинею Друбецькою наодинці і дорікає Вірі, що та не здогадалася залишити їх. Віра проходить через кімнату, де розташувалися дві молоді пари, Наташа з Борисом і Микола із Сонею. Побачивши, що Микола скористався її чорнилом, щоб записати вірша для Соні, вона затримується. Віру не зворушують ці прояви першого кохання, навпаки, вона з погордою ставиться до них і називає їх дурницями, а поведінку молоді — безглуздою. Наташа, спалахнувши, зауважила, що вони ж не займають її з Бергом, Віриним залицятьником. Слова Віри псують усім настрій, але вона, здається, дістає від цього задоволення.

У вітальні графиня розпитує свою подругу, хто допоміг їй перевести Бориса у гвардію, адже син графині йде на військову службу лише юнкером, а Борис — прапорщиком. Забувши своє приниження під час розмови з князем Василем, княгиня розписує, який той був милий і привітний до неї. Вона скаржиться графині на те, що не

має коштів на обмундирування свого сина, і коли хрещений батько її сина, старий граф Кирило Володимирович Безухов, не залишить йому нічого у спадок, то всі її клопоти будуть марними. Вона називає всіх багатіїв егоїстами, бо навіщо, наприклад, багатство Безухову, коли життя вже втомило його, а її ж Боренька тільки починає жити. Княгиня говорить, що їй байдуже, якої думки будуть про неї, але вона зараз же їде до графа просити грошей для Бориса. Граф просить передати П'єру запрошення на іменинний обід.

Скориставшись каретою Ростових, княгиня Анна Михайлівна Друбецька з Борисом їде до графа Безухова, дорогою просить свого сина бути лагідним і люб'язним з хворим. Борис погоджується, хоча і виказує сумнів, чи вийде щось із цього, крім сорому. В домі графа Безухова їх холодно приймає князь Василь. Борис посміхнувся про себе, коли побачив, якими сумними стали очі його матері, щойно мова зайшла про хворобу графа. На відміну від матері, він намагався говорити спокійно і гідно, хоча не забував додавати, звертаючись до князя, "ваше сіятельство". Княгиня наполегливо хотіла бачити хворого і впевнено називала його не інакше, як "дядечком". Князь Василь зрозумів, що відкараскатись від неї буде дуже важко і, хоча вбачав у ній суперницю у боротьбі за спадок, дозволив увійти до хворого графа. Борис пішов до П'єра запросити його від імені Ростових на обід.

П'єр вже кілька днів жив у домі батька, але жодного разу його не бачив: родичі побоювались, що ця зустріч вплине на заповіт, і не допускали його до графа. П'єру ж говорили, що його негідна поведінка в Петербурзі остаточно зруйнувала здоров'я графа і той не кликав свого незаконного сина. П'єр не впізнав Бориса, хоча вони часто гралися дітьми в домі Ростових. Борис передає запрошення і гордо повідомляє П'єру, що ні він, ні його мати не шукають матеріальної вигоди від свого теперішнього візиту до хворого графа і не приймуть від нього нічого, навіть якщо граф згадає їх у заповіті. П'єр у захваті від Бориса і вирішує поїхати на обід до Ростових, щоб здружитися з ним. Княгиня Друбецька виходить з покоїв графа в сльозах, адже вона намірилася приїхати ночувати біля хворого. Борис запитує про ставлення графа до П'єра, мати відповідає, що все вирішить заповіт.

Поки княгиня Друбецька була у Безухова, графиня Ростова попросила свого чоловіка дати їй п'ятсот рублів. Хоча вільних грошей у графа не вистачало, він не міг відмовити своїй дружині і звелів принести для графині сімсот. Ці гроші графиня віддала княгині Друбецькій на обмундирування сина.

До Ростових з'їжджалися на обід гості. Чекали на Марію Дмитрівну Ахросимову, поважну даму, відому не стільки своїм багатством і знатністю, скільки сильним правдивим характером. Серед гостей — Берг, яким дражнила Наташа сестру Віру. Це самовпевнений молодик, який може говорити тільки про себе і навіть не помічає, що з нього насміхаються. Приїхав і П'єр, але почуввається він ніяково. Дивлячись на нього, навіть важко повірити, що він причетний до зухвалої витівки з квартальним. Нарешті приїздить Марія Дмитрівна. Вона щиро вітає графиню і свою улюбленицю Наташу. Помітивши П'єра, відверто і привселюдно соромить його за гульотинське життя і

поведінку. За столом П'єр багато їсть, багато п'є. Напроти нього сидить Наташа, вона закохано поглядає на Бориса, що сидить поруч з П'єром. Ці погляди, її жвавість та веселість сповнюють П'єра радістю, йому хочеться сміятися невідомо від чого. Наташа щаслива, все для неї здається можливим. Через увесь стіл, перериваючи розмову дорослих, вона звертається до матері із запитанням, яке буде морозиво. І хоча вона порушує правила етикету, всі сміються, дивуючись її хоробрості. Коли розпочалися танці, вона запрошує П'єра і поводить як доросла. Але, коли її батько починає з Марією Дмитрівною танок, що танцювали в його молодості, вона забуває про свою дорослість і біжить через залу, закликаючи всіх помилуватися її батьком.

У той час, як у Ростових танцювали, з графом Безуховим знову стався удар. Лікарі певні, що він не доживе до ранку. Попрощатися зі славним графом приїздить навіть головнокомандувач Москви. Князь Василь починає боротьбу за графів спадок: він іде до покоїв племінниць графа, що живуть у цьому ж домі, і довідується в старшої з них, чи є десь заповіт і лист до царя з проханням визнати П'єра законним сином. Виявилося, що все це граф тримає під подушкою у портфелі з мозаїкою, але княжна не надавала значення цим паперам, вважаючи, що тільки вона та сестри мають права на спадщину старого графа. Та князь Василь більш досвідчений. Він переконує княжну, що заповіт, складений на користь П'єра, матиме законну силу, якщо государ визнає П'єра законним сином, і "П'єр буде вже не П'єр, а граф Безухов". Княжна у розпачі. Князь Василь запевняє її, що "помилку" графа стосовно заповіту можна виправити, якщо знайти портфель. У цей час приїздить П'єр, по якого послали, бо граф, виразно дивлячись на П'єрів портрет, дав зрозуміти, що хоче його бачити. Супроводжує П'єра княгиня Друбецька. П'єр помітив, що ставлення до нього змінилося, йому виказували пошану люди, які раніше його не помічали. Причини цих змін він не зрозумів, але вирішив, що так, напевне, й треба в ці трагічні хвилини. Анна Михайлівна Друбецька поводитися так упевнено, що П'єр скорився їй і робив усе так, як вона підказувала. Графа соборували, і П'єр разом з іншими увійшов до покоїв графа. Він уперше бачить ці сумні приготування до смерті і спочатку навіть не дуже розуміє, до Чого тут готуються. Під час служби сталася перерва, хворому давали ліки. П'єр помітив, що князь Василь і старша княжна пройшли через кімнату і підійшли не до хворого, а до ліжка, на якому той раніше лежав, потім вони вийшли з кімнати і повернулися, коли служба вже закінчувалася. Потім П'єр підійшов до безпомічного батька, який і рукою не міг поворухнути, і тільки тепер зрозумів, що смерть його близько. Після соборування хворого залишили відпочити. П'єр вийшов з кімнати батька разом з іншими. Анна Михайлівна, безперечно, помітила маневри князя Василя і старшої княжни під час соборування і здогадалась, що знаходиться у портфелі, який тримала княжна. Княгиня Друбецька розуміє: якщо спадок дістанеться князю Василю, то її сину нічого не перепаде, тому вона обстоює інтереси П'єра. Князь Василь і княжна хочуть увійти до графа, поки там нікого з чужих немає, але Анна Михайлівна, вчепившись у портфель, не дає їм пройти. В цей час середня княжна вискочила з кімнати хворого і сказала, що граф помирає. Старша княжна впустила портфель, Анна Михайлівна його швидко

підхопила і кинулася у спальню до графа. Схаменувшись, за нею пішли князь Василь і старша княжна. Через кілька хвилин княжна вийшла з лютим обличчям. Коли вона побачила П'єра, вона зі злістю крикнула, що той тепер може радіти. Вранці Анна Михайлівна сказала П'єру, що заповіт ще не відкривали, але начебто перед смертю граф обіцяв їй подбати про долю її сина Бориса, і вона сподівається, що П'єр виконає волю свого батька.

У Лисих Горах, маєтку князя Миколи Андрійовича Болконського, очікують приїзду молодого князя Андрія з дружиною. Господар маєтку, старий князь Болконський, ще за часів імператора Павла був висланий сюди і з того часу нікуди не виїздив. Йому вже давно дозволили мешкати у столицях, але це не змінило нічого в його житті. Він говорив: той, кому він потрібен, приїде сам у Лисі Гори, а йому ніхто не потрібен. Він жив із дочкою Марією, а при ній була компаньйонка-французенка мадемуазель Бур'єн. Князь уважав, що найгірше зло у житті — бездіяльність, і сам навчав свою дочку математики, аби та не була схожа на "наших дурненьких панночок". Князя поважали і побоювались, хоча він давно відійшов від справ; поважні губернські чиновники радилися з ним і вважали за звичайне очікувати його прийомних годин нарівні з його садівником або дочкою.

Ніщо не змінилося у розкладі старого князя і в день приїзду сина. Зранку, як завжди, прийшла на заняття княжна Мар'я. Ці заняття завдавали чимало страждань княжні: князь був нетерплячий і невитриманий, а княжна, боячись батькового гніву, не могла второпати під його поглядом і простих завдань, вона чекала тільки кінця занять, щоб на волі й самоті зрозуміти і розв'язати задачу. Того разу батько дав їй листа і Книгу, яку надіслала подруга дитинства — Жулі Карагіна, та панночка, що була з візитом у Ростових. У листі Жулі описує останні новини: в Москві тільки й розмов, що про війну, государ має намір залишити Петербург і очолити російську армію, більшість молодих аристократів пішла на військову службу, серед них і молодий, милий серцю Жулі Микола Ростов. Вона обіцяє потім розповісти подрузі про сцену прощання, яка буцімто сталася між нею та Миколою. Далі вона розповідає про смерть графа Безухова і про П'єра, якого визнали законним сином, і тепер він володар найбільшої маєтності в Росії. Це примушує всіх змінити своє ставлення до нього, особливо матінок, в яких дочки на виданні. Жулі вважає П'єра повною нікчемою, не бажає шлюбу з ним, хоча, за її словами, дехто вже вважає її графинею Безуховою. Повідомляє Жулі і про плітки, які вона чула від Друбецької, щодо майбутнього сватання Анатолія Курагіна до Марії Болконської. Княжна Мар'я пише листа у відповідь, в якому не погоджується з оцінкою, яку дала Жулі П'єру, говорить про його прекрасне серце. Княжна жаліє П'єра, розуміючи, який тягар відповідальності лежить тепер на його плечах. Так міркуючи, княжна спохопилася, адже вона вже мала займатися музикою, у цьому домі все було розписане по годинах, до дрібниць.

Через якийсь час до маєтку приїжджає князь Андрій із дружиною. Жінки обмінюються останніми новинами, і між іншим Мар'я дізнається, що Андрій іде на війну. Старий князь відводить для побачення з Андрієм визначені години. Батько і син

говорять про політику і майбутню війну. Князь Андрій походить з маєтком, впізнає кімнати, у яких він виріс, знайомі з дитинства речі. За обідом розмова про політику і про Наполеона відновлюється. Коли мова заходить про Суворова і князь Андрій висловлює сумнів у тому, що Суворов у всіх боях виявляв свій геній і талант полководця, його батько виходить із себе і заявляє, що ніякий Бонапарт із Суворовим не зрівняється. Князь Андрій звертає увагу на те, що у французів гарна армія, чудові солдати, проте сам одну за одною розбирає всі помилки Наполеона. Батько помічає, що син прекрасно розуміє політичні перспективи. Увечері князь Андрій їде.

Перед розставанням княжна Мар'я заходить до брата і просить його бути ласкавим з дружиною, бо, за її словами, "це дитина, така мила, весела дитина". Вона нагадує Андрієві, що його дружині буде тяжко залишитися в селі без чоловіка і того товариства, до якого вона звикла. Хіба що тільки мадемуазель Бур'єн зможе втішити "маленьку княгиню". Князь Андрій не поділяє думки сестри, бо "їхня мадемуазель" йому не сподобалася. Він говорить, що Мар'ї, певне, несолодко живеться з батьком — у того завжди був важкий характер. Княжна навіть злякалася такої "погордливої думки", вона вважає це гріхом, запевняє, що цілком задоволена своїм життям. Що дійсно турбує і лякає її, так це ставлення батька до релігії: Мар'я не розуміє, як людина з таким розумом не може бачити того, що "ясно, як день". Вона намагалася вплинути на батька і тепер Богу молиться, аби той послав батькові віру. Після цих слів княжна дає братові стародавній образок із зображенням на ньому Спасителем із чорним ликом у срібній ризі і просить Андрія ніколи його не знімати, бо "його ще дідусь носив у всіх війнах". Хоча Андрій ставиться до подарунків такого роду скептично, але із вдячністю приймає образок і навіть цілує його. Князь Андрій зізнається сестрі, що він нещасливий у сімейному житті і що так само нещаслива його дружина, хоча ані їй, ані собі він не може дорікати ні за що. А чому це так, ніхто не знає. Князь Андрій прощається з батьком, той хвалить сина за те, що "за жіночу спідницю" не тримається, — "служба передусім". Андрій просить батька послати в Москву по акушера, коли у дружини почнуться пологи, повідомляє, що дружина бачила якийсь поганий сон і тепер боїться народжувати. Батько в усьому розуміє сина, розуміє й те, що Андрій нещасливий у шлюбі, розраджує його тим, що "жінки всі такі", але обіцяє зробити усе як годиться. Старий князь пише листа до Кутузова з проханням призначати Андрія "у гарні місця... і довго ад'ютантом не тримати" і віддає лист синові. Потім старий Болконський говорить, що напевне помре раніше від сина, і просить після своєї смерті передати "нотатки" (мемуари) государеві. Він віддає Андрієві ломбардний білет — "це премія тому; хто напише історію суворівських війн". На прощання він наказує сину поводитися "як годиться". Андрій просить батька у разі своєї загибелі, "якщо народиться хлопчик, не відпускати його від себе і виховати особисто". Прощаючись з Андрієм, його дружина знепритомніла. Князь Андрій поїхав.

Частина друга

У жовтні 1805 року російські війська займали міста і села ерцгерцогства Австрійського, розташовувалися біля фортеці Браунау, де була штаб-квартира

Кутузова. Один із полків, солдати якого пройшли тридцять миль в останньому переході, готується до прибуття та огляду головнокомандувача, полкове начальство вирішило одягти солдат у парадну форму, бо "краще перекланятися, ніж недокланятися". Приїжджає Кутузов, оглядає війська, впізнає деяких молодших офіцерів в обличчя. Серед почту Кутузова — князь Андрій. Коли доходять до третьої роти, він говорить Кутузову, що той просив нагадати про позбавленого офіцерського звання Долохова, який несе солдатську службу в цьому полку. Кутузову вказують на Долохова, той виходить перед строєм і просить надати йому можливість спокутувати провину, довести відданість государеві-імператору і Росії. Кутузов дозволив поверну ти йому еполети до першої провини. Полк вирушив, командири задоволені оглядом, солдати говорять про Кутузова. Полковий командир наказує піснярам співати на марші. Спочатку співають пісню, що склали на честь перемоги у турецькій війні, тільки заміняють ім'я командира, який там очолював війська, на ім'я Кутузова. І потім щиро і радісно заспівали народної. Один солдат із ложками вийшов наперед усіх і пішов у танок. Жерков, один із тих, хто належав до веселої компанії разом з Долоховим у Петербурзі, зустрівши його у цьому полку солдатом, не схотів упізнавати. Та після розмови Долохова з Кутузовим під'їхав і заговорив до того. Долохов ішов разом з усіма в ногу, мимоволі прислухаючись до пісні, він добре зрозумів, що спонукало Жеркова "впізнати" його, тому говорити про себе не хотів. Кутузов, повертаючись після огляду полку, знову зустрів цю роту на марші. Він дав команду йти вільно, обличчя його було задоволеним, коли дивився на піснярів.

Після огляду Кутузов, приїхавши до штабу, із глузуванням читає лист ерцгерцога про успішне просування військ останнього. Потім Кутузов просить князя Андрія показати присутньому тут австрійському генералу повідомлення російських розвідників та інші матеріали, що відбивають реальний стан справ. Минуло не так багато часу відтоді, як князь Андрій залишив Росію, та він багато в чому змінився. У виразі його обличчя, у ході майже не було помітно колишньої удаваної втоми й ліні; він виглядав як людина, що не має часу думати про враження, яке справляє на інших, і зайнятої справою приємною і цікавою". Кутузов "відрізняв Болконського від інших ад'ютантів: брав із собою до Відня і давав більш серйозні доручення". Кутузов пише батькові Андрія листа із похвалою на адресу молодого князя.

Товариші по-різному ставляться до князя Андрія: частина відзначає його непересічні здібності й очікує від нього значних успіхів у кар'єрі; більшість же вважає його "надутою, холодною і неприємною людиною". З цими людьми князь Андрій поставив себе так, що вони поважали і навіть боялися його. Якось, коли саме чекали звістки від командувача австрійської армії Мака, до штабу прибув якийсь генерал, якого ад'ютанти не хотіли пропускати до Кутузова. Головнокомандувач виходить до приймальні і впізнає генерала Мака. Австрійців розбито під Ульмом, практично вся армія здалася. Князь Андрій розуміє, що на російську армію, таким чином, лягає весь тягар війни з Наполеоном. З одного боку, він радіє з того, що нарешті піде у бій, з іншого — боїться, оскільки добре розуміє стан російських військ і добре знає

можливості французької армії. Ад'ютант Жерков із глузуванням вітає австрійських офіцерів з поверненням Мака. Князь Болконський різко перериває Жеркова. "Ми — або офіцери, що служать своєму царю та батьківщині й радіють загальному успіху й засмучуються від загальної невдачі, або ми лакеї, котрим немає діла до панської справи".

Гусарський Павлоградський полк, у якому служив Микола Ростов, стояв за дві милі від Браунау. Він був юнкером в ескадроні ротмістра Денисова, або Васьки Денисова, як називали його всі у кавалерії, і мешкав з ним на одній квартирі. Того самого дня, коли надійшла звістка про поразку армії Мака, Денисов повернувся додому вранці та ще й у поганому настрої, бо програвся вщент. Ростов, навпаки, був у доброму гуморі, бо нове життя гусарського офіцера йому дуже подобалося, та й узагалі він людина, що Любить життя і людей. Ростов запропонував другові грошей, аби той міг сплатити програш. Денисов відмовляється: "у своїх не беру", кидає Ростову гаманець з грішми і просить їх підрахувати, а сам виходить до ротмістра, що прийшов до нього у якійсь справі. Ростов саме підраховував гроші, коли прийшов поручик Телянін, переведений за щось із гвардії у їхній полк. Ростов не любив цього поручика, який ніколи не дивився людям в очі. Телянін запитує про коня, якого продав Ростову, обіцяє показати, як треба кувати, аби кінь не западав на ногу. Ростов виходить розпорядитися, щоб провели того коня, а гаманець кладе під подушку Денисова. Повертається, потім іде разом із поручиком на конюшню. Коли він повернувся, Денисов саме писав листа дівчині, до якої тепер залицявся. Денисов мусив відвернутися від листа, бо прийшли від поручика, якому він програв. Денисов подивився під подушку, але гаманця там не було. Денисов накинувся на свого лакея, але Ростов сказав, що знає, хто взяв ті гроші, і збирається йти до Теляніна. Денисов не пускає його, бо це ганьба для полку, коли офіцера звинувачують у злочині. Ростов виривається, йде до Теляніна й знаходить того у трактирі. Ростов вагався, не знав, чи справді його підозри мають підстави. У якусь мить погляди їхні зустрілися, і Ростов зрозумів, що Телянін вкрав ті гроші. Він схопив того за руку і сказав, що ті гроші належать Денисову. Телянін просить не губити його, бо в нього старі батько й мати, і віддає гроші. Ростов узяв гаманця й пішов з кімнати, та повернувся, запитав, як можна було таке зробити. Потім кинув гаманця Теляніну (якщо вам вже так треба!) і вибіг з трактиру. Того вечора Денисов і ще один офіцер (штаб-ротмістер Кірстен) вмовляють Ростова вибачитися перед полковим командиром, та Ростов не погоджується, бо він же не збрехав. Так вийшло, що Ростов і розповів про цей випадок з Теляніним полковому командиру в присутності інших офіцерів. Командир звинуватив Ростова у наклепі. Ростов, обурений цим, ладен викликати полкового командира на дуель. Офіцери пояснюють йому, що вчинок Теляніна лягає плямою на честь полку, треба було залагодити цю справу тихо, аби ніхто з офіцерів нічого не знав. Ростов розуміє свою помилку, але нізашо не хоче йти до командира вибачатися (Не можу я, як маленький, просити пробачення). Кірстен попереджає, що Богданич, — так називають проміж собою офіцери полкового командира, — злопам'ятний. Денисов клянеться вбити Теляніна, якщо десь зустріне того. У кімнату заходить Жерков і

повідомляє, що армію Мака розбито, тому російські війська виступають у похід.

Кутузов відступав до Відня, знищуючи за собою мости. Одного дня переходили через річку Енс. Несвицький, відкомандирований головнокомандувачем до батарей, які захищали міст від французів, почастивав офіцерів пиріжками та добрим вином, помилювався краєвидом із замком та жіночим монастирем, пішов запрошувати генерала скуштувати пиріжка. Той не відповів на пропозицію Несвицького, а просив його поїхати до переправи і передати гусарам наказ відходити останніми і підпалити міст. Над мостом вже пролітали ворожі ядра. Несвицький не міг навіть проїхати мостом, так і зупинився на середині, бо солдати йшли потоком, якого йому несила була перебороти. Солдати жартували, сміялися. Денисов готував ескадрон до бою. Ростов "мав щасливий вид учня, викликаного перед великою аудиторією до іспиту, у якому він упевнений, що відзначиться". Приїхав Жерков, який передав наказ Багратіона підпалити міст, нарешті пробився з таким самим наказом і Несвицький. Полковий командир німець Богданич довго сперечається з цими офіцерами, доводячи, що такого наказу раніше не мав. Супротивник уже підвозить гармати на відстань картечного пострілу. Тоді Богданич посилає ескадрон Денисова підпалити міст. Один із офіцерів, спостерігаючи те, що відбувається на мосту, зауважує, що треба було послати два або три гусари, і ті б виконали завдання. На це Жерков відповідає, що тоді б ніхто не помітив тих зусиль, які докладаються, а так "хоча й поб'ють людей, та полковий командир може орден отримати". Ростов на мосту серед інших гусар, хоча в нього немає джгута, щоб підпалювати. Він не розуміє, що відбувається навколо: не бачить супротивника, не знає, що треба робити, а навкруги падають люди. Проте, як з'ясувалося згодом, його розгубленості ніхто не помічає, навпаки, усі вітають його з бойовим хрещенням. Німець Богданич, з вини якого міст не підпалили вчасно, говорить, що операція коштувала "дрібничку" — двоє гусар поранені, а один — "наповал". Микола глибоко вражений, адже сонце таке яскраве, небо голубе, спокійне й глибоке. "У мені одному і в цьому сонці так багато щастя, а тут стогін, страждання, страх і ця нез'ясованість, похапливість, — міркував Микола." І він звертається до Бога, бажаючи захистити його.

Кутузов перейшов за Дунай і зупинився. Тридцятого жовтня він атакував дивізію Морт'є і розбив супротивника. У ході бою вперше беруть трофеї — стяг, гармати і два ворожих генерали. У бою під князем Андрієм був поранений кінь і сам він був злегка подряпаний кулею в руку. На знак особливої милості Болконського посилають до австрійського двору, який розташовувався тепер не у Відні, а в Брюнні, зі звісткою про останню перемогу. Зустрівши дорогою транспорт із пораненими солдатами, князь Андрій дізнається, що вони постраждали під час цього переможного бою, і дає їм на всіх три золотих.

Військовий міністр і його ад'ютант зустрічають російського кур'єра холодно, хоча Андрій привіз звістку про першу суттєву перемогу над французами. Міністр говорить, що напевне австрійський імператор захоче бачити князя Андрія, але не тепер, хай почекає до завтра. З усього повідомлення міністр звертає увагу лише на те, що самого

Мерс'є не взято і вбито їхнього співвітчизника Шмідта, що, на його думку, занадто дорога плата за перемогу. Виходячи з палацу, князь Андрій відчуває, що радість, яка переповняла його після перемоги, понівечена.

Князь Андрій зупинився у свого старого знайомого — російського дипломата Білібіна, якому й розповідає про прийом у міністра. Білібін відповідає, що подібного ставлення варто було очікувати. Якби Болконський привіз звістку про перемогу ерцгерцога Карла або Фердинанда "хоч над ротою пожежної команди Бонапарта, це інша річ, то гриміли б у гармати. Але коли справа набирає зовсім іншого вигляду — Мак утрачає цілу армію, Карл і Фердинанд роблять помилку за помилкою, лише Кутузов здобуває перемогу, — роздратування австрійців цілком зрозуміле". Князь Андрій захоплюється Наполеоном: "Як щастить цій людині, яка геніальність!" Білібін викладає своє розуміння подальших подій: Австрія пошилася в дурні і тепер швидше за все стане шукати таємного союзу з Францією. Болконський не вірить, говорить, що "це було б занадто паскудно". Наступного дня в Білібіна збираються гості. Князь Андрій зустрічає Іполита Курагіна (сина князя Василя) і помічає, що людина, до якої він майже ревнував свою дружину, у цьому товаристві відіграє роль блазня. Поважність, із якою він говорить дурості про політику, забавляє присутніх.

Наступного дня Болконський потрапив на прийом до імператори Франца зі звісткою про виграний бій. Імператор ставить йому декілька безглузвих запитань (про час початку бою, про відстань від одного села до іншого тощо). Втім, незважаючи на пророцтва Білібіна, загалом при дворі звістку про перемогу Кутузова зустріли радісно, і князя Андрія навіть нагородили орденом Марії-Терезії третього ступеня. Імператор замовляє урочистий молебень. Князя Андрія, ніби змовившись, запрошують усі сановні особи. Увесь день Болконський присвятив цим візитам, а коли повернувся до Білібіна, побачив, що той готується їхати. Білібін і повідомив, що французька армія перейшла один із мостів, який захищали австрійці, і, хоча міст був замінований, його чомусь не підірвали, що, схоже, навіть у Бонапарта викликало подив. Це означає, що за якийсь час французи ввійдуть у місто. Російська ж армія виявилася у ще скрутнішому стані, оскільки тепер французи її майже напевно відріжуть. Цю звістку князь Андрій сприйняв із сумом, та водночас відчув, що саме він зможе вивести армію зі скрутного становища: "от він, той Тулон, що виведе його з рядів невідомих офіцерів і позначить його перший шлях до слави". Князь Андрій вирішив негайно виїхати назад, хоча мав намір пробути в місті ще днів зо два. Білібін радив йому не повертатися до армії, що перебуває в безнадійному стані: це героїзм, але безглуздий, і хіба можна щось змінити. Болконський хотів був сказати, що він їде, аби врятувати армію. Тієї ж ночі він відкланявся військовому міністрові і вирушив до армії, сам не знаючи, де її знайде. Дорога була така важка, що він не міг їхати в екіпажі, а сів верхи. Князь Андрій із презирством дивився на відступаючу армію, на потопаючі в багні візки і солдат. Дорогою він бачить, як візок, у якому сидить жінка, що назвалася дружиною лікаря сьомого егерського полку, відштовхують убік. Жінка звертається до князя по допомогу, але, коли той вимагає пропустити візок, на нього кричить п'яний офіцер. Князь Андрій

скаженіє, офіцер лякається і пропускає візок. Все, що відбувається довкола, здається і Болконському огидним. Він повертається до штабу, де на його очах Кутузов відправляє Багратіона "на великий подвиг" — Багратіон мусить затримати французів і дати можливість російській армії зайняти вигіднішу позицію. Князь Андрій просить дозволу приєднатися до Багратіона, але Кутузов не відпускає його.

1 листопада Кутузов отримав повідомлення, яке ставило його армію у безвихідне становище: французька армія, що безборонно перейшла той міст, швидко наздоганяла російську армію, котра значно поступалася чисельністю. Загін Багратіона першим зустрівся з ворогом. Мюрат, який так вдало обдунив австрійців і без бою перейшов міст, вирішив вдатися до хитрощів і цього разу. Зустрівши загін Багратіона, він вирішив, що перед ним уся російська армія. Аби розгромити росіян остаточно, Мюрат хотів дочекатися решти французької армії, яка вже вийшла з Відня, тому запропонував перемир'я. Виграти час для з'єднання російських військ було дуже важливо, тому Багратіон приймає умови перемир'я і повідомляє про них Кутузова. Головнокомандувач розумів, що це той шанс, якого не можна пропустити, він навіть подає пропозиції щодо капітуляції російської армії. Мюрат погоджується, але Бонапарт, отримавши від Мюрата повідомлення і одразу зрозумівши, що переговори "фальшиві", наказує їх припинити і негайно наступати на російську армію, щоб знищити її.

Князь Андрій, проте, домагається того, щоб Кутузов відправив його до Багратіона. Разом із штаб-офіцером вони обходять намети і в одному з них бачать декількох офіцерів, що сидять за столами й обідають. Один із них "був без чобіт, маленький, брудний, худий артилерійський офіцер". Це капітан Тушин. Штаб-офіцер висловлює Тушину догану, проте Болконському капітан подобається. У постаті артилериста "було щось особливе, цілком невоєнне, трохи комічне, але надзвичайно привабливе". Князь Андрій спостерігає готування до бою. Солдати веселі, усюди йде своє життя: хтось вечеряє, десь карають солдата, що обікрав товариша. Один із солдатів передражнює французів, вимовляючи російські слова на французький манер, інші сміються. Сміх поступово перекидається на французьку армію. Князю Андрієві здається, ніби в таку мить усі "розрядять рушниці і розійдуться по домівках". Але цього не відбувається, рушниці заряджені й готові до бою. Проходячи повз батарею Тушина, князь Андрій чує, як капітан розмовляє з кимось про майбутнє життя, про безсмертя душі: "Коли б можливо було знати, що буде після смерті, тоді б і смерті з нас ніхто не боявся".

І ось розпочався бій. Князя Андрія охоплює хвилювання. Він намагається зрозуміти, у чому ж виявиться "його Тулон". Разом із Багратіоном і кількома офіцерами Болконський їде на батарею Тушина. Дорогою князь Андрій помічає на Багратіоні шпагу, яку свого часу Суворов подарував тому в Італії. Тушин стріляє по селу Шенграбен, хоча й не мав такого наказу, проте він, порадившись із своїм фельдфебелем Захарченком, прийняв таке рішення на власний розсуд, і це врятувало ситуацію. Багратіон схвалює дії Тушина. "Князь Андрій старанно прислухався до розмов князя Багратіона з начальниками і до розпоряджень, котрі той віддає, та з подивом помічав, що розпоряджень ніяких немає, а князь Багратіон лише намагався

робити вигляд, що все, що робилося з необхідності, випадково і незалежно від волі різних начальників, хоч і не за його розпорядженнями, але згідно з його намірами. Завдяки такту, який виявляв князь Багратіон, князь Андрій помітив, що, незважаючи на цю випадковість подій і незалежність їх від волі начальника, присутність його зробила надзвичайно багато. Начальники, які із розстроєними обличчями під'їжджали до князя Багратіона, ставали спокійними, солдати й офіцери весело вітали його і ставали жвавіші в його присутності і, певне, хизувалися перед ним своєю хоробрістю".

Під час об'їзду військ князь Андрій із подивом помічає, що все відбувається зовсім не так, як викладалося і говорилося в теорії. Солдати збиті в купу, проте відбивають атаку за атакою. Багратіон особисто веде солдатів у бій і відкидає супротивника.

Ця атака надала можливість відступити правому флангу. Але лівому флангу загрожувало оточення. Багратіон послав Жеркова на правий фланг з наказом негайно відступити. Жерков хвацько сів на коня і рушив, але надалі сили йому забракло: він боявся їхати туди, де небезпечно. Він почав шукати командирів лівого флангу там, де їх не могло бути, тому наказ до тих командирів не дійшов. Полкові командири лівого флангу, піхотного, де служив Долохов, і кавалерійського, де служив Ростов, не могли домовитися між собою, кому з них першими йти у бій. Цю суперечку вирішили французи, які пішли в атаку і примусили командирів вдатися до рішучих дій. Та й солдати і офіцери відчували, що командири самі не знають, що тепер робити. Ескадрон, де служив Ростов, першим мав кинутися на ворога. Нерішучість командирів передалася військам. Гусари пішли в атаку. Під Миколою Ростовим вбито коня, він падає. Навколо усе змішалось, він не розуміє, де росіяни, де французи. Коли Ростов схопився на ноги, то виявив, що оточений супротивником. "Передній француз із горбатим носом підбіг так близько, що вже очевидний був вираз його обличчя. І розпаленіла, далека фізіономія цього чоловіка, що із штиком легко підбігав до нього, злякала Ростова. Він схопив пістолет і, замість того, щоб стріляти в нього, кинув ним у француза і побіг до кущів щосили" "із почуттям зайця, що утікає від собак", "одне неподілене почуття страху за своє молоде, щасливе життя оволоділо ним". Він не міг далі вже бігти, бо боліла йому ліва рука, наче тягар висів на ній. Але коли кулі засвистіли над головою, він зібрав останні сили і кинувся до кущів. Там були російські стрільці.

На піхотний полк, у якому служив Долохов, французи напали зненацька. Роти переплуталися, і солдати натовпом відходили до лісу. Полковий командир, почувши стрілянину, зрозумів, що з його полком трапилося щось страшне, неочікуване. Тому кинув свої суперечки з командиром гусарів, сів на коня і поскакав до своїх солдатів. "Настала та хвилина морального коливання, яка вирішує долю бою: послухають ці юрби солдатів свого командира чи, глянувши на нього, побіжать далі". Командир зайшовся від крику, але його не чули. Несподівано рота Тимохіна, де служив Долохов, вийшла з лісу у повному порядку і кинулася на французів. Французи відступили. Долохов убив одного француза і першим узяв за комір офіцера, що здавався у полон. Дії цієї роти надали можливість зібрати решту солдатів у роти і батальйони. Долохов, посміхаючись, підійшов до полкового командира і просив того не забути його поведінку у бою, "рана

штиком, а я залишився у фронті, пам'ятайте, ваше сіятельство".

Про батарею Тушина забули. Вона залишилася без усякого прикриття і продовжувала стримувати французів. Тушин робив усе, що належало найкращому офіцеру, але й гадки про те не мав. Незважаючи на численні втрати, батарея Тушина продовжує обстріл. Капітан віддавав накази: із люлькою в зубах він то бігав до гармат, то перевіряв заряди. Складалося враження, що він немов у маренні. Тому, коли він почув голос штабного офіцера, що наказував відступати, трохи злякався. Тушин хотів щось пояснити, але той полковник, ухилившись від ворожого ядра, повернув коня і поскакав геть. Здалеку він ще раз прокричав наказ. Солдати засміялися. Через хвилину прискакав ад'ютант із тим самим наказом. Це був князь Андрій. Він побачив, у якому безвихідному становищі опинилася батарея Тушина, тому, передавши наказ, не поїхав, а вирішив допомогти врятувати гармати і людей. Капітан Тушин і князь Андрій не мали часу говорити, бо робили діло. Та коли батарея рушила угору і князь під'їхав попрощатися з капітаном, на очах Тушина чомусь виступили сльози.

Щойно Тушин зі своїми гарматами вийшов з-під вогню і спустився в урвище, до нього поспішили командири й ад'ютанти, серед яких і Жерков, що мав двічі передати наказ про відхід батареї, але так і не доїхав до неї. Тепер вони, перериваючи один одного, навперебій говорили, куди йти батареї, дорікали капітанові. Той мовчав, бо відчував, що ладен розплакатися. Поранених не брали, але вони йшли за військом, просились сісти на гармати. До Тушина підійшов Ростов: було видно, що він уже не раз просився, але йому відмовляли. Тушин дозволив Ростову сісти на гармату, бо бачив, що тому справді важко йти. Незабаром батарея зупинилася на відпочинок. Сутеніло. Ростов не міг знайти свою частину, Тушина викликали до генерала. Офіцери в штабі розглядали захоплений французький стяг. Полковий командир, розповідаючи вигадані історії, нагадує Багратіону про Долохова. Штаб-офіцер доповів про прибуття Тушина, у котрого "вони ледь не зіткнулися" з князем Андрієм. Болконський різко відповідає, що не мав задоволення застати штаб-офіцера на батареї. Багратіон дорікає Тушину за те, що той лишив на полі бою гармати, які можна було взяти, використовуючи прикриття. Тушин не сказав, що прикриття насправді не було, тому що "боїться підвести іншого командира". Проте князь Андрій описав-таки Багратіону реальне становище під час бою: залишені гармати були розбиті. Потім із відвертою сміливістю повідомив, що успішному завершенню операції армія зобов'язана передусім діям батареї Тушина, яку, до речі, ніхто не прикривав. Багратіон нічого на те не сказав, тільки звелів Тушину йти. Князь Андрій вийшов за ним. Тушин щиро дякував князю: "Виручив, голубе!" Князь Андрій подивився на Тушина і нічого не сказав, йому було сумно і тяжко на душі: героїзму Тушина ніхто не помітив, не слава чекала на нього, а сувора догана. Це було так не схоже на всі уявлення Болконського про славу і героїзм.

Ростов прибився до роти Тушина, погано розуміючи, що відбувається навколо, — у нього дуже боліла рука. Він Почувався самотнім і покинутим, нікому не потрібним, згадував про життя вдома, де він був "сильний, веселий, улюблений".

Наступного дня французи не відновили атаки, і залишки загону Багратіона

приєдналися до армії Кутузова.

Частина третя

Князь Василь ніколи спеціально не планував нікому зашкодити, заподіяти зло задля своєї користі. Здається, він і не обмірковував своїх намірів, але інстинктивно відчував, із якою людиною заради вигоди варто зблизитися, кому підлестити, "бо він володів мистецтвом ловити саме ту хвилину, коли треба і можна було скористатися потрібними людьми". Він вирішив віддати свою дочку Елен за розбагатілого П'єра Безухова і таким чином залагодити свої фінансові справи й позичити необхідні йому сорок тисяч. Князь Василь улаштував призначення П'єра в камер-юнкери, що відповідало чину статського радника, і наполог на тому, щоб цей такий необхідний йому молодик разом із ним поїхав до Петербурга і зупинився в його домі, принаймні поки ремонтують його петербурзький дім. П'єр відчуває, що ставлення до нього після одержання величезної спадщини змінилося: усі стали з ним надзвичайно люб'язні, ласкаві та доброзичливі. Навіть старша княжна перепрошує за своє зневажливе ставлення. Коли П'єр виписує вексель на тридцять тисяч на її ім'я, княжна стає ще ласкавіша і навіть починає плести для П'єра смугастий шарф. П'єр наївно вірить у прихильність людей до нього, тим більше, що в глибині душі він завжди вважав себе дуже розумним і добрим, а тепер, на його думку, нарешті всі це оцінили. Поступово князь Василь береться керувати П'єром, змушує підписувати необхідні йому папери, відверто обкрадає його. Навіть проблему вибору кар'єри він вирішує за Безухова, записавши того до дипломатичного корпусу. У Петербурзі він не міг віднині жити, як раніше, колишні друзі молодого Безухова роз'їхалися: Анатоль служить десь у провінції, Долохов, позбавлений офіцерського звання, перебуває у діючій армії, князь Андрій теж там, поруч із Кутузовим. Свій вільний час П'єр проводить тепер на обідах, балах і в князя Василя. Навіть Анна Павлівна Шерер змінилась у ставленні до П'єра: тепер вона відверто висловлює своє захоплення його розумом. Раніше він почував себе ніяково, бо йому давали зрозуміти, що його судження непристойні і безтактні, але тепер будь-яке його слово зустрічається прихильно, якщо не з захопленням. Анна Павлівна й інші починають натякати П'єру на шлюб з Елен. З одного боку, це лякає П'єра, з іншого — лестить увага гарної на вроду дівчини. На одному з вечорів Анна Павлівна заводить із П'єром розмови про прекрасну дочку князя Василя, усіляко розхвалюючи Елен. Натяки стають занадто явними, до того ж сама Елен ніби прихильно ставиться до нього, відверто демонструючи своє ставлення. П'єр змушений дещо по-іншому глянути на дівчину. Він звертає увагу на її постать, дивиться на її оголені плечі і відчуває, як у ньому з'являється бажання. Він згадує тисячі натяків князя Василя й інших знайомих, і раптово його охоплює жах: можливо, він зв'язав уже себе якимись зобов'язанням. У листопаді князь Василь мав їхати на ревізію в губернії, обравши їх так, щоб разом побувати у своїх розладнаних маєтках та ще й прихопити з собою з його полку сина Анатолія, щоб разом із ним навідатися до старого князя Болконського та посвататись до його дочки княжни Мар'ї. Перед від'їздом він "повинен, як батько, вирішити" долю Безухова і своєї дочки. Він щиро здивований тим,

що П'єр, який "так йому зобов'язаний", поводить ся стосовно Елен "не зовсім гарно" (тобто не освідчується їй). Іменини Елен стають для князя нагодою прискорити справу. Після вечора в Шерер пройшло півтора місяця і, незважаючи на впевненість П'єра в тому, що шлюб з Елен буде нещастям для нього і що йому треба якнайшвидше втікати від неї, він нікуди не переїжджає від князя Василя. Дається взнаки звичка не замислюючись віддатися на волю життя. Він із подивом усвідомлює, що йому бракує рішучості розірвати ці стосунки, хоча рішучість завжди в ньому була, коли він почувався чистим. На іменини збираються гості. П'єр відчуває, що жарти і веселість розмови удавані, а вся увага гостей звернена тільки на них — П'єра та Елен, які сидять поруч за столом, і Безухов розуміє, чого саме чекають від нього, і відчуває себе винним. Гості розходяться, П'єр залишається наодинці з Елен у маленькій вітальні. П'єр говорить про сторонні речі. У сусідній кімнаті "чекають" князь Василь і його дружина, що час від часу іде подивитись, чим займаються "молодята". Час спливав, але не видно було, щоб П'єр зважився освідчитися. Тоді князь Василь перейшов до рішучих дій: увійшовши до вітальні, радісно промовив: "Дружина мені усе розповіла..." — і заплакав непомітними радісними сльозами. Князь і княгиня почали вітати дочку і П'єра. Через деякий час їх знову залишають наодинці. П'єр відчуває, з одного боку, полегшення, бо вже все скінчилося, але не може позбутися відчуття, що треба щось сказати. Він намагається поцілувати її руку, проте Елен сама цілує його в уста. Дещо шокований, він по-французькому вимовляє слова про кохання, наче й не відчуваючи їх справжнього смислу. Через півтора місяці П'єр та Елен вінчаються й оселяються у великому, наново облаштованому петербурзькому домі Безухових.

Старий князь Болконський одержав листа від князя Василя, у якому той сповіщає, що, їдучи на ревізію, заїде до свого "стародавнього благодійника" разом із сином Анатолем. Болконський ніколи не був високої думки про князя Василя, а останні чутки і натяки "маленької княгині" (дружини Андрія) тільки підсилили його ворожість до Курагіна. Перед приїздом князя Василя Болконський перебував у поганому гуморі, а довідавшись, що двірські розчистили дорогу "для міністра", розсердився і наказав "закидати її снігом". "Маленька княгиня" живе в Лисих Горах у постійному страху перед старим князем, підсвідомо відчуваючи до нього антипатію. Старий також недолюблює невістку. "Маленька княгиня" зближається з мадемуазель Бур'єн, розповідає їй усі свої таємниці, засуджує з нею свекра. Незабаром приїхали князі Курагіни. Князь Василь просить сина бути шанобливим із старим Болконським, тому що від цього залежить його майбутнє одруження, адже Мар'я Болконська — одна з найбагатших наречених у Росії. Княжна Мар'я теж хвилюється перед приїздом гостей, тому що до неї вже дійшли чутки про те, що Анатоль "має наміри" стосовно неї, а вона ж, як і кожна дівчина, мріє про щасливу родину, дітей, хоч і знає, що не така гарна, як її компаньйонка. "Маленька княгиня" і мадемуазель Бур'єн намагаються причепурити княжну, але та занадто налякана, і в них нічого не виходить. Анатоль справляє на Мар'ю сильне враження: він поводить ся з нею самовпевнено, злегка поблажливо, жваво цікавиться мадемуазель Бур'єн, сподіваючись, що княжна Мар'я, коли вийде за

нього заміж, візьме її з собою. Старий Болконський розуміє, що його дочка некрасива, що їй навряд чи пощастить вийти заміж з любові, але він бажає їй щастя і пропонує самій дати собі раду. Зрештою старий князь Вирішує, що видасть дочку за Анатолія, але "нехай він буде вартий її". Старий князь уїдливо цікавиться, заради кого дами так причепурилися. Невістці він зауважує: "Вам повна воля", а потім додає про Мар'ю: "А їй потворити себе не треба — і так негарна". Болконський запитує Анатолія про місце його служби, але той не в змозі пригадати, "при чому" він значиться, і сміється. Старий князь теж сміється і зауважує: "Славно служити!" Князю Василеві Болконський говорить, що не має наміру утримувати дочку біля себе, але усе ж йому хотілося б краще познайомитися зі своїм майбутнім зятем. "Княжна Мар'я зовсім не думала і не пам'ятала про своє обличчя і зачіску. Гарне, відкрите обличчя людини, що, може, буде її чоловіком, поглинало цілком її увагу. Їй здавалося, що він добрий, хоробрий, рішучий, мужній і великодушний. Вона була переконана в цьому. Тисячі мрінь про майбутнє сімейне життя виникали в її уяві..." У мадемуазель Бур'єн також з'являються таємні думки щодо Анатолія — вона розуміє, що, не маючи ні належного суспільного стану, ні багатства, вона не може розраховувати на офіційний шлюб, але в її уяві змалювалася романтична картина про спокушену дівчину, кинуту знатним і багатим князем, який з жалю одружується з нею. Весь вечір Анатоль дивиться на княжну Мар'ю, але під фортепіано торкається ногою ніжки мадемуазель Бур'єн. Залишившись на самоті, княжна віддається мріям, наділяючи Анатолія усіма чеснотами. Старий князь роздратований тим, що "перший-ліпший з'явився — і батько, й усе забуто..." Він дає вихід своєму роздратуванню, заявивши дочці, що насправді Анатоль має намір залицятися до Бур'єн: "Він тебе візьме з посагом, і захопить ще й і мадемуазель Бур'єн. Та буде дружиною, а ти..." Батько додає, що, якщо Анатолеві звелять, він одружиться з ким завгодно, але вона має вибір, тож нехай подумає, а через годину оголосить своє рішення. Княжна Мар'я, минаючи зимовий сад, бачить там Анатолія з Бур'єн. Той обіймає мадемуазель за талію і щось шепоче їй на вухо. Анатоль навіть не знітився, а її компаньйонка злякалася наслідків своєї негідної поведінки і кинулася каятися до княжни. Коли через годину приходить слуга запросити Мар'ю спуститись до батька, то бачить мадемуазель Бур'єн, що плаче в обіймах княжни. Чиста душею Мар'я розраджує дівчину, прощає її, бажає щастя. Княжна йде до батька і повідомляє йому своє рішення: вона не хоче виходити за Анатолія і залишається з батьком. Повернувшись до себе в кімнату, княжна думає: "Моє покликання інше — моє покликання бути щасливою іншим щастям, щастям любові і самопожертви". Вона збирається улаштувати щастя мадемуазель Бур'єн, тому що та "так палко кохає, що навіть забула себе".

Ростови довгий час не мали звісток від Миколи, але нарешті одержали листа. Анна Михайлівна живе у їхньому домі, хоч уже й залагодила свої справи, вона першою дізнається про листа і про те, що Микола був поранений, тепер пише сам і його підвищили до звання офіцера. Вона намагається підготувати матір "Ніколеньки" та інших його рідних до звістки. Наташа перша почуває, що є звістка від брата, і розпитує Анну Михайлівну. Та повідомляє, що Микола був поранений, але вже одужав і тепер

став офіцером. Наташа запитує Соню, чи не збирається та написати Миколі. Соня довго мучається, не знаючи, як вчинити, бо тепер Микола офіцер, вона не хотіла б зайвий раз нагадувати йому про зобов'язання щодо неї. У свою чергу, Соня цікавиться, чи пам'ятає Наташа Бориса. Та відповідає, що не пам'ятає. Наташа говорить, що їй соромно було б писати Борисові, а молодший Петя зауважує, що "вони весь час у кого-небудь закохані". За його словами, сестра була закохана "у товстого з окулярами П'єра, потім в італійця, учителя співу". Після обіду Анна Михайлівна передає листа графині. Та плаче. Всі домашні пишуть Миколі листи. Граф надсилає гроші синові на офіцерське обмундирування. Анна Михайлівна, яка і тут мала необхідні зв'язки, береться послати все це своєму синові Борису, а той мусить передати Ростову.

Ростов одержав звістку від Бориса, який із своїм полком знаходився неподалік. Гроші Ростову вкрай потрібні на нове обмундирування, та він вже багатьом заборгував. Тож звісткам з дому він радіє. Борис квартирує разом із Бергом (тепер уже ротним командиром): у їхніх характерах багато спільного. Під час походу Борис завів чимало корисних і потрібних знайомств, завдяки листу П'єра він познайомився з Андрієм Болконським, що, як сподівається Борис, допоможе йому здобути місце в штабі головнокомандувача. Ростов приїжджає до Бориса, радіє зустрічі. Він дуже змінився, став бравим гусаром, на його мундирі — Георгіївський хрест. Борис розповідає, що вони теж "славнозвісний похід зробили", при їхньому полку їхав цесаревич, тому були всі зручності й розкішні прийоми. Ростов читає лист, безцеремонно виставляє Берга, бажаючи залишитися наодинці з другом дитинства, дорікає собі за те, що довго не писав додому. Серед листів від рідних Ростову передають і рекомендаційний лист до князя Багратіона. Микола палко заявляє, що в ад'ютанти ні до кого не піде, і кидає лист під стіл. На його думку, це "лакейська посада". Борис не згоден із цим — він залюбки пішов би в ад'ютанти, тому що хоче зробити "блискучу кар'єру". За обідом Борис і Берг у подробицях описують Миколі своє військове життя, свої зустрічі з великим князем тощо. Ростов розповідає, як був поранений, "але не так, як це було насправді, а так, як йому б цього хотілося, як він чув від інших оповідачів". Під час його розповіді входить Андрій Болконський, який, отримавши напередодні рекомендаційний лист від Бориса, сподівався застати його самого. "Побачивши армійського гусара, що розповідає військові пригоди (сорт людей, яких терпіти не міг князь Андрій), він морщиться, потім вимовляє декілька глузливих фраз із приводу розповіді Ростова. Микола спалахує, заявляє, що "це розповіді людини, яка у бою була в самому вогні супротивника, а не балачка штабних молодчиків", які одержують нагороди, нічого не роблячи. Болконський спокійно каже, що розуміє, чого бажає Ростов — його образити, але "місце і час для цього дуже погано обрані", бо незабаром треба йти у бій, і пропонує лишити цю справу без наслідків. Спокій і упевнений тон князя Андрія справляють на Ростова сильне враження, і, незважаючи на ненависть до цього "ад'ютантика", Микола відчуває, що ще ніхто досі не викликав у нього такої поваги. Сухо простившись із Борисом і Бергом, Ростов їде. Дорогою він ніяк не може вирішити питання: викликати йому на дуель Болконського чи ні. Наступного дня оголошено

огляд військ. Ескадрон Денисова також бере в ньому участь. Цар обходить військо. Ростов разом з усіма відчуває захоплення. Він бачить серед почту Болконського, якого загальний захват, здається, мало обходить. Підкоряючись захопленню, Ростов остаточно вирішує не викликати на дуель Болконського, тому що тепер він "усіх любить, усіх прощає". Микола у захваті від царя, він ладен навіть померти за нього. На очах у царя Ростов, що був добрим наїзником, проїхав, хизуючись, на своєму коні Бедуїні і викликав схвалення государя. Після цього огляду всі були впевнені в перемозі так, наче здобули перемогу вже у двох битвах.

Другого дня після огляду Борис поїхав в Ольмюц до князя Андрія, сподіваючись із його допомогою одержати місце ад'ютанта. Болконського він того дня не застав, але сам вигляд Ольмюца, де розташувалася головна квартира, дипломатичний корпус, де жили обидва імператори зі своїми дворами, справив на Бориса велике враження, як і самовпевнені ад'ютанти, і цей світ видався для нього ще привабливішим. Він спостерігає князя Андрія за розмовою з якимось генералом, що підлещується і стоїть перед ним струнко. "Борис у цю хвилину вже ясно зрозумів те, що він передбачав колись, — саме те, що в армії, крім тієї субординації і дисципліни, що була написана в статуті і який знали в полку, і він знав, була інша, більш істотна субординація, та, що змушувала цього генерала шанобливо чекати, у той час як капітан князь Андрій для свого задоволення знаходив більш привабливим розмовляти з прапорщиком Друбецьким". Болконський говорить Борисові, що незабаром ад'ютантів набереться цілий батальйон, що штаб Кутузова тепер утрачає свою значущість і найважливіше відбувається тільки в государя. Він обіцяє відрекомендувати Бориса своєму другові, князю Долгорукову, той допоможе стати "ближче до сонця". Долгоруков саме повернувся з наради в штабі, де обговорювалось питання про негайний наступ. Проти наступу висловилися "старі командувачі, зокрема Кутузов. Долгоруков радіє, що "молоді" здобули "перемогу", тепер залишилося "закріпити" її на бойовищі. Він також розповідає, що Наполеон надіслав російському цареві листа, аби виграти час. Сміючись говорить, що найскладніше було дати відповідь, бо не знали, як звернутися до Наполеона: російський імператор нізачо не погодився б назвати Бонапарта "імператором". Вихід знайшов Білібін, який запропонував так: "Голові французького уряду". Долгоруков переймається тільки цими питаннями і прохання молодика, що привів із собою Болконський, лишає до наступного разу.

Наступного дня війська виступають у похід, і до самого Аустерліцького бою Борис не міг побачити Болконського чи Долгорукова, тому залишився у своєму Ізмайлівському полку.

На світанку 16 листопада ескадрон Денисова, в якому служив Ростов, разом з усім загоном Багратіона повели у бій. Але за версту зупинили. Гусари чули, що недалеко точиться бій, але вони чекають у бездії. Близько дев'ятої ранку всю справу було щасливо закінчено, козаки повели полонених. Ростов купив собі "трофейного" французького коня. Російські солдати ставляться до полонених добре, бачать, що ті й самі не дуже розуміють, що відбувається. Несподівано проноситься чутка, що в

ескадрон прибув цар. Імператор проходить уздовж шеренги і на якийсь час зупиняє свій погляд на Ростові. Юнак відчуває щастя, йому здається, що, якби зараз йому наказали кинутися у вогонь, він зробив би це з радістю. Зачувши стрілянину, цар не міг утриматися від бажання особисто бути присутнім при військових діях. Ці дії зводилися до захоплення невеликого французького ескадрону, та імператору Олександру їх представили як початок величної перемоги. Через кілька годин у невеличкому німецькому містечку Вішау Ростову ще раз довелося побачити царя. На площі містечка лежало кілька поранених. Цар в оточенні почту дивився на них через лорнет. Ростов помічає страждання, що відобразилося на обличчі государя, коли він побачив солдата з пробитою головою, і сльози, що навернулися імператорові на очі, коли він говорив, "яка жахлива справа — війна". Авангарду оголосили подяку і царя, обіцяли нагороди. Денисов тієї ночі святкував надання йому нового майорського чину. Біля вогнищ було теж весело: дали подвійну порцію горілки. Ростов виголошує тост за імператора, "добру, чарівну і велику людину". Офіцери підтримали тост. Коли вже всі розійшлися, Денисов весело промовив, що в поході немає у кого закохатися, то Ростов закохався у царя. Ростова аж розпирає від почуття: "він дійсно був закоханий і в царя, і в славу російської зброї, і в надію майбутнього торжества. І не він один мав це почуття у ті дні, що передували Аустерліцькому бойовищу: дев'ять десятих людей російської армії у той час були закохані, хоча і менш палко, у свого царя і в славу російської зброї".

Наступного дня государ розташувався у Вішау. Він почувався погано, бо на нього жахливе враження справив вигляд поранених — кілька разів до нього приходив лікар. Того ж дня французький офіцер з парламентарським прапором приїхав у Вішау і просив про аудієнцію в російського імператора. Через годину (бо імператор саме відпочивав) його допустили. Як говорили при дворі, метою його візиту було запропонувати імператору Олександру зустрітися з Наполеоном. Цю пропозицію відхилили, а на перемовини поїхав князь Долгоруков. Надвечір той повернувся, пройшов до царя і довго говорив з ним наодинці. На 20 листопада призначили Аустерліцький бій. А напередодні в обох ставках імператорів, російського і австрійського, була метушня, яка досягла і ставки Кутузова. Князь Андрій у той день був при головнокомандувачі. Увечері Кутузов приїхав до імператора, але пробув там недовго, пішов до графа Толстого. Князь Андрій, скориставшись нагодою, зайшов до князя Долгорукова довідатися про подробиці перемовин. Вони говорять про Бонапарта. Долгоруков розповідає, що він бачив Наполеона і в нього склалося враження, ніби той, як вогню, боїться генерального бою. Князь Андрій запропонував свій план бою. Щойно тільки князь Андрій почав доводити переваги свого плану і вказувати на недоліки плану прийнятого, Долгоруков перестав дивитися на карту, дивився на Андрія, а потім зауважив, що той має право доповісти про свій план на військовій раді у Кутузова, яка відбудеться сьогодні пізно увечері. Повертаючись додому, Болконський не витримав і запитав у Кутузова, який сидів поруч, якої він думки про майбутній бій. Кутузов, вважаючи, що бій, напевне, програють, розповів, що так і просив графа Толстого передати государеві, на що той відповів, що зайнятий котлетами і рисом, а військовими

справами нехай опікується Кутузов.

О десятій годині того самого дня Вейротер, який розробив план бою, прийшов на квартиру Кутузова, де й була призначена військова рада. На "противагу невдоволеному і сонному Кутузову" він розвиває бурхливу діяльність. "Він був, як запряжена кобила, що бігла з возом з гори. Він віз чи його гнали, — того він і сам не знав". Чекали на князя Багратіона, але той передав, що не може прийти. Кутузов головує на раді, де Вейротер робить доповідь. Але Кутузов на самому початку доповіді засинає. Австрійський командувач майже годину читає свою диспозицію — складну, заплутану, майже нікому не зрозумілу. Більшість не схвалює плану атаки, бо побудований він на непевних відомостях, але змінити вже нічого не можна. Болконський, якому Кутузов дозволив бути присутнім на раді, намагається виступити, але безуспішно, тому що Кутузов завершив раду таким зауваженням: "Диспозиція на завтра не може бути змінена, бо вже немає на те часу, а перед боєм найважливіше добре виспатися". Князь Андрій сподівається, що відзначиться в завтрашнім бою, тоді сам "зробить диспозицію, і сам, один виграє бій; Кутузова усунуть і призначать Болконського на посаду головнокомандувача". Князь Андрій зізнається самому собі, що над усе на світі любить славу — як не дорогі йому батько, сестра, дружина, "не задумуючись віддав би їх за хвилину слави, торжества над людьми, за любов до себе людей, яких я не знаю і не буду знати". Він сподівається на "свій Тулон".

У своєму полку з тривогою чекає майбутнього бою Микола Ростов. Йому шкода, що їхній полк буде в резерві, він хоче просити відправити його "у справу", тому що це єдиний засіб побачити государя. Микола згадує домашніх, Наташу. У стані супротивника чути крики, гамір, який могла зчинити тільки багатотисячна армія. Потім у стані французів спалахують вогні. Ростов з тривогою прислухається до цього гамору. З'являються Багратіон і князь Долгоруков, які приїхали подивитися на вогні у стані ворога, довідатись, що це означає. Долгоруков запевняє, що то просто хитрощі, що французи бояться генерального бою, тому відступили, а залишили невеликий загін, щоб ті запалили вогні і здійняли той гамір. Багратіон не дуже вірить, бо сам бачив учора французів неподалік на горі. Ростов зголошується з'їздити і дізнатися, чи пішли звідти французи. Він з'ясовує, що на горі — пікет: напевне, французи не відступили на нові позиції, як припускала диспозиція австрійського генерала. Ростов доповідає про це Багратіону і проситься "у справу". Той пропонує йому залишитися при ньому ординарцем.

Крики вночі з боку супротивника були викликані читанням наказу Наполеона, який особисто верхи об'їжджав свою армію. Солдати, побачивши свого імператора, запалювали жмути соломи і бігли за ним. У наказі імператор обіцяв особисто повести війська в бій, і, якщо солдати будуть хоробро битися, він перебуватиме далеко від бойовища, але якщо хоч на хвилину засумнівається в успіху, то сам з'явиться на чолі своєї армії. Наполеон закликає солдат зміцнити славу Франції і перемогти.

О п'ятій ранку 20 листопада було ще зовсім темно, але піхотні, кавалерійські і артилерійські полки з лівого флангу російської армії вийшли на позиції для атаки.

Супротивник, як виявляється, знаходиться зовсім не там, де очікувалося, від начальства не надходить своєчасних наказів, просуванню війська заважає туман. До дев'ятої ранку ніхто нічого певного про супротивника сказати не міг. Усі розуміли, що панує безлад, і були невдоволені австрійцями.

Була дев'ята година ранку, коли Наполеон, стоячи на невеликому пагорбі, спостерігав за тим, що відбувалося унизу. Як він і передбачав, російські війська спускалися в улоговину, бо всі думали, що війська Наполеона знаходяться далеко попереду. Це було основою плану французького імператора: він мав Напасти несподівано на центр російського війська. То був дня нього щасливий день — річниця його коронування. На світанку він трохи поспав і тепер, "веселий, свіжий, здоровий, був у такому гуморі, коли все здається можливим і все виходить добре". Коли сонце вийшло із-за гори і освітило все навкруги, він підняв руку і дав команду атакувати.

Князь Андрій поруч із Кутузовим із хвилюванням чекає тієї можливості, що принесе йому славу. Кутузов сердиться, він бачить, що вище командування діє бездарно, за бездарною диспозицією. На позиції приїжджають австрійський і російський імператори, молоді, веселі, бадьорі, на гарних конях. Імператор Олександр запитує Кутузова, чому не починається бій — "адже ми не на Царициному Лузі, де парад не розпочинають, доки всі полки не підійдуть". Кутузов гучно, аби два рази не повторювати, відповідає, що тому і не починають. Цар віддає наказ починати бій. Полк апшеронців відправляють на марш, через туман вони не бачать, що відбувається попереду. Разом із почтом Кутузова князь Андрій піднімається на гору і бачить звідти, що супротивник — за п'ятсот кроків просто перед апшеронцями. Вирішивши, що настав його час, Болконський заявляє, що апшеронців треба зупинити, і береться це зробити. Але вже пізно: збившись у купу, солдати й офіцери повертають назад і тікають. Поруч із Кутузовим залишаються всього четверо. Французи атакують батарею, починають стріляти по Кутузову. Падає поранений прапороносець. Князь Андрій скочив з коня, підхопив стяг. Полк піднімається за ним. Болконський добіг майже до самих ворожих гармат, коли впав поранений. Він було розплющив очі, аби побачити, чим скінчилася боротьба, але нічого не бачив. Над ним не було нічого вже, крім високого неба, не ясного, але все-таки незмірно високого, із сірими хмарами, що тихо пливли у ньому". "Як тихо, спокійно й урочисто, зовсім не так, як я біг, — подумав князь Андрій, — не так, як ми бігли, кричали і билися; ...зовсім не так повзуть хмари по цьому високому, безкінечному небу. Як же я не бачив колись цього високого неба? І який я щасливий, що пізнав його нарешті. Все пусте, усе обман, крім цього безкінечного неба. Нічого, нічого немає, крім нього. Але і того навіть немає, нічого немає, крім тиші, заспокоєння".

Наступного дня бій відновляється. У Багратіона справа ще не починалася. Ростова посилають по роз'яснення до Кутузова або до царя. Ростов зіштовхується з гвардійською піхотою, у якій зустрічає Бориса і Берга. Ті пожвавлені, тому що побували у справі, Берг поранений. Раптово Ростов наштовхується на супротивника там, де найменше очікував його зустріти: у тилу російського війська. Солдати тікали, і Ростов

перелякався. У повній плутанині він нікого не міг знайти. До Ростова доходять непевні чутки, що Кутузова чи то вбито, чи то поранено, що государ теж поранений. Ростов знаходить государя, той блідий, щоки йому запали, очі ввалилися. Ростов не наважився під'їхати до царя і рушив назад. До вечора стало очевидним, що бій програли по всіх позиціях.

Князь Андрій лежав на Праценській горі зі стягом у руках, стікаючи кров'ю, у забутті і, сам того не помічаючи, жалібно стогнав. Опритомнівши й розплющивши очі, він знову бачить над собою високе небо — уособлення самої вічності. Незабаром почулися голоси, під'їхали вершники, і Болконський упізнав Наполеона, який об'їжджав поле бою разом з двома ад'ютантами. Дивлячись на князя Андрія, французький імператор вимовив: "Ось прекрасна смерть!" Андрій "відчував, що спливає кров'ю, і він бачив над собою далеке, високе вічне небо. Він знав, що це був Наполеон — його герой, але цієї хвилини Наполеон здавався йому такою незначною людиною в порівнянні з тим, що відбувалося тепер між його душею і цим високим, безкінечним небом із хмарами, що біжать по ньому. Йому було однаково цієї миті, хто б не стояв над ним, що б не говорив про нього; він радів тільки з того, що зупинилися над ним люди, і бажав тільки, щоб ці люди допомогли йому і повернули б його до життя, що здавалося йому настільки прекрасним, тому що він зовсім інакше розумів його тепер". Князь Андрій застогнав. Наполеон помітив, що поранений живий, і наказав підняти його і перенести на перев'язувальний пункт. Болконський приходить до тям тільки в шпиталі. Незабаром приїжджає Наполеон оглянути полонених, хвалить російських солдатів за хоробрість, звертається особисто до князя Андрія, але той не відповідає, тому що всі помисли геніального полководця, його марносластво здаються Болконському тепер дрібними і незначними. Наполеон відходить, князь Андрій намагає в себе на грудях образок, подарований княжною Мар'єю, і розуміє, що існує щось більш важливе в порівнянні з його колишніми прагненнями, йому уявляється щасливе життя в Лисих Горах, пригадуються рідні. Лікар Наполеона, оглянувши Болконського, сказав, що той не одужає, і князь Андрій разом з іншими безнадійними пораненими був залишений під опіку місцевих жителів.

ТОМ ДРУГИЙ

Частина перша

На початку 1806 року Микола Ростов їде додому у відпустку, Денисов теж їде додому у Воронеж, і Микола умовляє Денисова погостювати у їхньому домі в Москві. На передостанній станції Денисов випив три пляшки вина і проспав усю дорогу до Москви. Микола ж з таким нетерпінням чекав зустрічі з рідними, що не міг навіть всидіти і все благав візника їхати швидше. Коли виїхали на вулицю, де стояв дім Ростових, йому здалося, що вони зовсім не рухаються. Микола на ходу скочив із саней і побіг. Його не чекали, але щойно він увійшов у темну залу, із різних боків до нього кинулися з поцілунками, і він не міг розібрати, де батько, де Наташа, де Соня, де Петя. Він знав тільки, що матері між ними не було. Нарешті почулися квапливі кроки й увійшла стара графиня. Всі відступили, і мати припала до свого первістка. Про Денисова всі забули,

він стояв, спостерігаючи цю сцену, і тер очі. Граф звернувся до нього. Денисов відрекомендувався. Тоді Наташа у захваті підбігла до Денисова і поцілувала його. Усі зніяковіли, Денисов теж, але посміхнувся і поцілував Наташі руку. Весь вечір Ростови просиділи біля Миколи, ловили кожне його слово, прагнули догодити йому. Ростов був щасливий тією любов'ю, але перші хвилини зустрічі дали йому стільки радості, що тепер ніби чогось не вистачало. Наступного ранку Наташа й Соня не могли дочекатися, коли ж він нарешті вийде до них. Микола вийшов у халаті, Наташа саме приміряла його чоботи зі шпорами. Соня, побачивши його, втекла. Наташа намагається вивідати у брата, чи не змінилося його ставлення до Соні. Наташа дуже переживає за подругу і, щоб переконати його у силі своєї прихильності до Соні, показує брату руку, на якій помітно червоний шрам. То доказ Наташиної дружби й вірності Соні: вона розжарила на вогні лінійку і приклала її до руки. "Ростов увійшов у той сімейний, дитячий світ, який ні для кого не мав ніякого сенсу, крім нього, але який давав йому найкращу насолоду в житті". Тому він не здивувався і йому не було смішно від цих проявів дружби. Наташа передає Сонині слова: "Я буду його кохати завжди, а він хай залишається вільним". Ростову ця позиція дуже подобається, бо тепер на нього чекають стільки радісних справ і занять, а одружитися із Сонею він завжди встигне. На питання брата про її ставлення до Бориса Наташа відповідає, що не хоче ні за кого заміж, а піде танцювати: тепер вона захоплена балетом і модним танцюристом. Разом з тим вона розпитує брата про Денисова. Зустрівшись у вітальні з Сонею, Ростов почервонів, бо відчував, що всі дивляться на нього запитливо, очікуючи, як він поставиться до неї. Микола говорить Соні "ви". Але погляди їхні, зустрівшись, сказали зовсім інше. Сестра Віра, зачекавши, коли настане тиха хвилина, зауважила, як це дивно, що Соня й Микола тепер як чужі. Зауваження це було слухне, але навіть графиня, яка боялася цього шлюбу, почервоніла. Денисов вийшов у новому мундирі, напахчений, з дамами повадився шляхетно й шанобливо. Таким Микола його ніколи не бачив.

Повернувшись до Москви з армії, Микола Ростов веде в Москві "гусарський" спосіб життя. Грошей того року у графа було вдосталь, тому що всі маєтки він знову перезаставив, і Микола заводить свого рисака та модні рейтузи, яких ні в кого ще не було, чоботи зі шпорами, їздить в Англійський клуб, весело проводить час.

На початку березня графу Ростову доручають улаштувати обід в Англійському клубі на честь Багратіона. Саме Ростову-старшому доручають влаштувати урочистий обід, бо ніхто, крім нього, не міг би ще й своїх грошей докласти, аби все влаштувати якнайкраще. Граф посилає по свіжі ананаси й полуниці і до Безухова, тому що ні в кого іншого їх не дістати. Анна Михайлівна запевняє, що Безухов у Москві і вона сама до нього з'їздить, бо їй треба його побачити. Вона згадує про нещасливе сімейне життя П'єра, про роман Елен із Долоховим, про який вже пліткують у світському товаристві. Ростов просить Анну Михайлівну передати П'єру запрошення на свято.

3-го березня в Англійському клубі відбувся пишний бенкет на честь князя Багратіона, якого у Москві "обрали" героєм минулої воєнної кампанії, бо він прославився успішним Шенграбенським боєм, у нього не було зв'язків серед впливових

у Москві людей, він усім був чужий — "таким чином, у його особі віддавалися почесні простому, без зв'язків і інтриг, російському солдату". Крім того, цими почесами найдошкульніше продемонстрували несхвальне ставлення до Кутузова. Провал же кампанії пояснювали зрадою австрійців, нездатністю Кутузова керувати армією і дуже тихо говорили про молодість імператора, який довірився поганим людям. Всі 250 членів клубу і 50 запрошених чекали на славетного гостя. П'єр також з'являється на обіді. З сумним виглядом він тиняється залами. На вимогу дружини він відпустив волосся. "По роках він мав бути з молодими; по багатству і зв'язках він був членом товариства старих, ушанованих гостей". Серед гостей — Долохов, тепер знову офіцер Семенівського полку, Микола Ростов, Денисов. Тут і Несвицький, давній член клубу. З прибуттям Багратіона свято починається і гості сідають за стіл. Ростов із Денисовим і своїм новим знайомим Долоховим сидять майже на середині столу, навпроти них — П'єр. Ті, хто добре знали його, помічали, що у П'єрі відбулася якась зміна. Він багато, як завжди, їв і пив, але, здавалося, не бачив і не чув нічого, а думав про щось своє. До нього дійшли натяки про стосунки його дружини з Долоховим, а вранці він одержав анонімного листа. П'єр не хоче вірити чуткам, але все-таки уникає дивитися на Долохова. Безухов розуміє, що подібний учинок цілком у характері Долохова: він міг принизити людину тільки тому, що вона мала нещастя йому допомогти. Повернувшись з армії до Петербурга, Долохов приїхав до П'єра. Той залишив його у своєму домі, позичив грошей. Від того часу Долохов був завжди там, де граф і графиня Безухови. Коли п'ють за здоров'я государя, Безухов сидить у задумі. Ростов виводить П'єра з цього стану, звернувшись до нього. Долохов проголошує жартівливий тост — "за гарненьких жінок та їхніх коханців". П'єр намагається не піддатися люті, що охопила його. Слуга, що роздає слова кантати на честь Багратіона, кладе аркуш перед П'єром як перед найповажнішим гостем на цьому краю стола. Долохов вихопив аркуш у Безухова і почав читати вголос. Це розлютило П'єра до сказу, він гнівно кричить: "Не смійте брати!" Почувши цей крик і побачивши, до кого звертається П'єр, Несвицький і його сусіда перелякано просять не звертати уваги. Долохов дивиться на П'єра зухвало і аркуша не віддає. П'єр викликає Долохова на дуель. Як тільки він вимовив ці слова про дуель, всі сумніви стосовно дружини і Долохова розвіялися: він знав, що Елен зрадила, і ненавидів її. Денисов просить Ростова не лізти в цю справу, але Микола не слухає і погоджується бути секундантом Долохова. Той ставиться до виклику легко, запевняє Ростова, що має намір убити П'єра. Наступного дня дуелянти і секунданти зустрічаються в Сокольниках. П'єр ніколи раніше не тримав у руках зброї, йому показують, куди натискати, як сходитися. П'єр стріляє і ранить Долохова. Він кидається до свого супротивника, бажаючи допомогти йому, але Долохов кричить: "До бар'єра!" Безухов повертається на своє місце і навіть не намагається закритися або повернутися боком. Долохов вистрелив, але схибив. Пораненого везуть додому, дорогою він плаче, говорить, що "убив її", маючи на увазі свою матір. Долохов просить Ростова їхати вперед і підготувати стареньку до того, що вона побачить. Микола виконує його прохання і з подивом дізнається, що "Долохов, цей бешкетник, бретер

Долохов, жив у Москві зі старенькою матір'ю і горбатою сестрою і був найніжнішим сином та братом".

Останнім часом П'єр рідко бачився з дружиною віч-на-віч, тому що в їхньому домі завжди бувало багато гостей. Після дуелі він замикається у своєму кабінеті, намагаючись розібратися у своїх почуттях, і доходить висновку, що всі його прикромші стаються тому, що він одружився з Елен. Він розуміє, що боявся зізнатися собі раніше в тому, що Елен — розпусна жінка. Вночі він віддав наказ складати речі для від'їзду в Петербург, Тому що не може більше залишатися з дружиною під одним дахом. Проте вранці Елен приходить до нього. Вона усе знає про дуель і говорить з чоловіком гнівно і суворо, наче винен він, а не вона. П'єр усіляко намагається ухилитися від розмови, говорячи, що їм краще розлучитися. Вона відповідає, що сам факт роз'їзду її не лякає, але вона відпустить чоловіка тільки в тому разі, якщо він дасть їй маєтність. Несподівано батьків характер прокинувся у П'єрі: розлютившись, він відчуває, що ладен убити дружину. Він хапає зі столу мармурову дошку, розбиває її і кричить: "Геть!" так, що всі в домі почули цей крик. Елен перелякано тікає. Через тиждень Безухов віддає дружині доручення на керування усіма великоросійськими маєтками, що становило більшу частину його маєтності, а сам їде до Петербурга.

Минуло два місяці відтоді, як у Лисі Гори прийшла звістка про загибель князя Андрія, однак тіла його не знайшли, як не шукали. У листі Кутузов розповів, як князь Андрій із прапором в руках упав на бойовищі, але ні серед загиблих, ні серед полонених Болконського немає. Княжна Мар'я спочатку мала намір повідомити про те, що трапилося, дружину Андрія, княгиню Лізу, але не наважується це зробити, розсудивши, що тій, у її стані, краще нічого не знати. Незабаром у "маленької княгині" починаються довгі і важкі пологи. Чекають на лікаря, по якого послали в Москву. Вночі несподівано разом з акушером (вони з'їхалися на останній станції) приїздить князь Андрій. На сходах його зустрічає княжна Мар'я. Він запитує, чи одержали його листа, і, не чекаючи відповіді, йде на половину маленької княгині. Коли він увійшов до кімнати, дружина навіть не зрозуміла, що сталося. "Вона не здивувалася, що він приїхав; вона не зрозуміла того, що він приїхав. Його приїзд не мав ніякого відношення до її страждань та їх полегшення". Її очі дивилися на всіх з дитячим страхом: вона боялася тільки страждань. Зайшов акушер. Князь Андрій пішов до княжни Мар'ї, але говорити вони не могли: чекали і прислуховувалися. Андрій повернувся до дружини і сів у сусідній кімнаті чекати. Він чув стогін, потім крик, але не міг повірити, що так може кричати його дружина. Підійшов до дверей, та його не пустили до неї. Несподівано він почув, як кричить новонароджений. Спочатку він не розумів, що то за крик, "навіщо туди принесли дитину". Утямивши все радісне значення того крику, князь Андрій заплакав, як дитина. З кімнати дружини вийшов лікар, намагаючись не дивитись на князя Андрія. Той увійшов до дружини і побачив, що вона померла. На обличчі її назавжди застиг вираз, який наче говорив: "Я вас любила і нікому поганого не робила, і що ви зі мною зробили? Що ви зі мною зробили?" Через дві години князь Андрій увійшов до старого князя Болконського. Той уже все знав, обхопивши сина за

шию, він заплакав. Похорон відбувся на третій день, а на п'ятий охрестили маленького князя Миколу Андрійовича.

Клопотанням старого графа Ростова участь його сина в дуелі Безухова і Долохова зам'яли, Миколу не тільки не позбавили звання, а навіть призначили ад'ютантом московського генерал-губернатора, Ростов зближується з Долоховим, той поступово видужує, відверто розмовляє з Ростовим, розповідає, що в нього є двоє-троє друзів, є мати, яку він обожнює, а на інших людей він звертає увагу остільки, оскільки вони потрібні або шкідливі. Особливо шкідливі, на його думку, жінки. Усі вони — від графинь до кухарок — продажні тварі, ще жодної гідної Долохов не зустрічав, хоча мріє про це. Завдяки армійським знайомствам Миколи у домі Ростових з'являється багато нових людей, зокрема й Долохов. Він подобається усім, крім Наташі, тому що вона вважає, що в дуелі Долохова і Безухова мав рацію П'єр. Наташі здається, що Долохов лютий і байдужий. Потім вона помічає, що він ніби закохується в Соню, — спостереження досить близьке до істини. Через якийсь час Долохов просить руки Соні, але дівчина відмовляє йому, пояснюючи, що кохає іншого. Наташа розповіла про все Миколі, висловивши впевненість, що брат не одружиться з Сонею. Микола говорить із Сонею, радить їй ще раз подумати над пропозицією Долохова, адже сам він нічого не може їй обіцяти.

Наташа, Соня, Микола і Денисов їдуть на бал, який щороку влаштовував учитель танців Йогель. Наташа вперше одягнена в "дорослу" сукню, їй подобається усе навколо, вона закохана в усіх. Денисов не зводить з неї очей, він у захваті від її грації й уміння танцювати. Микола підказує сестрі вибрати на мазурку Денисова, тому що той відмінно її танцює. Наташа так і вчинила. Гості в захваті дивляться на них. Увесь вечір Денисов не відходить від Наташі.

Ростов не бачився з Долоховим два дні, аж потім одержав записку, у якій той перед від'їздом в армію запрошує друга до Англійського клубу. Коли він прийшов, Долохов грав у карти і звабив грати й Ростова. Поступово вся гра зосереджується на Ростові: він програє сорок три тисячі (потім з'ясувалося, що такою є сума, складена з кількості років Долохова і Соні), не розуміючи, навіщо Долохов так із ним обійшовся. Викликавши Долохова в сусідню кімнату, Микола говорить, що не може виплатити весь борг одразу. Той зауважує, що нічого не вдієш: кому щастить у коханні, не таланить у картах — адже Соня закохана в Миколу. Ростов скаженіє і обіцяє Долохову віддати гроші завтра ж. Йому прикро від того, що з ним так повівся той, кого він уважав за друга, і ще від власної негідної поведінки, адже ж він знав, що ця сума завелика для їх статків, що він просто вбиває батьків цим боргом. Микола ладен попроситися з життям. Коли він прийшов додому, ніхто не спав. Молодь, повернувшись з театру, зібралася навколо фортепіано.

Наташа співає (вона навчається співу, але співає не дуже майстерно: неправильно бере подих, не витримує паузи). Усі говорять, що голос ще неопрацьований, проте насолоджуються її співом, у якому чутна непідроблена щирість. Микола слухає сестру, і раптово йому здається, що усі його прикрасі, борг Долохову — ніщо в порівнянні із

цим прекрасним співом. Голос сестри підносив, змушував думати про краще, любити життя і цілий світ. Отож, коли приїхав старий граф, Микола пішов до батька. Спочатку він узяв розв'язний тон, але, не побачивши, опору з боку батька, кається і навіть плаче. У той самий час Наташа розповідає матері, що Денисов освідчився їй і просить її руки. Графиня не вірить власним вухам. Наташа добре розуміє стан Денисова, говорить, що той освідчився зненацька. Вона просить матір навчити її, як, не ображаючи Денисова, відмовити, бо вона по-людськи любить цього сильного бравого чоловіка, однак не кохає як жінка. Так вона й повідомляє Денисову, що не може вийти за нього заміж, а графиня додає, що відмова пояснюється молодістю дочки. Наступного дня Денисов їде з Москви. Микола проводить його, а сам затримується на декілька днів — батькові потрібен час, аби зібрати гроші на погашення боргу сина. Надіславши нарешті борг Долохову й отримавши його розписку, наприкінці листопада Микола поїхав доганяти полк, що був уже в Польщі. Соня вважала його героєм. А він почувався не гідним її.

Частина друга

Після з'ясування стосунків з дружиною П'єр Безухов поїхав у Петербург. На станції Торжок не було коней чи їх просто не хотів дати станційний доглядач. Але П'єр був настільки заглиблений у свої думки, що, здається, навіть не помічав, де він. Тоді йому було все одно, чи пробуде він на цій станції годину, чи все життя. Якись люди заходили, щось пропонували, але він нічого не чув. Думка його постійна крутилася навколо одного питання: у чому сенс буття, хто керує світом, де логіка всього, що відбувається. Саме тоді й зайшов до станції немолодий подорожній із суворим обличчям і проникливими очима. Упізнавши графа Безухова, говорить, що знає про нещастя, яке його спіткало, і хоче йому допомогти. Цей подорожній, як з'ясувалося, належить до "Братства вільних каменярів" (масонів). Він пояснив, що ці люди наче збирають по камінчику знання, що накопичувались попередниками, разом намагаються вдосконалювати себе, людей і світ. У відповідь П'єр зізнається, що не вірить у Бога, подорожній заперечує, що П'єр просто не знає Бога — "Бог, безумовно, існує, але зрозуміти його важко". Масон немов угадує ті думки, що хвилюють молодого Безухова, — про сенс життя, про призначення людини. П'єр захоплюється бесідою, хоч і не погоджується у чомусь, але цей чоловік чимось його привертає. Масон запевняє його, що одним лише розумом неможливо досягти чого-небудь. "Вища мудрість має одну науку — науку усього, науку, що пояснює усю світобудову і місце у ній людини. Для того щоб досягнути цю науку, на думку масонів, треба займатися внутрішнім самовдосконаленням, тобто досягати Бога. Коли дивний незнайомець зібрався їхати, П'єр злякався, що вони більше не зустрінуться, а так багато ще хотілося дізнатися, але той дав йому рекомендаційного листа до одного з масонів — графа Вілларського. Після від'їзду масона П'єр подивився у книгу реєстрації подорожніх і довідався, що той, з ким він говорив, був Осип Олексійович Баздеев. Уночі П'єр не міг заснути, його охопило дивне відчуття оновлення і надії. Прибувши до Петербурга, Безухов береться читати книгу Фоми Кемпійського, яку йому принесли, відчуваючи "незвідану ще ним насолоду вірити в можливість досягнення досконалості й у можливість братерської і діяльної

любові між людьми". Через тиждень до нього приходить той граф Віллар— ський, до якого він мав листа, і повідомляє, що завдяки клопотанню високопоставленої особи П'єра приймуть у братство раніше від призначеного терміну. Той погоджується, підтверджує, що тепер вірить у Бога. П'єра приймають у масони з усіма належними цьому обряду таїнствами, які спочатку не викликають у нього належного захвату, бо здаються якимись штучними. Він дає клятву, що вступає в масонство, аби протистояти злу, яке панує у світі. П'єра приводять у масонське товариство, де він бачить багатьох людей, яких знав або зустрічав раніше у світі. Але тепер він бачить їх іншими і вірить щиро у слова про те, що справжнє джерело блаженства не назовні, а всередині кожної людини. Коли в нього спитали про найбільшу пристрасть, яка зваблює його на шляху доброчесності, П'єр назвав жінок, і йому дали рукавички, аби він віддав їх жінці, яку найбільше поважатиме. Наступного дня до П'єра приїжджає князь Василь, як завжди впевнений, що йому все вдасться, і намагається умовити його помиритися з дружиною. Проте Безухов більше не той розгублений слухняний молодий чоловік, якого так легко колись ошукав князь Василь, він рішуче відмовляється і виставляє тестя геть. Ще через тиждень, залишивши масонам значну суму на пожертву, П'єр їде у свої малоросійські маєтки. Його нові "брати" дають йому листи в Київ і Одесу до місцевих масонів.

Дуель Безухова з Долоховим, "незважаючи на суворе ставлення государя", залишилася без наслідків, навіть ніхто із секундантив не постраждав. Проте у світі вона мала широкий розголос, у результаті чого в усьому звинуватили П'єра, адже "після його одруження дівчатам на виданні та їхнім матерям нічого було чекати від нього". Коли Елен повертається до Петербурга, її приймають прихильно, а вона розігрує роль дружини, що покійно переносить випробовування долі і ревниву кепську вдачу свого чоловіка. Елен сьє у салоні Анни Павлівни Шерер, яка говорить тепер, що П'єр "божевільний молодик, зіпсований розбещеними ідеями нашого часу", не соромиться вона говорити й те, що ніколи не бажала цього шлюбу, бо передбачала такий кінець. Анна Павлівна давала свій черговий вечір для "вишуканого товариства" і, як завжди, мала "частувати" гостей цікавим гостем. Цього разу це був Борис Друбецькой, який приїхав кур'єром з пруської армії, де був ад'ютантом у дуже "важливій особі". Він уже цілком оволодів законом, за яким роблять кар'єру: "для успіху на службі потрібні не зусилля, не хоробрість, не праця, а треба було тільки вміння поводитися з тими, хто винагороджує за службу". Елен звертає на нього увагу. Борис рветься зробити кар'єру всіма засобами, заводить "потрібні знайомства". Тепер він не буває в Ростових і соромиться своєї дитячої любові до Наташі. Елен запрошує Бориса до себе. Приїхавши у призначений час, Борис зустрічає у Елен багато інших гостей і не дуже й розуміє, навіщо його, власне, запрошували. Проте, прощаючись, Елен знову запрошує його, а невдовзі Друбецькой стає своєю людиною в домі Елен.

Тим часом війна проти Наполеона наближалася до кордонів Росії. Усі в тривозі, по селах збирають рекрутів. 1806 року старого князя Болконського призначають одним із восьми головнокомандувачів ополчення. Активна діяльність підтримала старого князя, тепер він увесь час присвячував державній службі. Княжна Мар'я майже перестала за

браком часу у батька брати у нього уроки математики. Вона присвятила себе вихованню племінника, намагаючись замінити йому матір. На могилі маленької княгині поставили пам'ятник, привезений з Італії. Вираз обличчя янгола на тому пам'ятнику дивно нагадував князю Андрію вираз обличчя дружини після смерті. Старий князь виділив князю Андрію Богучарівський маєток, і той, аби позбутися тяжких спогадів і усамітнитися, почав у маєтку будівництво і проводив там більшу частину свого часу. Князь Андрій після Аустерліца вирішив більше не служити і, щоб не йти на дійсну службу, приймає посаду під керівництвом батька. Батько й син наче помінялися місцями: "Старий князь, збуджений діяльністю, очікував тільки кращого від теперішньої кампанії; князь Андрій, навпаки, не беручи участі у війні й у душі шкодуючи про це, бачив тільки погане".

На початку 1807 року старший князь поїхав у справах ополчення по губерніях. Князь Андрій залишився у Лисих Горах: захворів його маленький син. Разом з княжною Мар'єю вони доглядають хворого хлопчика. Від старого князя приносять листи, де сповіщається про перемогу російської армії в одному з боїв. Князь Андрій із сумом визнає, що ці перемоги здобуваються саме тоді, коли він не служить. Але життя його тепер зосереджене тільки на справах сімейних. Ніби надолужуючи те, що не цінував і що вже втратив, він опікується справами рідних. Князь Андрій боїться втратити свого сина, тому почувається майже щасливим, коли хлопчик починає одужувати. Стоячи разом з сестрою над дитячим ліжечком, він змушений визнати, що тільки це щастя йому й залишилося.

Після приїзду до Києва П'єр одержав від масонів указівки, що йому робити у своїх маєтках. Він збирає управителів, пропонує звільнити селян від кріпацтва, не змушувати працювати жінок і дітей нарівні з чоловіками, скасувати тілесні покарання, а перейти до умовлянь, організувати притулки, школи тощо. Деякі слухають слова пана зі здивуванням, більшість же швидко розуміє, як обернути його ідеї на свою користь. Незважаючи на величезне багатство П'єра, його справи йдуть погано, гроші витрачаються невідомо на що, невідомо куди, головний управитель щороку повідомляє то про пожежі, то про неврожаї. П'єр щодня "займається" із головним управителем, але почуває, що "заняття" ні на крок не зрушують справи з мертвої точки. Як найбільш значного землевласника П'єра приймають у губернії дуже радо, на його честь знову влаштовуються обіди, затіваються вечори, відтак знову Безухов починає жити старим життям, але тільки в іншій обстановці.

Повертаючись до Петербурга навесні 1807 року, П'єр вирішив навідатися по дорозі у свої маєтки і перевірити, "у якому стані перебуває тепер той народ, який ввірив йому Бог і якому він намагався дарувати благодіяння". Головний управитель, який "поки що" не бачить можливостей для звільнення селян, приготувався зустрічати Безухова по селах з образами і хлібом-сіллю. П'єр не знав, що насправді села перебувають у занепаді, що жінок, які годують дітей, перестали посилати на панщину, але замість цього вони виконують найтяжчу роботу на своїй половині, що піп, який підносив йому образа, обкладає селян непосильними поборами та ін. Управитель переконує П'єра, що

селянам не потрібно звільнення, оскільки вони і без того щасливі. П'єр, щасливий від того, що його реформи мають такий успіх, вирішив навідатися до свого друга Болконського. Князь Андрій на той час перебував у своєму Богучарівському маєтку. П'єр помічає, що на усьому в садибі лежить "відбиток акуратності і господарської розпорядливості молодого князя Болконського: дороги рівні, мости з перилами, біля дому насаджено молодий сад". Мешкав його друг тепер у маленькому недобудованому флігелі, так не схожому на той розкішний будинок, у якому вони останній раз зустрічалися в столиці. Князь Андрій радий гостю, але Безухова вражає зміна, яка відбулася в приятелів: "погаслий, мертвий погляд, котрому князь Андрій, незважаючи на всі старання, не може надати радісного блиску". П'єр розповідає про себе, говорить, що став зовсім іншою людиною, розповідає про свої плани у господарській діяльності. Але князь Андрій ставиться до всього досить скептично. За обідом розмова заходить про одруження П'єра, про дуель. Безухов говорить, що радіє з того, що Долохов залишився живий. Князь Андрій заперечує, що "убити лютого собаку — навіть корисно". Проте, на думку П'єра, це несправедливо — не можна чинити того, що є зло для іншої людини. Андрій вважає, що ніколи не знаєш напевно, що є зло. Він додає, що знає два справжніх зла в житті: хвороба і докорисовісті, і щастям є вже сама відсутність цих двох зол". Князь Андрій розповідає, що раніш жив заради слави, але тепер позбувся цієї химери, став спокійнішим, тому що живе для одного себе. П'єр вважає за щастя активне добродійство, говорить, що треба будувати лікарні, давати притулок старцям тощо. Андрій відповідає, що сам він може будувати дім, насаджувати сад, П'єр — улаштовувати лікарні, але і те, й інше, — лише засіб згаяти час, а не життя. Андрій додає, що, звільняючи від кріпацтва, П'єр тим самим бажає вивести мужиків із тваринного стану і дати їм "моральних потреб", хоча, на його думку, якраз, може, єдине можливе щастя — щастя тварини. "Я заздрю йому, а ти хочеш його зробити мною, але не давши йому ні мого розуму, ні моїх почуттів, ні моєї маєтності. Далі — ти говориш: полегшити його роботу. А по-моєму, праця фізична для нього є така ж необхідність, така ж умова його існування, як для мене і для тебе праця розумова. Ти не можеш не думати... Він не може не орати, не косити; інакше він піде в шинок або захворіє..." "Лікарні, ліки... у нього напад, він умирає, а ти пустив йому кров, вилікував. Він калікою буде ходити десять років, як тягар для всіх. Набагато спокійніше і простіше йому померти". П'єр жахається і говорить, що з такими думками жити не можна. Князь Андрій відповідає, що "життя і так не дає спокою". Він тепер допомагає батькові, але не справи ополчення його хвилюють, а батьків характер, адже той має звичку до влади і тепер тою владою користується жорстоко. Тільки князь Андрій тепер має на нього вплив і може врятувати батька від зайвих мук совісті. Звільнення від кріпацтва, веде далі князь Андрій, не вигідне і не потрібне ні П'єрові, ні селянам. Воно потрібно тільки тим, кого псує влада над людьми. Князю Андрію прикро, що страждає людська гідність, спокій совісті, чистота, але не самі люди, "котрих скільки не січи, скільки не голи, усі залишаться такими ж..." П'єр ніяк не може з цим погодитися.

П'єр і Андрій їдуть в Лисі Гори, і, коли вони переправляються поромом через

розливу широку ріку, П'єр повертається до перерваної розмови, говорить, що він колись так само, як князь Андрій, не знав істинного шляху у житті, та його врятувало масонство. І П'єр розповів про масонство, як він його розумів. П'єр запитав, що князь Андрій думає про масонство. Той відповідає, що, можливо, П'єр і має рацію, але чому ж тоді князь Андрій не бачить того, що так ясно усім: "Ви бачите на землі царство добра і правди, а я його не бачу". П'єр запитує Андрія, чи вірить він у майбутнє життя: "На землі, саме на цій землі... немає правди, усе неправда і зло; але у світі, в усьому світі, є царство правди, і ми тепер діти землі, а вічно — діти усього світу. Хіба я не відчуваю у своїй душі, що я є частиною цього величезного, гармонійного цілого? Хіба я не відчуваю, що я в цій величезній незліченній кількості істот, у яких виявляється божество, — вища сила, як хочете, — що я складаю одну ланку, один шабель від нижчих істот до вищих? Коли я бачу, ясно бачу цей східець, що веде від рослини до людини, то чому ж я маю припустити, що цей східець переривається зі мною, а не веде далі і далі? Я відчуваю, що я не тільки не можу зникнути, як ніщо не зникає у світі, але що я завжди буду і завжди був. Я відчуваю, що, крім мене, наді мною живуть духи і що в цьому світі є правда". Розумний, начитаний Андрій упізнає в його міркуваннях учення Гердера і говорить, що насправді дійсно переконує лише смерть — коли бачиш, як умирає близька тобі людина, тоді розумієш усю марнотність і нікчемність життя, тоді ставиш питання: невже немає нічого, крім цього життя? П'єр заперечує: "Коли є Бог і майбутнє життя, тобто істина, є чеснота; і вище щастя людини полягає в тому, щоб прагнути досягти їх. Треба жити, треба любити, треба вірити, що живемо не нині тільки на цьому клаптику землі, а жили і будемо жити там, у всьому (він показав на небо)". Незважаючи на зовнішній спокій, князь Андрій відчуває, що слова П'єра справили на нього сильне враження, і "уперше після Аустерліца він побачив те високе, вічне небо, що він бачив, лежачи на Аустерліцькому полі, і щось давно заснуле, щось краще, що було в ньому, раптом радісно і молодю прокинулося в його душі". Приїхавши в Лисі Гори, П'єр і Андрій бачать "божих людей", що прийшли до княжни Мар'ї. Старший Болконський наказує проганяти старців, але Мар'я їх приймає. Андрій ставиться до старців іронічно. Одна з паломниць розповідає про чудодійну ікону, яку вона бачила: Богоматір плаче, у неї "з очей миро летіє". П'єр говорить, що це обманюють простий народ. Княжна Мар'я конфузиться, паломниці обурюються. П'єр з Андрієм їх заспокоюють, говорять, що вони жартують. Через якийсь час приїжджає старий князь, якому П'єр дуже сподобався. П'єр пробув у Болконських два дні, а й після його від'їзду говорили про нього тільки хороше.

У квітні у військах чекали на приїзд государя, однак Ростову не пощастило потрапити на огляд, що його здійснював государ у Бартенштейні, бо павлоградці стояли далі. Але він радіє поверненню в полк і планує повернути батькам гроші, які ті були змушені сплатити за його картярський борг. Раніш Ростову надсилали по 10 тисяч на рік, тепер же він вирішує брати тільки дві, а інші повертати батькам у рахунок сплати боргу. Микола ще ближче сходиться з Денисовим. Була зима, і полк стояв у запасі. Провіант надходив нерегулярно, тому гусари бідують, годують коней соломою з

дахів хатин, а солдати відшуковують якесь коріння. Одного разу у зруйнованому війною польському селі Ростов надібав старого хворого поляка і його дочку з немовлям, які голодували, але не мали ні сил, ні коштів, аби виїхати з села. Ростов привозить їх до себе, годує і дає притулок, аж поки старий не одужав. Коли один з офіцерів натякає на дещо інше, ніж приятельські стосунки між молодістю полькою і Ростовим, Микола у властивій йому палкій манері спростовує обмови, і Денисов ледь утримує друга від дуелі. Пізніше віч-на-віч Ростов зізнається Денисову: полька йому як сестра, і йому дуже прикро, що його запідозрили в непорядності. Денисов і сам схвилюваний вчинком друга, говорить про "дурну ростовську породу", але сльози стоять на очах бравого гусара.

Солдати, як і раніше, живуть надголодь. Денисов, бачачи, як нижчі чини шукають по околишніх лісах їстівне коріння, не витримує, і наважується виправити такий стан речей будь-яким засобом. Через якийсь час він повертається з продовольством, яке відбиває у своєї ж піхоти, і роздає продукти солдатам. Наступного дня полковий командир викликає Денисова і відправляє його в штаб залагодити інцидент, адже все сталося через чиєсь недбальство і тепер треба просто розписатися за отримане продовольство. Сам командир згоден дивитися на "інцидент" крізь пальці. Денисов їде в штаб, але до вечора повертається сам не свій і почувається дуже зле. Денисов розповідає, що в провіантському полку, де він сподівався залагодити справу, йому зустрівся Телянін. З'ясувалося, що саме він і морив солдат Денисова голодом увесь цей час. Денисов б'є Теляніна. Через якийсь час приходить припис Денисову з'явитися до суду, тому що на нього заведено справу. Штабні подають інцидент так, ніби Денисов був п'яний і побив двох чиновників. На одному з оглядів Денисов дістає легке поранення (випадкова куля) і, скориставшись випадком, їде в шпиталь. Ростов через якийсь час їде відвідати його. У шпиталі тиф. На Ростова справляє страшне враження солдатський шпиталь. Першим, кого зустрів Ростов в офіцерських палатах, був Тушин, той самий капітан, що довів пораненого Миколу під Шенграбенем. Тепер Тушин без руки. Він показує, де знайти Денисова. Незважаючи на те, що Денисов намагається виглядати веселим, Ростов помічає зміни, що відбулися в командирі: не розпитує про загальний хід справ, про полк і навіть ніби не радіє приїзду Миколи. На питання про хід судового розгляду Денисов відповідає, що справа погана, зачитує Ростову повний сарказму лист, який він планує надіслати до суду. Напевне, більшість офіцерів уже не раз чули той лист і він їм добряче набрид, бо майже всі виходять, і в палаті залишаються тільки двоє — Тушин і улан, який по ходу читання дає Денисову пораду підкоритися рішенню суду. Зрештою Денисов погоджується, підписує прохання про помилування на ім'я государя і віддає його Ростову.

Повернувшись у свій полк, Ростов доповідає командирі про хід справ у Денисова і вирушає у Тільзит з листом до государя, де мала відбутися зустріч російського і французького імператорів. Борис Друбецькой просить свого начальника взяти його на цю зустріч. Він був серед тих небагатьох, хто бачив проїзд Наполеона на протилежному березі Немана перед гвардією, самого імператора Олександра, зустріч імператорів.

Почет імператора Олександра у Тільзиті був невеликий, так що до обличчя Друбецького звикли наближені до царя і вже не сприймали за "нову особу". Борис розумів, що це новий і значний крок у його кар'єрі. Він квартирує ще з одним ад'ютантом, багатим поляком Жилінським, який є палким шанувальником французів. Майже кожного дня французькі офіцери обідають на квартирі Друбецького і Жилінського. Серед гостей — один з ад'ютантів Наполеона, декілька офіцерів французької гвардії, паж Наполеона. Того самого дня до Тільзиту приїздить Ростов і привозить прохання Денисова. Він заходить до Бориса. Побачивши французів, Микола не може побороти ворожості. Сам Борис зустрічає гостя з досадою, Ростов це відчуває. Борис рекомендує Ростова своїм гостям, але ті також почувають ніяковість, бо ворожість Миколи відчутна. На прохання Ростова про клопотання за Денисова Друбецької відповідає ухильно, проте обіцяє посприяти у справі. Та день випадає незручним для будь-якого роду прохань, тому що підписуються перші умови Тільзитського миру. Вранці Ростов залишає квартиру, щоб не бачити Бориса, блукає вулицями. Він підходить до будинку, де зупинився цар, і намагається пройти усередину. Його не пропускають, а радять передати прохання по команді. Серед почту государя Ростов випадково зустрічає генерала, який раніше був командиром його полку, передає йому листа. Коли государ виходить, генерал щось довго говорить йому, але цар відповідає: "Не можу, генерале, тому що закон сильніший за мене". Микола, як і раніше, закоханий у государя і разом із юрбою захоплено біжить йому вслід. Ростов присутній на огляді, який разом проводять Олександр і Наполеон. Микола помічає, що Наполеон "погано і нетвердо сидить на коні". Французький імператор нагороджує одного з російських солдатів орденом Почесного легіону. Потім для всіх учасників огляду (російських солдатів і французьких гвардійців) влаштовують обід. Після огляду Ростов перебуває в схвильованому здивуванні. Йому пригадуються то Денисов, то шпиталь із відірваними руками і ногами, із брудом і хворобами, то "цей самовдоволенний Бонапарте зі своєю білою ручкою, що був тепер імператором, якого любить і шанує імператор Олександр. Для чого ж відірвані руки, ноги, вбиті люди?" Микола заходить у готель, де й собі замовляє обід, випиває дві пляшки вина і чує, як офіцери запевняють, що якби війна протривала ще трохи, то Бонапарту прийшов би кінець, тому що у французьких військах уже не залишилося ні боєприпасів, ні провіанту. Раптом один з офіцерів сказав, що прикро дивитися на французів і сприймати такий ганебний мир. Він ніби озвучив те, що мучило і Миколу, і багатьох інших солдатів та офіцерів, але Ростов не хоче зізнаватися в цьому навіть самому собі. У роздратуванні Ростов кричить, що вони солдати і не сміють судити про вчинки государя: якщо імператор звелить їм умирати, вони повинні вмирати, але якщо він укладає мир, вони повинні це вітати. Офіцери не мали наміру сваритися, Миколу заспокоюють, він просить ще вина.

Частина третя

"У 1808 році імператор Олександр їздив до Ерфурта для нового побачення з Наполеоном, і у вищому петербурзькому товаристві багато говорили про велич цього

урочистого побачення". У 1809 році близькість двох "володарів світу", як називали Олександра і Наполеона, доходить до того, що, коли Бонапарт оголошує війну Австрії, російський корпус виступає на боці колишнього супротивника проти колишнього союзника, австрійського імператора. "Життя, проте, справжнє життя людей із своїми суттєвими інтересами здоров'я, хвороби, праці, дозвілля... йшло, як і завжди, незалежно від політичних пристрастей".

Князь Андрій два роки жив безвиїзною в селі. Те, що розпочав і не довів до кінця у своєму маєтку П'єр, молодий Болконський здійснив у своїх володіннях. Деяких селян він перевів у вільні хлібороби, для інших замінив панщину оброком. Селян і двірських навчають грамоти спеціально запрошені вчителі, яким виплачується платня, для селян виписують сповитуху. Навесні 1809 року князь Андрій їде в рязанський маєток свого сина, що знаходиться під його опікою. Проїхавши через переправу, на якій рік тому в Андрія із П'єром відбулася така важлива для обох розмова, минувши село, візок князя Андрія заїхав у березовий ліс. На узбіччі в оточенні зеленої трави і дерев він побачив дуб. "Мабуть, у десять разів старший від беріз, що становили ліс, він був у десять разів товщим й у два рази вищим від кожної берези. Це був величезний, у два обхвати дуб, з обламаними давно, очевидно, сучками і з обламаною корою, зарослою старими болячками. З величезними своїми незграбними, несиметрично розставленими корякуватими руками і пальцями, він старою, сердитою і презирливою потворою стояв між усміхненими березами. Тільки він один не хотів підкорятися чарівності весни і не хотів бачити ні весни, ні сонця. "Весна, і любов, і щастя! — начебто говорив цей дуб. — І як не набридне вам той самий дурний і безглуздий обман. Все те саме, усе обман! Немає ні весни, ні сонця, ні щастя... і не вірю вашим надіям і обманам". Князь Андрій думає, що цей дуб має рацію, що "нехай інші, молоді піддаються спокусам весни, а ми знаємо життя, — наше життя закінчене".

В опікунських справах рязанського маєтку князю Андрієві необхідно побачити повітового предводителя, графа Іллю Андрійовича Ростова. У середині травня Болконський їде у маєток графа Отрадне. Князь Андрій, у полоні сумних думок, невеселий і задумливий, під'їхав до маєтку. Несподівано він почув жіночий веселий крик і побачив дівчат, що бігли алеєю. "Попереду всіх, ближче за інших, підбігала до візка чорнява, дуже тоненька, дивно тоненька, чорноока дівчина у жовтій бавовняній сукні, пов'язана білою хусткою, з-під якої вибивалися пасма розчесаного волосся. Дівчина щось кричала, але, побачивши чужинця, не глянувши на нього, сміючись побігла назад". Несподівано князь Андрій відчув біль від того, що всі насолоджуються весною і радіють, а до нього нікому немає діла. Він подумав, що напевне ця дівчинка живе своїм окремим, певно безглуздим, але щасливим життям. Протягом дня він кілька разів бачив Наташу, яка веселилася між іншими, і мимоволі запитував себе, від чого вона так радіє. Увечері князь Андрій довго не може заснути, йому було прикро, що він залишився у цьому маєтку. Він сердився сам на себе, сон не йшов до нього. Було душливо, князь вирішив розчинити вікно і наче вперше побачив чарівну весняну ніч у місячному сяйві. Випадково він чує розмову з кімнати, розташованої поверхом вище.

Спочатку два жіночих голоси заспівали якусь чудову музичну фразу. Потім Князь Андрій чує голос Наташі, яка у захваті від прекрасної ночі, говорить, що такої чарівної ночі ніколи, ніколи ще не було, що від щастя їй хочеться літати. Чомусь він чекав і боявся, що Наташа говоритиме про нього, але зрозумів, що їй немає діла до його існування. Звуки Наташиного голосу, її молодість і замилювання життям так збігалися з весняною природою, що в душі князя Андрія "раптом піднялася така несподівана плутанина молодих думок і надій, які суперечили усьому його життю, що він, почувавши себе не в силах усвідомити собі свій стан, вмиць заснув". На зворотному шляху Болконський бачить той самий дуб, і де видовище вражає його.

"Да, здесь, в этом лесу, был этот дуб, с которым мы были согласны, — подумал князь Андрей. — Да где он?" — подумал опять князь Андрей, глядя на левую сторону дороги и, сам того не зная, не узнавая его, любовался тем дубом, которого он искал. Старый дуб, весь преображенный, раскинувшись шатром сочной, темной зелени, млел, чуть колыхаясь в лучах вечернего солнца. Ни корявых пальцев, ни болячек, ни старого недоверия и горя — ничего не было видно. Сквозь жесткую столетнюю кору пробились без сучков сочные, молодые листья, так что верить нельзя было, что этот старик произвел их. "Да это тот самый дуб", — подумал князь Андрей, и на него вдруг нашло беспричинное весеннее чувство радости и обновления. Все лучшие минуты его жизни вдруг в одно и то же время вспомнились ему. И Аустерлиц с высоким небом, и мертвое укоризненное лицо жены, и Пьер на пароме, и девочка, взволнованная красотой ночи, и эта ночь, и луна — и все это вдруг вспомнилось ему.

"Нет, жизнь не кончена в тридцать один год, — вдруг окончательно, бесперечно решил князь Андрей. — Мало того, что я знаю все то, что есть во мне, надо, чтоб и все знали это: и Пьер, и эта девочка, которая хотела улететь в небо, надо, чтобы все знали меня, чтобы не для одного от моей жизни, чтобы на всех она отражалась и чтобы все они жили со мною вместе!"

Після цієї поїздки князь Андрій почав нудьгувати в селі, колишні заняття його вже не цікавили, він усамітнювався у своєму кабінеті, передумуючи всі свої думки, пов'язані з П'єром, славою, з дубом, красою і коханням. Андрій вирішує восени їхати в Петербург.

Князь Андрій приїхав до Петербурга у серпні 1809 року. У цей час найбільш впливовою і популярною особою у суспільному й політичному житті Росії був Сперанський. "Цього самого серпня государ, їдучи у візку, ушкодив собі ногу і залишався у Петергофі три тижні, бачився щоденно і виключно зі Сперанським". Саме в цей час і готувалися найважливіші реформи, які мали змінити судову, адміністративну і фінансову управління Росії на всіх рівнях влади. Сперанський тоді мав великий вплив на государя у цивільних справах, Аракчєєв — у військових. Князь Андрій мав чин камергера, тому, повернувшись у Петербург після тривалої відсутності, з'явився при дворі. Імператор Олександр бачив його кілька разів, але навіть слова до

нього не промовив. Князю Андрію завжди здавалося, що цар ставиться до нього з антипатією. Придворні пояснили, що "його величність" був незадоволений тим, що князь Андрій не служив від 1805 року. Тому, коли князь Андрій передав через старого знайомого свого батька проект військового статуту, цар не прийняв його, а відправив до військового міністра Аракчєєва. Князь Андрій пішов на прийом до Аракчєєва, перед яким тремтіли усі придворні. Записку з пропозицією про введення нових військових законів, у якій князь Андрій виклав усі свої роздуми про причини поразок у війні 1805—1807 років, проект статуту Аракчєєв не схвалює, "бо закони тепер всі пишуть, писати легше, ніж робити", подає князю Андрію резолюцію, де без орфографії, без розділових знаків "було написано, що це складено за зразком французького військового статуту". Проте міністр зараховує князя Андрія у члени комітету з реформування військового статуту, але без платні.

Очікуючи повідомлення про зарахування його членом комітету, князь Андрій відновлює свої петербурзькі знайомства, особливо з тими особами, що могли стати йому у пригоді. Його скрізь приймають прихильно: ліберали тому, що, відпустивши селян, він вважався лібералом; незадоволені майбутніми реформами, здебільшого старі й поважні, зверталися до нього "як до сина свого батька" і шукали співчуття; а крім того, оскільки князь Андрій овдовів, він вважається багатим і бажаним нареченим, "з ореолом романтичної історії про його удавану смерть і трагічну кончину дружини". На одному із прийомів Болконський знайомиться зі Сперанським, чиї упевнені манери, начитаність і спокійний, трохи презирливий тон дивують князя Андрія. Поговоривши кілька хвилин з усіма, Сперанський відзиває князя Андрія і заводить з ним окрему розмову. Було очевидно, що Болконський йому потрібен. Це втішило самолюбство князя Андрія. Говорять вони про призначення і роль дворянства. Князь Андрій відчуває, що потрапляє під вплив Сперанського, цього колишнього семінариста, "який тепер тримав у руках долю Росії, як думав Болконський", але намагається опиратися і сперечатися. Сперанський запрошує його до себе. У бесіді віч-на-віч Сперанський справив ще більше враження. "Князь Андрій таку велику кількість людей вважав нікчемними істотами, так йому хотілося знайти в іншій людині живий ідеал тієї досконалості, якої він сам прагнув, що він легко повірив, ніби знайшов у Сперанському цей ідеал цілком розумної і добродісної людини... Крім того, Сперанський, чи тому що він оцінив здібності князя Андрія, чи тому що визнав за потрібне прихилити його до себе, Сперанський хизувався перед князем Андрієм своїм неупередженим, спокійним розумом і лестив князю Андрієві тими тонкими лестощами, які поєднувалися із самовпевненістю, що полягає у мовчазному визнанні свого співрозмовника із собою разом єдиною людиною, спроможною розуміти всю дурість всіх інших, розумність і глибину своїх думок". Проте підсвідомо князя Андрія дратують деякі риси Сперанського: його занадто велике презирство до людей, його пухкі білі руки, його непроникний "дзеркальний" погляд. "Взагалі головна риса розуму Сперанського, що вразила князя Андрія, була безсумнівна, непохитна віра в силу і законність розуму. Очевидно було, що ніколи Сперанському не могло спасти на думку те, що було

зрозумілим для князя Андрія, що не можна усе-таки висловити всього того, що думаєш; і ніколи не приходив сумнів у тому, а чи не є нісенітниця усе те, що я думаю, і усе те, у що я вірю?" Сперанський сприяє тому, що вже через кілька днів Болконського призначають членом комісії зі створення військового статуту, а також, хоча князь Андрій не має юридичної освіти, начальником відділення комісії з упорядкування законів. На прохання Сперанського князь Андрій працює над розділом щодо прав особистості.

Років зо два тому, повернувшись зі своєї поїздки по маєтках, П'єр Безухов мимоволі стає на чолі петербурзького масонства. Він давав гроші на всі необхідні ордену витрати, на свої кошти підтримує будинок для бідних, улаштований ордену у місті, вербує нових членів. Життя ж його минало, як і раніше, "із тими ж захопленнями й розбещеністю". "Він любив добре пообідати й випити і, хоча й вважав це аморальним і принизливим, не міг утриматися від веселощів парубоцького товариства, в яких він брав участь". П'єр відчуває, що масонська діяльність не задовольняє його, але, як болото, затягує дедалі сильніше. У самому масонстві П'єр не зневірився, але йому здається, що російське масонство йде хибним шляхом, відхиляється від свого джерела. П'єр знав усіх братів по ложі у реальному житті "здебільшого як людей слабких і нікчемних", знав, що домагаються вони нагород і значних посад, а не служать ідеалам масонства. Всіх братів, яких П'єр знав, він поділив на чотири розряди. До першого належали ті, хто вивчав таїнства науки ордену, але не брав активної участі ні у справах ложі, ні у людських. Цих людей П'єр поважав, але його серце не лежало до містичного змісту масонства. До другого розряду П'єр зараховував і себе: це були люди, які шукали досконалості в масонстві, правильного шляху, але поки що не знайшли його. До третього належали брати (їх було найбільше), яких приваблювала лише зовнішня форма масонства, а не її зміст. Четверті (і таких ставало останнім часом дедалі більше) були ті, що не вірили у масонство, а прийшли заради наближення до багатих і вельможних членів ложі. Щоб припасти до основного джерела масонства, П'єр вирішив поїхати за кордон, аби збагнути вищі таємниці ордену. Влітку він повертається до Петербурга. Багато високопоставлених осіб за кордоном виказали Безухову довіру, він "проникнув у багато таємниць, був зведений у вищий ступінь". На засіданні з приводу повернення П'єр виголошує промову, закликає братів-масонів до дії, зазначаючи, що теперішній політичний устрій перешкоджає вихованню чеснот тощо. Проте Безухов виступає проти насильницьких реформ і революцій, стверджуючи, що основне завдання масонства — вдосконалення людей. Масонам варто шукати "гідних" і сприяти їхньому вступу до ордену. Промова П'єра викликає бурхливі дискусії в ложі. Йому заперечують і відмовляються прийняти його пропозицію.

П'єра знову охопила нудьга, якої він так боявся. Три дні після своєї промови він нікуди не виходив, нікого не приймав, не бажаючи бачити нікого. Саме в цей час він одержує листа від дружини, у якому та благає його про побачення і пише, що залишок своїх днів хоче присвятити йому. Вона сповістила також, що днями приїде з-за кордону до Петербурга. Князь Василь із дружиною та дехто з братів-масонів умовляють П'єра

знову зійтися з Елен. Безухову все одно, бо він цікавився зовсім іншими проблемами. Не відповівши нічого ні дружині, ні тещі, він збирається до Москви побачитися зі своїм "благодійником" — Осипом Олексійовичем Баздєєвим, який посвятив П'єра в масонство. Той заспокоює Безухова, нагадує, що найважливіше завдання для масона — вдосконалювати самого себе, у чому П'єр поки не має успіхів. Баздєєв радить молодому графу не припиняти спілкування з петербурзькими братами й докласти зусиль, щоб допомогти їм стати на шлях добра й істини. Баздєєв дає П'єру спеціальний зошит, у якому радить записувати всі свої вчинки. Після приїзду до Петербурга П'єр поширився з дружиною, хоча йому дуже важко було бачити її знову. У зошиті, що дав Баздєєв, він записує, як перепросив у Елен, щоб вибачила йому, а йому їй прощати нічого, від чого відчув "щасливе почуття оновлення".

Коли Елен оселилася з чоловіком у Петербурзі, вона посіла одне з вигідних місць у товаристві, зайняла високе положення в аристократичних салонах, завела власний салон. Вона була в Ерфурті, де відбувалася зустріч імператорів, її красу помітив і оцінив навіть Наполеон. За велику честь вважається в Петербурзі бути прийнятим у салоні графині Безухової. Щоб блиснути широтою кругозору, перед відвідуванням салону Елен молоді люди спеціально прочитують книги. П'єр не обманюється з приводу розуму своєї дружини, тому він слухає розмови про політику, поезію і філософію з почуттям фокусника, який очікує кожного разу, що обман відкриється. Проте Елен грає прекрасно: вона може говорити найжахливіші дурниці і непристойності, а проте усі захоплюються кожним її словом, відшукують у її промовах глибокий зміст, про який Елен і сама не підозрює. Борис Друбецької стає завсідником салону Безухова. Елен спілкується з ним з особливою, ласкавою посмішкою і називає своїм пажем. Підсвідомо П'єру не подобаються стосунки його дружини і Друбецького, він відчуває до Бориса сильну антипатію, але намагається приділяти цьому якнайменше уваги. За ним закріплюється репутація багатого пана, "чоловіка блискучої дружини", розумного дивака. Ніхто не знав, що у душі П'єра відбувалася складна і важка робота внутрішнього розвитку. Він веде щоденник, записує всі свої вчинки. Він намагається займатися самовдосконаленням, викорінювати в собі лінь, обжерливість та інші вади. Незабаром у ложу приймають Бориса Друбецького. П'єр записує в щоденнику, що він сам рекомендував Бориса, сам був ритором, борючись із негідним почуттям ненависті до цієї людини, хоча, на його думку, вступаючи в ложу, Друбецької переслідує одну мету — зблизитися з відомими і впливовими людьми задля своєї кар'єри.

Ростови два роки прожили в селі, але, незважаючи на це, їхнє фінансове становище не виправлялося. Після переїзду в Петербург вони продовжують жити гостинно, їхні обіди відвідує строката публіка, а для людей із вищого товариства Ростови залишаються провінціалами. Берг сватається до Віри, і та погоджується. Берг так довго і з такою значущістю розповідає усім про те, як був поранений в Аустерліцькому бою, що зрештою одержує дві нагороди за одне поранення. На фінській війні він також "відзначається" — піднімає осколок гранати, яким був убитий ад'ютант поруч головногокомандувача, і підносить цей осколок начальнику. Він теж наполегливо

переказує всім цей випадок, поки і за фінську війну не одержує дві нагороди. Крім того, він посідає в Петербурзі "особливо вигідні" місця. Сватання Берга, зустрінуте спочатку зі здивуванням (він не дуже знатного роду), зрештою приймається усіма Ростовими, тому що Вірі вже двадцять чотири роки, а ще ніхто до неї не сватався, хоча вона вважається гарною дівчиною і виїжджає у світ. Перед весіллям Берг вимагає посаг і заспокоюється тільки тоді, коли йому видають двадцять тисяч готівкою та векселі на вісімдесят тисяч рублів.

Наташі шістнадцять років. Борис, незважаючи на те, що зробив блискучу кар'єру і вже не спілкується з Ростовими, під час їхнього перебування в Петербурзі усе ж приходить до них із візитом. Він зустрічається з Наташею, на яку його розповіді про світські раути і високопоставлених знайомих не справляють ніякого враження. Наташа, навпаки, так вразила Бориса, що він щодня приїздить до Ростових, хоча розуміє, що одруження з дівчиною без гідного посагу й грошей покладе кінець його кар'єрі. Він зовсім перестав бувати в салоні Елен, яка змушена писати Друбецькому докірливі записки.

Наташа мала звичку приходити до матері у спальню і, поки граф не повертався з клубу, розмовляти про різне. Ці розмови були однією з головних насолод матері і дочки. Одного разу Наташа прийшла поговорити про Бориса, почути думку матері про цього молодика. Графиня каже, що в шістнадцять років сама вона вже була заміжня, але Наташа марно закрутила голову Борисові, бо шлюб між ними неможливий: він молодий, не має маєтності, та ще й доводиться родичем, крім того, може зашкодити репутації Наташі. Наташа каже, що то байдуже, що заміж за Бориса не можна, він справді їй не до вподоби: "вузький такий, як годинник у їдальні... Вузький, знаєте, і сірий. П'єр, наприклад, на думку Наташі, темно-синій з червоним і він квадратний". Графиня сміється, але наступного дня запрошує Бориса до себе для розмови, й відтоді він перестав бувати у Ростових. Тридцять першого грудня, напередодні нового, 1810 року, один із сановитих вельмож улаштовує бал, на якому мали бути присутні дипломатичний корпус і государ. Багато гостей вже приїхали на цей бал, а у Ростових не видно було ще кінця приготуванням. Це був перший великий бал Наташі Ростової. Наташа увесь день не мала спокою і тепер, ще не одягнена, бігала від матері до Соні, допомагаючи їм одягнутися: якимось одним їй відомим способом приколотити квітку, стрічку тощо. Нарешті й Наташа одяглася, але сукня виявилася задовгою. Дівчата-покоївки кинулися підшивати. За цими клопотами Наташа не мала часу навіть подумати про самий бал. Тому лише коли Ростови сіли в карету, Наташа вперше уявила собі, що на неї чекає. Вона пригадувала, як, на її думку, велично й статечно має поводитися дівчина на балі, але відчула такий захват від світла, музики, квітів, що забула про величність, а йшла попереду матері схвильована й щаслива. Вона не знала, що то був саме той вираз, який найбільше пасував їй.

На бал прибуває величезна кількість гостей. Перонська, яка приїхала на бал разом з Ростовими, називає їм гостей. Тут красуня Елен, біля якої юрмляться молодики і чоловіки. Не менше і коло дами з негарною дочкою — спадкоємицею мільйонів, за

якою упадають "наречені" — Анатоль Курагін і Борис Друбецькой. З'являється П'єр, "фармазон всесвітній" — говорить про нього Перонська. Наташа помітила, що П'єр зупинився і розмовляє з Андрієм Болконським, якого Наташа впізнала. Нарешті приїздить цар. Всіх майже притиснули до стіни, коли він увійшов у залу. Цар відкриває бал, танцюючи з господинею дому. Більшість дівчат мали кавалерів на цей перший танок. Наташа і Соня залишилися серед меншості, що стояла біля стіни. Наташа ладна була плакати, так їй хотілося танцювати. Нарешті урочистий і довгий, як здалося Наташі, перший танок закінчився. Почулися перші звуки вальсу. Ад'ютант-розпорядник запросив красуню Елен. У коло вийшла перша пара, більше ніхто не наважився. Наташа була у відчаї: невже так ніхто і не запросить її на вальс?! Князь Андрій стояв у цей час біля вікна і майже не слухав співрозмовника, який говорив із ним про політику. Він дивився на залу, на кавалерів, які ніяковіли у присутності царя. Раптом П'єр шарпнув його за руку і показав йому на Наташу, бажаючи князя Андрія запросити її на вальс. Побачивши Наташине обличчя, князь Андрій зрозумів її почуття, він згадав ніч в Отрадному. Дуже ввічливо і шанобливо він вітається з графинею, що суперечить характеристиці, яку дала Болконському Перонська, і запрошує Наташу на вальс. Вона радісно посміхнулася йому, і посмішка її наче говорила: "Давно я на тебе чекала". Вони були другою парою, що увійшла у коло. Він був одним із кращих танцюристів свого часу, вона танцювала чудово. "Князь Андрій любив танцювати і, прагнучи скоріш позбутися політичних і розумних розмов, з якими всі до нього зверталися, та бажаючи розірвати зніяковілість, що утворилася від присутності государя, пішов танцювати і вибрав Наташу, бо на неї показав йому П'єр і тому, що вона перша з гарненьких жінок трапилася йому на очі; але як тільки він обійняв цю тоненьку, рухливу, постать, ...вино її чарівності вдарило йому в голову; він відчув, що оживає і молодіє. Вона щаслива танцювати з ним. Після князя Андрія Наташу запрошують і інші кавалери, зокрема й Борис. Наташа не помічає тонкощів світського етикету, її більше захоплюють танці, радість, вона По-справжньому відчуває себе щасливою. Один із танців вона знову танцює з князем Андрієм, той розповідає дівчині, що чув її жагучий монолог уночі в Отрадному, Наташа немов виправдовується у відповідь. Болконському подобається її безпосередність, подобається і те, що вона ще не зіпсована світськими умовностями. Андрій милується Наташею, в перерві між танцями навіть загадує: якщо Наташа зараз підійде до своєї кухні, то стане його дружиною. Наташа дійсно підходить до кухні. Болконський дивується: чому це йому на думку спадають подібні дурості? Наташа бачить нещасливого П'єра, ображеного і приниженого поведінкою своєї дружини у світі, Наташа намагається підбадьорити Безухова, не розуміючи, як можна такій чудовій людині не радіти в такий чудовий день. Наступного дня князь Андрій згадує бал і Наташу. До нього приходить один із чиновників, щоб повідомити про відкриття Державної ради. Ця подія, якій раніше князь Андрій приділив би багато уваги, тепер здається йому дрібною і незначною. Він їде на обід до Сперанського, де присутні також й інші "реформатори". Вони веселяться, зарозуміло жартують, але їхні веселощі здаються Болконському штучними. "Тонкий

звук голосу Сперанського неприємно уражав його, і сміх, що не угавав, своєю фальшивою нотою чомусь ображав почуття князя Андрія". Усе, що б не робив Сперанський, здається Андрієві надуманим і наганим. Болконський іде рано, дорогою згадує про всі засідання ради, членом якої є, зокрема, Берг, де багато часу витрачається на обговорення форми замість того, щоб вирішувати болючі питання. Ця робота тепер здається Андрієві марною і непотрібною, і він сам дивується, як раніше не зрозумів таких очевидних речей. Наступного дня Болконський їде до Ростових і залишається в них обідати. Після обіду Наташа грає на клавикордах і співає. Слухаючи її спів, князь Андрій відчуває "очищення". "Він подивився на Наташу, і в душі його відбулося щось нове і щасливе. Він був щасливий, і йому водночас було смутно. Йому не було чого плакати, але він ладен був плакати через що? Через стару любов? Через маленьку княгиню? Через свої розчарування? Через свої надії на майбутнє? Головне, через що йому хотілося плакати, — це раптом цілком усвідомлена ним страшна протилежність між чимось нескінченно великим і невизначеним, що було у ньому, і тим вузьким і тілесним, чим він був сам, і навіть була вона. Ця протилежність мучила і радувала його під час її співу". Після повернення додому князь Андрій довго не міг заснути, він думає про те, що потрібно жити, що не треба замикати себе у вузькі рамки, розуміє, що П'єр тоді, на переправі, мав рацію.

Берги влаштовуються на новій квартирі і, щоб усталити своє становище в товаристві, запрошують гостей. Серед запрошених — П'єр, Ростови, Болконський. На вечорі, "що нічим не відрізняється від інших подібних вечорів", П'єр помічає, що між князем Андрієм і Наташею щось відбувається. Князю Андрію потрібно поговорити з П'єром, але надокучливий господар не дає їм такої можливості.

Наступного дня Князь Андрій приїздить до Ростових обідати, усі прекрасно розуміють, навіщо він ходить, і перебувають у чеканні. Увечері того ж дня князь Андрій повідомляє П'єру, що має намір одружитися з Наташею. П'єр підтримує друга, його власні сімейні негаразди не мають значення, "ця дівчина (Наташа) — скарб, і князь буде щасливий у цьому шлюбі". Князь Андрій їде, П'єр залишається у похмурому настрої: "чим ясніше вбачилася йому доля князя Андрія, тим більш сумною бачилася своя власна".

Щоб одружитися, Андрій мав запитати дозволу у батька, отож і поїхав у Лисі Гори. Той після певних роздумів згоду дає, але вимагає, щоб Андрій почекав рік: у них із Наташею різниця у віці, крім того, у князя Андрія син. Через цю поїздку до батька князь Андрій не з'являється в Ростових три тижні. Наташа, нічого не знаючи про причини відсутності Андрія, у відчаї, нікуди не хоче виїжджати, таємно від усіх плаче і не приходить, як звичайно, щовечора у спальню до матері. Та одного ранку вона прокинулася, наділа улюблену сукню й черевички і повернулася до "колишнього життя". Вона саме співала у великій залі й милувалася на себе у дзеркало, коли почула, що приїхав Болконський. Наташа побігла до матері із дією звісткою і перелякано сказала, що це жахливо, вона не хоче мучитися. Графиня не встигла відповісти, бо зайшов князь Андрій. Він просив вибачити його за тривалу відсутність, пояснив, що мав

потребу говорити зі своїм батьком, просить дозволу сказати графині кілька слів наодинці. Наташа розуміє, що вирішується її доля. Графиня дає згоду на шлюб князя Андрія і Наташі. Князь Андрій освідчується нареченій. Почуття переповнили Наташу, вона плаче і сміється від щастя. "Князь Андрій тримав її руку, дивився їй в очі і не знаходив у своїй душі колишнього кохання до неї. В душі його раптом щось перевернулося: не було колишньої поетичної і таємничої чарівності бажання, а був жаль її жіночої і дитячої слабкості, був страх перед її відданістю і довірливістю, тяжке і водночас радісне усвідомлення свого обов'язку, що навіки зв'язав його з нею. Теперішнє почуття, хоча й не було таким ясным і поетичним, як колишнє, було серйозніше, сильніше". У розмові з нею Андрій згадує про те, що їхнє весілля не може відбутися раніше, ніж через рік, така воля його батька. Цей рік князь буде відсутній — він їде за кордон поправити здоров'я. Наташа не розуміє, навіщо потрібен рік, якщо вони кохають одне одного. Вона говорить і щиро вірить у це, що покохала князя Андрія в його перший приїзд в Отрадне.

Заручини широко не оголошуються: Андрій наполіг на цьому через те, що, беручи відповідальність на себе, водночас не хотів зв'язувати Наташу. Напередодні свого від'їзду з Петербурга князь Андрій привозить до Ростових Безухова, повідомляє Наташі, що відкрив П'єру їхню таємницю, і просить звертатися до того, якщо під час його відсутності щось трапиться. Прощаючись з Андрієм, Наташа не плакала, але з такою силою і пристрастю попросила його не їхати, що на мить князь Андрій навіть завагався, чи справді треба йому їхати. Декілька днів після цього вона "сиділа у своїй кімнаті, не цікавилася нічим і тільки говорила іноді: "Навіщо він поїхав?" Але через два тижні після його від'їзду вона так само зненацька для близьких отямилася від своєї моральної хвороби, стала така сама, як колись, тільки зі зміненою моральною фізіономією, як діти з іншим обличчям підводяться з ліжка після тривалої хвороби".

Старий князь Болконський після від'їзду сина стає ще вимогливішим і суворішим до княжни Мар'ї. Та виховує князя Миколу, сина Андрія, покірно, без докорів, із щирою любов'ю, терпить батьків характер. Вона помічає зміну, яка відбулася в Андрієві під час його останнього приїзду, але не вірить чуткам, які через Жулі Карагіну доходять до неї, про можливий шлюб між її братом і графинею Ростовою. Та незабаром і сам Андрій зі Швейцарії повідомляє про свої заручини з Наташею. Минула половина від призначеного батьком терміну. Княжна Мар'я тим часом приймає в себе паломниць, читає Писання. Зрештою вона теж мріє про паломництво, приготувавши для себе простий дорожній одяг. Але зважитися на це княжна Мар'я не могла: вона змушена визнати, що любить батька і маленького небожа більше, ніж Бога.

Частина четверта

У біблійній притчі сказано, що відсутність праці — неробство — була умовою блаженства першої людини до її падіння. Любов до неробства залишилася в людини і після падіння. Таємний голос говорить, що ми маємо бути винні за своє неробство. Якби людина могла б знайти стан, у якому вона, перебуваючи у неробстві, почувалася б, що є корисною й виконує свій обов'язок, вона б віднайшла один бік первісного

блаженства. І таким станом обов'язкового і бездоганного неробства користується ціла верства — верства військових. Микола Ростов відчував це блаженство вповні, продовжуючи служити в Павлоградському полку, де він тепер командував ескадроном, прийнятим від Денисова. Більшість колишніх московських знайомих вирішили б, напевне, що він став дещо грубим, але в полку його любили і поважали. У 1809 році в листах від рідних він дедалі частіше відчуває тривогу — господарські справи занепадали. Читаючи ці листи, "Микола відчував страх, що його хочуть вивести з того середовища, в якому він, відмежувавши себе від житейської плутанини, жив тихо і спокійно". Але він розумів, що рано чи пізно йому доведеться-таки їхати й розв'язувати проблеми родини, адже він старший. Серед інших новин йому повідомляють про заручини Наташі і Болконського. Микола Ростов кілька разів мав намір їхати у відпустку, але кожного разу не наважувався вирватися із звичного і простого кола полкового життя. Він побоювався того, що чекало його вдома: господарських справ, у яких він нічого не тямив, і кохання Соні, і своїх обов'язків перед нею. Та в останньому листі графиня написала, що якщо Микола не приїде і не візьметься до справ, то весь маєток піде з молотка. Мати писала, що батько вже слабкий, довірився Мітеньці, а той його ошукує. Ростов змушений був їхати у відпустку. Товариші по службі влаштовують Ростову урочисті проводи. Приїхавши додому, Ростов бачить люблячу його Соню, Наташу, що вражає його своєю "дорослістю". Наташа розповідає йому про свій "роман" із князем Андрієм, а на питання, чи любить вона Болконського, відповідає: "Я була закохана в Бориса, учителя, в Денисова, але це зовсім не те. Мені спокійно, твердо. Я знаю, що кращих від нього не буває людей, і так мені спокійно, добре тепер. Зовсім не так, як колись..."

На третій день після приїзду Ростов почав займатися господарством. Він пішов до управителя і звелів подати "рахунки всього", хоча не дуже добре розумів, що то таке. За кілька хвилин на очах у всієї двірні Ростов стусаном викидає управителя з ґанку. Наступного дня батько намагається заступитися за Мітеньку, виправдати його. Ростов вибачається перед батьком і з того часу більше не втручається в господарські справи. Якось графиня говорить йому, що в неї є вексель на 2 тисячі від Анни Михайлівни Друбецької, і запитує, як їй діяти. Микола відповідає, що він не любить ні Анни Михайлівни, ні Бориса, хоч колись ті були з ними у дружніх стосунках і бідні, і розриває вексель. Від того часу молодий Ростов не втручався в жодні справи, а вдався до полювання.

У вересні настав найкращий час для полювання. Микола Ростов віддався цій новій для нього справі з усією пристрасстю. Одного дня старий і поважний мисливець Данило повідомив, що в отраденському лісі знайшли вовчий виводок. Полювання на вовка було суто чоловічою справою, але Наташа і Петя вмовили Миколу взяти і їх. Старий граф теж вирішив розважитися і зібрався їхати. Вже в полі, яким їхали до лісу, Ростови зустріли "дядечка" — далекого родича і сусіду. Всі їдуть на полювання. Дядечко — досвідчений мисливець, він доречно й недоречно повторює приказку: "Чиста справа марш". Побачивши Наташу і Петю, дядечко глянув на них несхвально: полювання —

справа серйозна. Незабаром мисливці розходяться по своїх місцях. Старий граф приїздить у візку і тільки тепер сідає на коня. Він Випив за традицією добру чарку і перебуває у доброму гуморі, розмовляючи зі своїми супутниками: старим камердинером, ловчими, власним блазнем. За розмовою вони не помітили, як погнали вовка і той побіг просто на них. Ніхто не встиг вистрілити, і вовк зник у кущах. Тієї ж миті з лісу вискочив Данило-мисливець. Він Накинувся на графа з брутальною лайкою, навіть замахнувся батогом — так прикро було йому, що вовка впустили горе-мисливці. Микола Ростов стояв на своєму місці і чув, що відбулося щось прикре, якась несподіванка, котра псувала полювання. Він майже молився, аби вовк вискочив на нього. Він уважно придивлявся і прислухався до всього. Раптом він побачив, як полем біжить старий вовк. Він підняв своїх собак, почалося цькування. Микола бачив, як молоді і сильні собаки не наважуються кинутися на вже сивого вовка. Лише один його пес зміг вийти на цей двобій; коли ж пес вчепився вовку у горло, накинулися інші. Ростов уже хотів злізти з коня, аби заколоти вовка, але той вирвався від собак і побіг. Його наздогнали собаки "дядечка". Мисливець Данило, що вчасно під'їхав до Миколи, накинувся на звіра разом із собаками, схопив за вуха і зв'язав ще живого вовка. Потім всі мисливці з'їхалися, дивилися на старого вовка. Під'їхав і старий граф Ростов. Данило, що стояв поруч із вовком, поспіхом зняв шапку. Граф подивився на вовка, пригадав, як пропустив свого, як вилаявся на нього Данило. "Одначе, брате, ти сердитий", — тільки й сказав граф Ростов Данилові. Той посміхнувся, як дитина, що завинила. Старий граф поїхав додому відпочивати. Наташа і Петя залишилися на полюванні. Потім гнали лисицю: тут трапилася ще одна пригода. Микола Ростов знав, що у мисливських володіннях, які давно за звичаєм належали Ростовим, полюють сусіди поміщика Ілагіна. Того дня мисливці Ілагіна вбили лисицю, яку гнали собаки Ростових. Микола, гарячий у своїх судженнях, скочив на коня, аби зараз же, на полюванні, розібратися і покласти край свавіллю Ілагіна. Не встиг Ростов виїхати з лісу, як назустріч йому під'їхав сам Ілагін. То був товстий, чемний пан, який вибачився за дії своїх мисливців і запропонував їхати полювати зайця у його поле. Для Миколи це було вражаюче полювання — змагання. Він сам, "дядечко", Ілагін вдавали, що їх зовсім не цікавить, чий собака знайде і загонить зайця. Та коли вони побачили, як собаки травлять, азарт охопив їх так, що вони забули все на світі. Переміг тоді "дядечко", собака якого не коштував таких грошей, як у його суперників, але був справжнім майстром у своїй справі. Ростови приймають пропозицію "дядечка" заїхати до нього в село і там дочекатися візка для Наташі і Петі. Все у цей день— і полювання, і дім "дядечка", і він сам, і його люди — все здається Наташі і Миколі чудовим. У домі, простому і небагатому, "дядечко" пригощає їх травником, наливками, грибами, щільниковим медом, смаженою куркою, які приготувала для гостей економка "дядечка" — Онисія Федорівна, гарна й ставна молодиця, якою милуються Ростови. Наташі здавалося, що ніколи в житті вона не їла нічого смачнішого. Наче виправдовуючись, "дядечко" розповідає, що він живе так усе життя, ніде не служить, тому що нічого не розуміє в службі. Чути, як кучер Митька грає в людській на

балалайці. Коли він закінчує, Наташа у захваті просить заграти ще і ще. Микола трохи поблажливо погоджується: грає кучер добре. Наташа, відчувши ту поблажливість, навіть образилася, каже, що "це чудо, як гарно". Митька виконує "Бариню" із переборами. "Дядечко", не втримавшись, і собі бере гітару. Мелодія народної пісні, яку майстерно грає "дядечко", наче висвітлила Наташину сутність. Дядечко з гітарою виходить на середину кімнати і весело, але водночас серйозно запрошує Наташу танцювати. "Де, як, коли всотала в себе з того російського повітря, яким вона дихала, — ця графинька, вихована емігранткою-французенкою, — цей дух, відкіля взяла вона ці прийоми, що їх *pas de chale* давно б мали витіснити? Але дух і прийоми ці були ті самі, виняткові, яких не навчишся, російські, котрих і чекав від неї дядечко. Щойно вона стала, посміхнулася, урочисто, гордо, хитро й весело, перший страх, який охопив був Миколу і всіх присутніх, страх, що вона зробить щось не те, минув, і вони вже милувалися нею. Вона зробила те саме і так точно, ...що Онисія Федорівна, яка відразу ж подала їй необхідну для такої справи хусточку, крізь сміх просльозилася, дивлячись на цю тоненьку, граційну, таку чужу їй, у шовку й в оксамиті виховану графиню, що вміла зрозуміти усе те, що було в Онисії й у батькові Онисії, і в тітці, і в матері, і в кожній російській людині". Дядечко, у захваті від своєї "племінниці", говорить, що доброго б чоловіка їй тільки вибрати. Микола каже, що вже вибрали, Наташа додає — ще й якого. Згадка про Болконського на мить змінила всю Наташу, вона подумала, чи зрозумів би він цю їхню радість. І сама собі відповіла — напевне, зрозумів би. Вже майже поночі приїхали дροжки від Ростових. Петю, як мертвого, поклали у дροжки, бо він, як тільки увійшли у дім дядечка, заснув і не прокидався, коли Наташа намагалася його розбудити. Дядечко прощався з Наташею з особливою ніжністю. Ніч була темна, навіть коней не було видно. Наташа і Микола довго мовчали. Кожен думав про своє. Тільки коли вже підїхали до дому, вони заговорили. Наташа сказала, що, напевне, ніколи не буде вже така щаслива, як тепер. Микола назвав це нісенітницею, а сам подумав, що кращого друга, ніж Наташа, він не матиме.

Старий граф Ростов так заплутався у грошових справах, що графиня не бачить іншого виходу залагодити справи, як знайти для Миколи багату наречену. Графиня написала листа до своєї давньої приятельки Карагіної, пропонуючи одружити її дочку Жулі зі своїм сином. Карагіна погодилася. З того дня графиня Ростова то говорила, що могла б померти спокійно, якби син її одружився, то радила Миколі їхати до Москви на свята, відновити старі знайомства, повеселитися. Син здогадався, до чого веде мати, і вирішив поговорити відверто. Графиня сказала, що тільки шлюб з Карагіною врятує їх від розорення. Микола хотів "показати своє благородство" і запитав у матері, невже він повинен нехтувати своїми почуттями заради грошей. Мати заплакала. Він згоден був "принести свої почуття у жертву", але мати не хоче жертви, вона хоче, щоб він був щасливий. Та відверта розмова не допомогла. Тільки графиня від того часу почала без причини сердитися на Соню, а більше на себе через те, що сердилася на нещасну дівчину, яка не мала ніякої провини, крім тієї, що не мала ні посагу, ні грошей. Микола чекав кінця своєї відпустки, аби повернутися в полк і покласти край мовчазним

докорам матері. Прийшов лист від князя Андрія, у якому той сповіщав, що мусить ще затриматися, бо відкрилася його стара рана. Наташа, яка чекала свого нареченого чотири місяці, засумувала. У такому настрої в домі Ростових зустрічали святки. На третій день свята, по обіді, Наташа нудилася. Її життєва енергія не мала ніякого виходу, вона тинялася з кімнати в кімнату, "як безпритульна". "Ніхто у домі не розсилав стільки людей і не давав їм стільки роботи, як Наташа... Вона наче пробувала, чи не розсердиться... на неї хтось із них, проте нічиїх наказів люди не любили так виконувати, як Наташиних. І тепер вона розсилала прислугу, наче випробовувала свою владу. Всі розбіглися виконувати Наташині примхи, а їй все одно було нудно. І після, чаю Наташа, Микола й Соня сіли у куточку для тихої "душевної розмови". Вони пригадували дитинство, порівнювали свої враження, говорили про сни і безсмертя душі. Наташа і Микола цілком розуміли одне одного. Соня не пам'ятала багато з того, що з радістю і задоволенням пригадували вони, а те, що пам'ятала, не викликало у неї такого поетичного почуття, яке вони відчували. Графиня просить Наташу заспівати, і, хоч Наташі й не хотілося переривати розмову, вона заспівала, й заспівала так, як ніколи раніше. Всі заслухалися. Наташа ще не закінчила співати, коли до кімнати забіг радісний Петя і закричав, що прийшли "ряжені". Наташа раптом зупинилася, закричала на брата і розплакалася так, що її довго не могли заспокоїти. Графиня материнським серцем відчувала, що Наташа — незвичайна дівчина, що в ній надлишок життя, через який, думала мати, вона не буде щаслива.

Спочатку сором'язливо, а далі сміливіше у вітальню увійшли переодягнені дворові люди. Почалися святочні пісні й ігри. Незабаром між ними з'явилися і нові обличчя: Микола, переодягнутий старою пані, Соня — черкесом, Наташа — гусаром. Костюми були такі гарні, що вирішили їхати до сусідки-поміщиці Мілюкової, взявши з собою чоловік із десяти дворових. Старий граф теж збирався переодягатися і їхати з молодими, але графиня його не пустила. Їхали на двох санях, і дорогою до Мілюкових Микола, який правив своїми новими кіньми, відчув справжній захват, коли мчав крізь сніг і ніч. Сонине вбрання було найкраще і дуже їй пасувало. Їй личили і чорні брови й вуса, що дівчата собі намалювали, а найбільше їй Личила жвавість, якої у звичайному вигляді їй завжди бракувало. Микола наче вперше за свою відпустку побачив її і здивувався, як це він раніше міг не помічати такої краси. У Мілюкових було ще веселіше. Коли сіли вечеряти, заговорили про ворожбу. Соня сказала, що нічого не боїться і погодилася йти ворожити до клуні. Микола перестрів її на стежці. Соня теж ніколи не бачила Миколу таким, як тепер, з новою для неї щасливою посмішкою. Вона кинулася до нього, і він пригорнув її, поцілував. Вони разом підбігли до клуні і повернули назад. Наташа, яка все помічала, зрозуміла, що сталося, і так розсадила людей у сани, аби Миколі і Соні ніхто не заважав бути поруч. Десь на половині дороги Микола зупинив коней, підбіг до саней, де сиділа Наташа, і сказав їй, що він вирішив одружитися з Сонею.

Невдовзі після святки Микола розповів матері про свій намір. Графиня відповіла, що ні вона, ні граф не благословлять його на цей шлюб. Граф, відчуваючи свою провину

перед сином за розлад у господарстві і відсутність грошей, не міг опиратися, бо знав, що якби Микола був багатим, то кращої дружини, ніж Соня, йому годі було б і шукати. Але графиня була невблаганна. Через кілька днів після цієї розмови вона покликала Соню до себе і жорстоко дорікала їй за невдячність. Микола пішов до матері "з'ясувати стосунки". Графиня назвала Соню "інтриганкою". Микола так образився на це слово, що ладен був наговорити казна-чого. Мати і син відчували, що вже не можуть зупинитися. Справу хоч якось зарадила Наташа. Вона увійшла до кімнати і попросила Миколу замовкнути, до матері ж звернулася із лагідними словами, які не мали особливого змісту, але були щирі і заспокійливі. Графиня, яка відчувала, що може втратити сина, сховала своє обличчя на грудях дочки. Микола схопився за голову і вийшов. За допомогою Наташі мати і син домовилися: вона не буде утискати Соню, він же нічого не зробить таємно від батьків. З твердим наміром, залагодивши в полку свої справи вийти у відставку, приїхати й одружитися з Сонею Микола, смутний і серйозний, у розладі з рідними, але, "як йому здавалося, жагуче закоханий", на початку січня поїхав у полк. Здоров'я графині похитнулося, але відкладати надалі поїздки до Москви вже було неможливо: треба було готувати посаг, а для того продавати дім під Москвою тощо. Наприкінці січня граф разом із Сонею і Наташею поїхав до Москви.

Частина п'ята

Після заручин князя Андрія з Наташею П'єр раптом без усякої видимої причини відчув, що жити таким життям, яким він жив раніше, неможливо. Він не робить більше записів у щоденнику, уникає товариства братів-масонів, починає знову їздити в клуб, багато пити, відвідувати парубоцькі вечірки "і вдався до такого життя, що графиня Олена Василівна визнала за необхідне зробити йому суворе зауваження". П'єр знав, що вона мала рацію, і вирішив їхати до

Москви, "аби не компрометувати дружини". Стара Москва здалася йому на диво затишною, "йому стало у Москві спокійно, тепло, звично й брудно, як у старому халаті". Тут його прийняли "як довгожданого гостя", тут його знали як доброго, розумного, чудного, веселого, щирого, "старого крою" пана. Він усім роздає гроші, танцює на балах, "якщо немає кавалера", з усіма однаково люб'язний. "Якби П'єру сім років тому, коли він тільки-но повернувся із-за кордону, сказали, що не треба нічого шукати і видумувати, що його колія давно пробита і визначена", що він вестиме таке життя, він би жахнувся. Хіба не він то "бажав зробити республіку в Росії, то самому бути Наполеоном, то філософом, то тактиком, переможцем Наполеона... А замість усього цього — ось він — багатий чоловік зрадливої дружини, камергер у відставці, що любить попоїсти, випити і, розстебнувшись, злегка посварити уряд, член московського Англійського клубу й усіма улюблений член московського товариства". П'єр розуміє безглуздість свого існування, але не може нічого змінити. Він читав, аби не думати про своє життя, пив вино, аби приспати свою совість, бував у товаристві, аби не залишатися на самоті з самим собою. І всі люди здавалися йому такими. Усе, що вони робили (писали закони, грали у карти, кохали жінок, займалися політикою тощо), здавалося

П'єру, робили лише з однією метою — врятуватися від життя.

На початку зими у Москву приїздить і старий князь Болконський з княжною Мар'єю та онуком. Незважаючи на те, що князь Болконський дуже постарів за останній рік, навколо нього гуртується московська урядова опозиція, ушановуючи в його особі непідвладний політичним інтригам патріотизм старої російської аристократії. Відвідувачам подобався цей старомодний дід, гордий і розумний старий князь, тиха і покірна княжна, гарненька французенка Бур'єн, бо було то для всіх лише "велично-приємне" видовище. І ніхто не знав, що за цим видовищем приховуються справжні страждання. Княжні Мар'ї було дуже самотньо, бо в Москві вона не мала навіть тих втіх, що в селі: не було тут божих людей, не було можливості усамітнитися на природі, як у Лисих Горах. Княжна пережила ще одне розчарування: протягом довгих років вона листувалася з Жулі Карагіною і вважала ту за подругу. Тепер у Москві вони зустрілися, і княжна зрозуміла, що Жулі зовсім не та, за кого вона її мала. Нового горя завдавало їй навчання маленького сина князя Андрія: із жахом вона помічала, що у її характері і ставленні до маленького князя Миколи проступають риси батька. Старий князь дедалі прискіпливіше ставився до княжни Мар'ї, особливо тепер, коли щодня чекали повернення князя Андрія. Якось старий князь злісно пожартував, що одружиться з Бур'єн, коли князь Андрій візьме шлюб з Наталією. Тепер княжна бачила, що батько дедалі більше прихилиється до молодшої французенки, виказуючи так невдоволення дочкою. Одного разу у присутності княжни старий князь поцілував руку і пригорнув до себе, пестячи, французенку. Княжна вискочила з кімнати. Коли ж мадемуазель Бур'єн увійшла до княжни і почала щось говорити, наче нічого не сталося, княжна Мар'я майже закричала, що підло користуватися слабкістю старого, і вигнала компаньйонку геть. Другого дня князь за обідом наказав подавати страви не з княжни, як було завжди, а з Бур'єн. Кричав, що та йому найкращий друг і "перша людина у домі". Княжну примусив просити пробачення у мадемуазель. Це відверте приниження завдавало болю княжні. Коли вона бачила старечу неміч батька, її охоплювала відраза до самої себе: як вона сміла його судити.

У день святого Миколая святкували іменини князя Болконського, "вся Москва була біля під'їзду його дому, але нікого не веліли приймати". Приїхав модний і прийнятий у всіх багатих московських домах як рівний лікар Метів'є, котрого останнім часом князь наблизив до себе. Княжна не змогла переконати його, що накази князя краще не порушувати, і Метів'є увійшов із поздоровленнями до князя. Вийшов скандал: князь вигнав Метів'є, назвав французьким шпигуном. Потім закликав до себе княжну і у всьому звинуватив її, сказав, що не може більше цього терпіти, хай княжна шукає собі інше місце. За обідом, де були присутні лише кілька найбільш поважних гостей, князь розповів про цей випадок, хоча ніхто з присутніх не зрозумів, на яких підставах князь звинуватив Метів'є. Коли княжна Мар'я разом з іншими підійшла привітати князя з іменинами, той глянув так, що було зрозуміло, що розмови ранкової він не забув і тепер приймає її вітання тільки тому, що в домі гості. Всі ці переживання не дали змоги нещасній княжні помітити, що Борис Друбецькой, який зміг за короткий час увійти у

довіру князя, так що його навіть запросили на цей обід, намагався привернути її увагу і навіть натякав на якісь почуття. На це звернув увагу П'єр, теж присутній на обіді. Після обіду П'єр був у доброму гуморі і з посмішкою розповідав, що Борис там, де багаті наречені, але тепер не знає, кого ж йому "атакувати" — Жулі Карагіну чи княжну Мар'ю. З тією ж посмішкою П'єр запитав, чи пішла б княжна за Бориса. Княжна слухала П'єра не уважно, бо думала про ранкову розмову з батьком, їй треба було з кимось поділитися горем, вона навіть думала, що П'єр зрозумів би її. Тому вона й сказала, що бувають такі хвилини, коли вона ладна вийти за будь-кого, і заплакала. Веселість П'єра миттю зникла, він просив "довірити йому її горе", але княжна опанувала себе і більше нічого не розповідала. Аби змінити тему, княжна заговорила про Ростових, приїзду яких вона чекала і побоювалася. Запитала, якої думки П'єр про Наташу. П'єр відчув, що в цьому запитанні прихована недобррозичливість княжни до майбутньої невістки, і вона чекає від нього осуду вибору князя Андрія, але сказав "те, що він скоріш відчував, ніж думав".

Наташа чарівна, її неможливо аналізувати. Мар'я зітхнула, потім сказала, що дуже хотіла б полюбити Наташу і спробувати привчити до неї старого князя.

Борис Друбецької справді приїхав у Москву в пошуках багатой нареченої. "...Борис перебував у нерішучості між двома найбагатшими нареченими — Жулі і княжною Мар'єю. Хоча княжна Мар'я, незважаючи на всю її невродливість, і здавалася йому привабливішою за Жулі, йому чомусь незручно було залишатися до Болконської". Борис щодня їздив до Жулі, але ніяк не міг примусити себе освідчитися, бо відчував до неї відразу, хоча і вдавав "меланхолічного закоханого". Напевно, Жулі ще довго б чекала шлюбної пропозиції від Бориса, якби не приїхав князь Анатоль Курагін, теж шукач посагу. З його приїздом Жулі перестала подобатися меланхолія, і вона кинулася до розваг, які так любив Анатоль. Термін відпустки Бориса закінчувався, і йому стало шкода, що він марно витратив час на Жулі, не зважившись на цей шлюб. Тоді він примусив себе приїхати до неї говорити про кохання і майбутнє щастя, якщо вона стане його дружиною. Жулі знала, що за свої гроші вона може розраховувати хоча б на такі розмови. Жулі дає згоду на шлюб із Борисом, а він думає, що можна буде якось зробити так, аби бачити дружину не дуже часто.

У січні граф Ростов з Наташею і Сонею приїхав у Москву. Графиня все ще хворіла, але чекати її одужання часу не було: з дня на день мав приїхати князь Андрій, і треба було готувати посаг. Дім Ростових не приготували до їх приїзду, тому граф прийняв запрошення Марії Дмитрівни Ахросімової, хрещеної матері Наташі, зупинитися у неї. Марія Дмитрівна зустріла їх радо і гостинно, взялася допомагати готувати посаг. На другий день після приїзду вона покликала Наташу до себе для розмови і, привітавши хрещеницю з гідним вибором нареченого, адже вона його ще змалечку знає, відверто сказала, що старий князь Болконський не бажає цього шлюбу, але Наташа повинна докласти зусиль, аби сподобатися старому і княжні. Наташа промовчала, але їй було неприємно, що Марія Дмитрівна втручається у її з Андрієм кохання. Наступного дня граф Ростов з Наташею поїхали до князя Болконського. Графу було страшно й

невесело, Наташа навпаки була впевнена, що все буде добре, що її не можна не любити, а вона сама вже готова була прийняти серцем Болконських тільки за те, що він — батько Андрія, вона — його сестра. Наташа помітила, що у княжому дому був переполох, коли вони приїхали, навіть лакеї і покоївки метушилися і шепотілися. Нарешті старий сердитий лакей сказав, що князь прийняти не може, а княжна просить до себе. Княжна Мар'я була налякана, очікуючи якоїсь вихватки від старого князя, тому поводитися вимушено. Коли доповіли про Ростових, старий князь крикнув через двері княжні, що не прийме гостей, що вони йому не потрібні. Княжна зустріла Наташу і її батька з упередженим почуттям: Ростова здалася їй "занадто ошатною, легковажною і марнославною". Наташа була ображена таким прийомом. Граф Ростов, пригадавши свою давню сутичку із старим Болконським у справах ополчення, посидів трохи і залишив Наташу і Мар'ю "хвилин на п'ятнадцять", втік від страху перед князем, пославшись на невідкладні справи. Мадемуазель Бур'єн, незважаючи на виразні погляди княжни, з кімнати не вийшла і говорила про московські розваги. Наташа почувалася приниженою, княжна їй не сподобалася, здалася негарною і нещирою. Важка для всіх і силувана розмова тривала вже хвилин п'ять, коли несподівано увійшов старий князь у халаті і ковпаку. Він фальшиво розшаркався перед Наташею, просив вибачити за свій зовнішній вигляд, бо "не знав, що ви таку честь нам виказали своїм відвідуванням". Ні княжна, ні Наташа не знали, що робити. Коли князь пішов, мадемуазель Бур'єн почала говорити про хворобу князя, а "Наташа і Мар'я мовчки дивилися одна на одну, і що більше вони дивилися... то більш недоброзичливо вони думали одна про одну". Наташа так зраділа поверненню графа, що це виглядало відверто невічливо. Вона тієї миті майже ненавиділа княжну, яка за півгодини розмови жодного разу не згадала князя Андрія. Вона не знала, що княжну мучило те саме: Мар'я не могла у присутності мадемуазель Бур'єн говорити про майбутній шлюб брата. Того дня Наташу довго чекали до обіднього столу, а вона плакала, як дитина, у своїй кімнаті. Соня її втішала. Марія Дмитрівна, яка вже знала, як князь прийняв Ростових, удавала, що нічого не трапилося, жартувала з графом та іншими гостями.

Того ж вечора Ростови поїхали в оперу, куди Марія Дмитрівна дістала квиток, бажаючи розрадити Наташу. Та не мала бажання їхати, але відмовитись не змогла. Коли вже одягнута Наташа подивилася на себе у велике дзеркало, їй стало сумно. Так хотілося, щоб князь Андрій був поруч, хотілося пригорнутися до нього, говорити з ним, "хотілося чути від нього слова кохання, якими було повне її серце". У театрі Ростови бачать знайомих — Бориса з Жулі, Долохова, що став "центром тяжіння блискучої молоді Москви". Про нього ходять легенди, що він був на Кавказі, потім втік і у якогось можновладного князя в Персії був міністром, там убив брата шаха тощо. "Ну й шаліють всі московські панночки", — характеризує Долохова і Анатолія Курагіна знайомий Ростових Шиншин. Наташа помічає Елен Безухову, яка вражає її своєю сяючою і байдужою до всього красою. Граф розкланюється з Елен, вона звертає увагу на Наташу, бо чутки про заручини молодії Ростової з князем Андрієм хвилювали світське товариство. На сцені починається дія. Наташа сп'яніла від усього, що відбувається

навколо. Через якийсь час у ложу Елен заходить Анатоль Курагін, який дещо спізнився. Побачивши Наташу, він запитує сестру, хто це така. В антракті Курагін дивиться на ложу Ростових. Наташа повертається так, аби їй було видно в профіль: на її думку, у найбільш вигідному ракурсі. Після другого акту Елен просить графа познайомити її з дочками, запрошує Наташу до себе в ложу, та йде. У цьому ж антракті в ложу сестри приходить Анатоль. Елен рекомендує свого брата Наташі. Курагін розповідає, що в них улаштовується "карусель у костюмах", запрошує Наташу взяти участь. Наташа помічає, що він дивиться на її оголені руки і плечі, і розуміє, що Анатоль захоплюється нею. Їй було трохи ніяково від його присутності, "але, дивлячись йому в очі, вона зі страхом почувала, що між ним і нею зовсім немає тієї перепони соромливості, яку вона відчувала між собою й іншими чоловіками". Наташа озирнулася і подивилася на батька, наче шукаючи в нього підтримки. Граф не помітив збентеження дочки, його погляд наче схвалював ту веселість, що панувала в ложі Елен. Наташа відчувала свою близькість до Анатолія, хоча вони розмовляли про найпростіші речі. Анатоль переходить межу, говорить, відверто залицяючись, Наташа слухає його. Тільки приїхавши додому, Наташа згадує про князя Андрія і ойкає з острахом. Вона не могла зрозуміти, чому спогади про Анатолія мучать її, чому їй здається, наче вона зрадила князя Андрія. Нікому було їй розповісти, що з нею відбувалося, бо вона була певна, що її ніхто не зрозуміє. "Лише старій графині Наташа змогла б уночі розповісти все, що вона думала". Але мати була далеко. Каяття совісті, що не мучило, коли вона була в товаристві Елен і почувала чарівність порочності, якою віяло від цієї жінки, тепер не давало Наташі спокою. Але вона пригадувала і всю свою розмову з Анатолем, його погляд, жести і ніжну посмішку.

Анатоль Курагін жив у Москві, тому що його життя в Петербурзі дуже багато коштувало батькові. Князь Василь запевнив, що платить борги Анатолія востаннє, хай уже той одружиться з багатою нареченою і проживає її гроші. Але оскільки багаті наречені були непривабливі, Анатоль ні з ким не зближується. Крім того, за винятком найближчих друзів, ніхто не знав, що він уже два роки як одружений: у Польщі один небагатий поміщик примусив Анатолія одружитися зі своєю дочкою. Анатоль покинув свою дружину, і за гроші, які він домовився вислати тестеві, добув собі право вдавати неodrуженого. "Анатоль не був гравцем, не був марнославним, йому було однаково, що про нього думали. Він не був честолюбним і декілька разів псував свою кар'єру, сміючись з усіх почестей. Скупим він також не був і не відмовляв нікому, хто просив у нього. Єдине, що він любив, — це веселощі і жінок". Анатоль знову зближується з Долоховим, якому він потрібний для принади знатних молодих людей у своє ігорне товариство. Наташа справила на Анатолія сильне враження, і він за вечерею з Долоховим обговорює її зовнішність з досвідом знавця. Анатоль хоче просити сестру, аби та сприяла його зближенню з Наташею. Долохов радить зачекати, доки Наташа заміж вийде. Анатоль заявляє, що "любить дівчаток", Долохов нагадує, що "один раз він уже попався на дівчинці", Анатоль у відповідь сміється і говорить, що два рази на тому самому не попадаються.

Наташа Ростова, як і раніше, чекає Андрія Болконського, але водночас не може не згадувати про Курагіна. Незабаром до Ростових приїжджає сама Елен. Незважаючи на те, що свого часу Наташа завдала їй прикrostі, коли ще в Петербурзі відвадила від неї Бориса, вона ладна все забути. Елен потайки повідомляє Наташі, що її братові вона подобається. Наташа потрапляє під вплив Елен, вона засліплена її світським блиском. Елен запрошує Наташу на маскарад, про який згадував у театрі Анатоль. Марія Дмитрівна застерігає Наташу від знайомства з Безуховою, але радить розв'язитися. Граф Ілля Андрійович везе своїх дочок до графині Безухової. Анатоль очікує їх біля входу й одразу ув'язується за Наташею. "Як тільки Наташа його побачила, те саме, як і в театрі, почуття марнолюбного задоволення, що вона подобається йому, і страх від відсутності моральних перепон між нею і ним охопив її". Елен гостинно зустрічає Наташу, захоплюється її красою і туалетом. Під час вальсу Анатоль говорить Наташі, що вона чарівна і що він кохає її. "Вона майже нічого не пам'ятала з того, що було цього вечора". Батько пропонує їй їхати, але Наташа просить залишитися. Вона виходить у вбиральню поправити сукню, за нею виходить Елен. Тут же з'являється Анатоль, Елен відразу кудись зникає. Анатоль знову говорить про свою любов, цілує Наташу. Повернувшись додому, Наташа не спить цілу ніч, мучиться питанням, кого вона любить: Анатolia чи князя Андрія. Вона не знає, що їй робити: їй здається, наче вона любить обох. Наступного дня Марія Дмитрівна розповідає про свій візит до старого Болконського: він навіжений і, як і раніше, нічого чути не хоче про шлюб свого сина з Наташею. Марія Дмитрівна пропонує їхати усім в Отрадне і там чекати нареченого, "інакше без сварки з батьком не обійдеться". Наташа мимоволі скрикує: "Ні!" Наташі передають лист від княжни Мар'ї, у якому та просить вибачення за свою поведінку під час останньої зустрічі. Одна зі служниць таємно приносить лист від Анатolia, який склав для нього Долохов. Анатоль присягається у коханні, пише, що рідні Наташі йому її не віддадуть, тому обіцяє викрасти і "відвезти на край світу". Цього вечора Марія Дмитрівна їде до знайомого. Соня їде з нею. Наташа, посилаючись на головний біль, залишається вдома.

Повернувшись пізно ввечері, Соня заходить у кімнату Наташі і з подивом бачить, що та спить на канапі. Вона помічає на столі лист від Анатolia, читає його і жахається. Наташа прокидається. Соня дорікає їй за мінливість, нагадує, що вона бачила Анатolia тільки три рази. На це Наташа відповідає: "Мені здається, я сто років люблю його... Як тільки я побачила його, я відчула, що він мій владар, і я раба його, і що я не можу не любити його... Що він мені звелить, те я і зроблю". Соня продовжує дорікати їй, говорить, що, можливо, він неблагородна людина, погрожує, що сама напише лист Анатoleві і розповість про все Наташиному батькові. Наташа у відповідь кричить: "Мені нікого не потрібно! Я нікого не люблю, крім нього!" Проганяє Соню, і та, розплакавшись, їде геть. Наташа сідає за стіл і пише відповідь княжні Мар'ї, у якій сповіщає, що всі непорозуміння між ними залагоджені і що вона не може бути дружиною князя Андрія.

У п'ятницю Ростови мали їхати в Отрадне. В середу граф поїхав у підмосковний

маєток з покупцем. Цього ж дня Соню і Наташу запрошують на обід до Курагіних, і Марія Дмитрівна повезла їх. Наташа знову зустрічається з Анатолем. Соня помічає, що Наташа про щось домовляється з ним, і вона знову намагається застерегти Наташу, але та у відповідь просить облишити її, кричить, що ненавидить Соню, що вона їй "ворог назавжди". Проте Соня продовжує уважно стежити за подругою і після того, як вони повертаються додому, помічає, що та чогось чекає. Напередодні того дня, коли мав повернутися граф, Наташа сіла зранку біля вікна, і Соня помітила, що вона робить якийсь знак військовому, що проїздить вулицею. Потім Наташа знову одержує листа. Соня здогадується, що Наташа хоче втекти з Курагіним.

Анатоль уже декілька днів живе в Долохова. План викрадення Ростової вигадав саме Долохов. Наташа мала разом з Анатолем їхати в село за 60 верст від Москви, де вже змовились з розстриженим попом, щоб повінчати їх. Після цього вони мали їхати за кордон, в Анатolia були вже готові паспорти, подорожня і 10 тисяч рублів, узятих у сестри, і ще 10 тисяч, позичених за посередництва Долохова. Вони пакують речі, Долохов нагадує, що ще є час і "поки можна кинути цей намір". Долохов упевнений, що справа не на жарт серйозна; якщо дізнаються, що Анатоль одружений, його "під карний суд підведуть". Анатоль не слухає. Долохов цікавиться, що той робитиме, коли скінчаться гроші. Анатоль відмахується, говорячи: "Що про це зараз думати!" Долохов і Анатоль таємно під'їжджають до будинку Мар'ї Дмитрівни. Але на подвір'ї Анатolia зустрічає кремезний лакей і просить "до барині". Зрозумівши, що план провалився, Долохов з Анатолем ганебно втікають.

Мар'я Дмитрівна застала заплакану Соню в коридорі і змусила все розповісти. Потім пішла до Наташі, вилаяла її, назвавши "мерзотницею" і "безстидницею", і замкнула в кімнаті. Після того, як Долохов і Анатоль втекли, Марія Дмитрівна знов іде до Наташі, яка перебуває в істеричі, вона нічого не хоче слухати і не розуміє усієї ганебності становища, яке очікувало її. Наступного дня приїжджає граф, бачить стан Наташі, але Мар'я Дмитрівна намагається приховати від нього все, що сталося.

П'єр одержує листа від Марії Дмитрівни із проханням поговорити про справу, що стосується Андрія Болконського та його нареченої. Коли П'єр приїжджає, Марія Дмитрівна бере з нього слово честі і під найсуворішим секретом розповідає всю історію. П'єр не вірить власним вухам, не розуміє, як Наташа могла "проміняти Болконського на дурня Анатolia". Крім того, П'єр знає, що Анатоль одружений, про що і повідомляє Марії Дмитрівні. Та, у свою чергу, розповідає про це Наташі, яка не йме цьому віри і вимагає підтвердження від П'єра. Безухов підтверджує сказане, після чого в несамовитій люті йде на пошуки Курагіна. Не знайшовши його ніде, П'єр приїжджає додому і дізнається, що Анатоль спокійнісінько сидить серед інших гостей його Дружини. Елен лякається, коли бачать вираз обличчя свого чоловіка. Це вираз сказу і сили, який вона знала і випробувала на собі після дуелі з Долоховим. П'єр говорить дружині: "Де ви — там розпуста, зло", шарпає Анатolia за руку, пропонуючи "поговорити". Анатоль намагається вести бесіду в презирливому тоні, але П'єр, схопивши його за комір, починає трясти з боку у бік доти, доки обличчя Анатolia не

набуло виразу достатнього переляку. П'єр навіть схопив важке прес-пап'є зі столу, збираючись розбити ним Анатолеві голову, але вчасно схаменувся й висунув свої вимоги: Анатоль повинен негайно поїхати з Москви, віддати йому листи Наташі і нікому ніколи не говорити, що було між ним і Ростовою. "Ви не можете зрозуміти, нарешті, що, крім вашого задоволення, є щастя, спокій інших людей, що ви губите ціле життя через те, що вам хочеться веселитися". У міру того, як П'єр переборює свій гнів, Анатоль знову набирається нахабності, говорить про образу, якої П'єр йому завдав. П'єр просить пробачення і дає грошей "на дорогу", аби тільки Анатоль виконав його вимоги. Незважаючи на свою браваду, наступного дня Анатоль їде з Москви.

Другого дня П'єр їде повідомити Ростовим про вигнання Анатolia. Наташа хвора: вона вночі намагалася отруїтися миш'яком, який десь потай дістала. "Проковтнувши його трохи, вона так злякалася, що розбудила Соню й розповіла про те, що зробила". Удень П'єр у клубі чує розповіді про спробу викрадення Ростової і щосили намагається їх спростувати. Найжахливіше те, що чутки поширюються й досягають старого князя Болконського. За кілька днів після від'їзду Анатolia П'єр одержує звістку від князя Андрія про приїзд. П'єр зустрічається з Андрієм, якому вже повідомили про зраду нареченої. Андрій завзято говорить із гостями про політику, коли ж вони з П'єром залишаються наодинці, віддає йому Наташині листи і портрет із проханням передати це колишній нареченій. На боязкі запитання П'єра Андрій відповідає, що знову просити її руки і бути великодушним він не може, потім додає, що якщо П'єр хоче бути його другом, то він ніколи не повинен згадувати про Ростову. Старий князь Болконський і князівна Мар'я не приховують своєї радості з приводу розстроєного одруження.

Того ж вечора П'єр поїхав до Ростових. Наташа хотіла його бачити, незважаючи на те, що почувалася дуже слабкою. П'єр у серці звинувачував Наташу і намагався ставитися до неї презирливо. Але, побачивши її, не міг втриматися від жалю. Наташа у відчай, вона розуміє, що між нею і князем Андрієм усе скінчено, і просить П'єра передати князю Андрію, аби простив її за те зло, що вона йому заподіяла. Наташа не могла більше говорити, заплакала. П'єр просить Наташу вважати його своїм другом, який завжди прийде на допомогу. Наташа крізь сльози говорить, що не варта співчуття, що життя її згублене. П'єр, дивлячись на ці сльози і відчай Наташі, несподівано для себе говорить, що "коли б я був не я, а гарніший, розумніший від усіх, краща людина у світі, і був би вільний, я б цієї ж миті на колінах просив би руки і любові вашої". Наташа вперше відчула, що відчай і жах наче трохи відступили. Вона знову плаче, але то сльози подяки і розчулення. П'єр вийшов від Ростових, окрилений тією посмішкою і поглядом крізь сльози, почуття любові й розчулення вивищувало його душу, і все інше здавалося дрібним і незначним. Їдучи додому, він бачить велику комету 1812 року, ту саму, котра, як говорили, віщувала всякі жахи і кінець світу.

ТОМ ТРЕТІЙ

Частина перша

З кінця 1811 року почалося посилене озброєння і зосередження сил Західної Європи, і 1812 року сили ці — мільйони людей (рахуючи й тих, що перевозили і

годували армію) рушили із Заходу на Схід, до кордонів Росії, до яких точно так само з 1811 року стягалися сили Росії... 12 червня сили Західної Європи перетнули кордон Росії, і розпочалася війна, тобто "сталася противна людському розуму і всій людській природі подія". Мільйони людей здійснювали одне проти одного таку численну кількість злодіянь, обманів, зрад, крадіжок, підробок і випуску фальшивих асигнацій, грабунків, підпалів і вбивств, якої через цілі століття не збере літопис усіх судів світу і на які в цей період часу люди, що їх чинили, не дивилися як на злочини. І справді: "Для нас, нащадків, ...не зрозуміло, щоб мільйони людей-християн убивали і мучили одне одного, тому що Наполеон був властолюбний, Олександр твердий, політика Англії хитра, а герцог Ольденбурзький скривджений. Не можна зрозуміти, який зв'язок мають ці обставини із самим фактом убивства і насильства; чому внаслідок того, що герцог скривджений, тисячі людей з іншого краю Європи вбивали і розоряли людей Смоленської і Московської губерній" . Для початку війни було недостатньо волі Наполеона й Олександра, "необхідний був збіг незліченних обставин, без жодної з яких подія не могла б відбутися". Є дві сторони життя у кожної людини: життя особисте, яке тим більш вільне, наскільки більш абстраговані її інтереси, і життя стихійне, в якому людина невідворотно виконує запропоновані їй закони. Людина свідомо живе для себе, але служить несвідомим знаряддям для досягнення історичних загальнолюдських цілей. Здійснений вчинок незворотний, і дія його, збігаючись у часі з мільйонами дій інших людей, набуває історичного значення. Що вище перебуває людина на суспільних сходинках, то з більшою кількістю людей вона пов'язана, то більше влади вона має на інших людей, то очевидніша визначеність і неминучість кожного її вчинку". "Серце цареве в руці Божій". "Цар є раб історії".

29 травня Наполеон виїхав із Дрездена і став на чолі своєї армії. Де б він не з'являвся, його зустрічали захопленим криком. Незважаючи на дружні листи до імператора Олександра, незважаючи на зусилля дипломатів щодо збереження миру, Наполеон просувався на схід чимраз ближче до кордонів Росії, віддаючи накази, які наближали війну. 13 червня він на чистокровній арабській кобилі галопом поскакав по одному з мостів через Неман під захоплені крики тисяч людей. Потім він повернув назад і поскакав до річки Вілії. Зупинившись, Наполеон оглянув місцевість і звелів шукати броду через річку, а сам сів на колоду і задумливо підпер голову рукою. Старий офіцер, уланський полковник-поляк, попросив у ад'ютанта дозволу перейти річку без броду — тут, на очах імператора Наполеона. Сотні уланів кинулися у воду, тонули, пливли, але були горді від того, що "вони плывуть і тонуть на очах людини, яка сиділа на колоді і навіть не дивилася, що вони роблять". Наполеон звик, що "присутність його на всіх кінцях світу, від Африки до степів Московії, однаково вражає і валить людей у безумність самозабуття".

Російський імператор уже понад місяць жив у Вільні, роблячи огляди і маневри. Від чекання усі втомилися. "Всі прагнення людей, що оточували государя, здавалося, були спрямовані тільки на те, щоб змушувати государя, приємно проводячи час, забути про майбутню війну". У той самий день, коли Наполеон дав наказ перейти Неман,

імператор Олександр розважався на балі, який улаштували на його честь генерал-ад'ютанти. Елен Безухова, яка приїхала серед інших дам з почтом государя, звернула на себе увагу, навіть удостоїлася танцю з государем. Активну участь у підготовці балу брав Борис Друбецькой, який залишив свою дружину в Москві. "Борис був тепер багатою людиною, що далеко пішла в почестях", "він уже не шукав заступництва, а на рівній нозі стояв із вищими зі своїх перевесників". Борис бачить, як під час балу генерал-ад'ютант Балашов щось повідомляє государю. Борис виходить на балкон і, ніби випадково, чує, що Наполеон без оголошення війни вступив у Росію. "Государ із хвилюванням особисто ображеної людини" говорив, що замиритися з Наполеоном тільки тоді, коли жодного озброєного неприятеля не залишиться на моїй землі". Цей вислів сподобався государю і згодом став популярним. Але імператору Олександру не сподобалося, що Друбецькой став свідком розмови, і він натякає, що Борису краще помовчати про те, що чув. Придворні веселяться, государ через півгодини залишив бал. Борис, який першим почув звістку про порушення російських кордонів, все ж таки мав нагоду натякнути деяким важливим сановникам, що багато з того, що приховане від інших, йому, Борису Друбецькому, добре відомо, — це надало йому ваги в очах тих сановників.

Наступного дня цар Олександр пише французькому імператору листа, у якому нагадує, що Наполеон "ще має можливість позбавити людство лихоліття нової війни". Імператор Олександр не написав у листі свої слова, що йому так сподобалися і які чув Борис, але Балашов, який береться доставити листа Наполеону, мав наказ переказати ці слова усно. На шляху до французького імператора Балашов зустрічається з Мюратом, який нещодавно був призначений неаполітанським королем. "Обличчя Мюрата сяяло дурною пихою, у той час як він слухав, навіщо посланець російського імператора їде до Наполеона. Балансова перепроводжують далі — до маршала Даву, що був "Аракчєєв імператора-Наполеона". Балашов мав наказ передати листа імператора Олександра особисто в руки Наполеону; Даву демонструє зневажливе ставлення до російського посланця, забирає листа, а самого Балашова "просить" залишатися на місці, ні з ким не розмовляти, а коли буде наказ, їхати разом з багажем маршала. Через чотири дні Балашова привезли у Вільну, тепер зайняту французами, на ту саму заставу, з якої він виїжджав з дорученням свого імператора. А наступного дня Балашов був прийнятий Наполеоном "у тому самому домі у Вільні, з якого його виряджав Олександр". Балашова вражає розкіш і пишність двора французького імператора. Наполеон приймає Балашова перед прогулянкою верхи. "Вся його потовстіла, коротка фігура із широкими товстими плечами і мимоволі виставленим уперед животом та грудьми мала той представницький, ставний вигляд, що мають сорокарічні люди, які живуть пестощами долі... Він... одразу ж став говорити як людина, що дорожить кожною хвилиною свого часу і не зневажається до того, щоб підготовляти свої промови, а впевнений у тому, що він завжди скаже добре і те, що потрібно". Наполеон починає пояснювати, що не він винуватий у розв'язанні війни, пригадує всі "провини" російського імператора, головна з яких та, що імператор Олександр провадить власну державну політику, а не

підтримує політику Наполеона. Поступово імператор дратується дедалі більше і більше. "Чим більше він говорив, тим менше він міг керувати своєю промовою". Посланець шанобливо слухає, як Наполеон дедалі більше розпалює себе, намагаючись лише піднести своє значення і принизити імператора Олександра. Балашов не зміг передати Наполеону тих слів, що звелів цар Олександр, бо йому взагалі не дали й слова сказати. Наполеон сам говорив і слухав тільки себе, він думав не про мир, а лише про війну. Балашов гадав, що Наполеон не захоче його бачити, бо то був скривджений посланець, свідок бурхливого і нестримного настрою імператора. Проте до обіду Балашова запрошують до імператора, який зовсім не ніяковіє, впевнений у тому, що він не може зробити помилки, бо він завжди бездоганний і винятковий. Наполеон ставиться до Балашова так, наче той вже переконався у нікчемності свого імператора і присягнув Наполеону на вірність. За столом він виявляє інтерес до Росії, цікавиться, скільки мешканців у Москві, скільки будинків, чи правда, що в Москві дуже багато церков. Дізнавшись, що в Москві понад 200 церков, Наполеон дивується, навіщо так багато, але одразу додає, що "велика кількість монастирів і церков є завжди ознакою відсталості народу". Балашов відповідає, що в Іспанії теж багато церков. То був натяк на поразку Наполеона у війсьній кампанії проти Іспанії. Але всі вдали, що не зрозуміли цього натяку. Говорячи про Олександра, Наполеон дивується, навіщо той очолив військо: "Війна — моє ремесло, а його справа — царювати, а не командувати військами! Навіщо він взяв на себе таку відповідальність?" Балашов мовчав. Наполеон підійшов до нього і, взявши за вухо (бути відтягнутим за вуха імператором вважалося за честь при дворі Наполеона), запитав, чому ж мовчить придворний Олександра. Потім звелів подавати посланцеві коней: "Дайте йому моїх, йому далеко їхати". "Лист, що привіз Балашов, був останнім листом Наполеона до Олександра. Всі подробиці розмови були передані російському імператору, і війна почалася".

Після побачення в Москві з П'єром князь Андрій поїхав до Петербурга. Домашнім він говорить, що їде у справах, але мета його — розшукати Анатоля і викликати того на дуель. Про справжні наміри Болконського здогадується П'єр, який і попередив Курагіна. Той виїхав із Петербурга, отримавши призначення в молдавську армію. У Петербурзі князь Андрій зустрічає Кутузова, який пропонує йому місце в молдавській армії, на що Андрій одразу погоджується, оскільки сподівається зустріти там свого кривдника. Князь Андрій розуміє, що Курагін — мерзотник, але, незважаючи на все презирство, не може не викликати його на дуель. У молдавській армії князь Андрій Курагіна не застає — той знову поїхав у Росію. Болконський вирішив далі Анатоля не переслідувати, але знав, що викличе Курагіна на дуель, де і коли б не зустрів. Всю свою злість князь Андрій спрямував на роботу. Коли до князя Андрія дійшла звістка про вторгнення Наполеона, він подав прохання Кутузову про переведення у Західну армію. "Кутузов, якому вже набрид Болконський своєю діяльністю, що служила йому докором у ледарстві", дуже охоче відпускає його і навіть дає рекомендаційний лист до Барклая де Толлі. По дорозі князь Андрій заїжджає в Лисі Гори, де усе залишилося як і раніше, "ніби в зачарованому замку". Тільки його син змінювався і зростав. Старий князь, як і

раніше, тероризує княжну Мар'ю, скаржитесь Андрієві на її нетямущість. Князь Андрій уперше береться судити батька і, дратуючись, каже, що батько чинить несправедливо, віддаливши від себе дочку і замість неї наблизивши до себе "негідну французенку". Батько у розпачі виганяє сина. Перед від'їздом Андрій розмовляє з княжною Мар'єю. Та скаржитесь йому на свою долю. Андрій скрикує: "Ох, Боже мій!.. І як подумаєш, хто — якась нікчема — може бути причиною нещастя людей!" Княжна Мар'я розуміє, що, "говорячи про людей, яких він називав нікчемами, він мав на увазі не тільки мадемуазель Бур'єн, але і того, хто згубив його щастя". Княжна Мар'я нагадує йому, що треба прощати своїм ворогам, на що князь Андрій заперечує: "Коли б я був жінкою, я б це робив. Це чеснота жінки. Але чоловік не може і не повинен забувати і прощати".

Князь Андрій прибув у штаб армії наприкінці червня. "Всі були не— задоволені загальним станом справ у російській армії; але про небезпеку навали на російські губернії ніхто й не гадав, ніхто не передбачав, що війна може бути перенесена далі західних польських губерній". Барклай де Толлі перебував у таборі на річці Дріссі; прийняв Болконського він сухо й холодно, сказав, що доповість імператору, аби той призначив кудись князя Андрія, а поки що запропонував служити при його штабі. Курагіна в армії не було, він поїхав до Петербурга. Андрій із задоволенням сприйняв цю новину, бо вже втомився від люті і хотів хоча б на деякий час звільнитися від цього почуття. Князь Андрій намагається розібратися в ситуації, що склалася в армії. Він об'їздив укріплення дріссського табору, який спричинив суперечки серед російських військових, але не зміг дійти певних висновків стосовно Доцільності табору та його недоліків. Наполеон наступав, а в російській армії не було єдиного центру. При штабі налічується близько десятка "партій", чиї погляди на ведення війни не збігаються. Перша партія — це Пфуль та його послідовники, теоретики, "які вірять, що є наука війни і що в цієї науки є свої незмінні закони". Друга партія була протилежна першій, її члени вимагали нічого не планувати заздалегідь, а вплутуватися в бійку і вирішувати все в ході подій. До неї належали Багратіон, Єрмолов та інші. Вони вважали, що "треба не думати, не наколювати голками карту, а битися, бити супротивника, не впускати його в Росію, не давати нудьгуватися війську". З усіх тих "партій" вирізнялася одна, до складу якої входили люди старі, розумні, "державно-досвідчені". Вони вважали, що все дурне відбувається переважно від присутності государя з військовим двором при армії, через це "в армію перенесена та невизначена, умовна хиткість відносин, що зручна при дворі, але шкідлива в армії". Представники цього угруповання пишуть листа до государя, який погоджуються підписати разом із ними Балашов (той самий посланець, що відвозив лист Олександра Наполеону) і Аракчєєв. Зваживши на це, государ складає маніфест, відозву до народу, і залишає армію.

Лист цей ще не передали імператору, коли той забажав побачити князя Андрія, аби розпитати його про армію у Молдавії. Князь Андрій прибув до государя і став свідком невеликої неофіційної військової ради. Государ зібрав деяких високопоставлених військових, аби дізнатися про їхню думку щодо дріссського табору і планів подальшого ведення війни. На нараді слово надається Пфулю, головному тактикові російської армії,

теоретику, який упевнений у тому, що війну виграють завдяки правильній теорії, а програють, коли відступають від теорії. Головна мета Пфуля — довести на практиці правильність своєї теорії. "Пфуль був один із тих безнадійно, незмінно, до мучеництва самовпевнених людей, якими тільки бувають німці, і тому саме, що тільки німці бувають самовпевненими на ґрунті абстрактної ідеї — науки, тобто удаваного знання кінцевої істини. Француз буває самовпевнений тому, що він вважає себе особисто як розумом, так і тілом, непереборним — чарівним як для чоловіків, так і для жінок. Англієць самовпевнений на тій підставі, що він є громадянином най— улаштованішої держави у світі і тому, як англієць, знає завжди, що йому робити потрібно, і знає, що все, що він робить, як англієць, безсумнівно добре. Італієць самовпевнений тому, що він схвилюваний і забуває легко і себе, й інших. Росіянин самовпевнений саме тому, що він нічого не знає і знати не хоче, тому що не вірить, щоб можна було повністю знати що-небудь. Німець самовпевнений найгірше, тому що він уявляє, що знає істину, науку, яку він сам видумав, але яка для нього є абсолютна істина".

У Пфуля багато опонентів, кожен з яких хоче показати у присутності царя, що має свою власну думку. Князь Андрій розуміє непотрібність і безглуздість усієї цієї метушні. "Заслуга в успіху військової справи залежить не від них, а від тієї людини, що в рядах закричить: "Пропали!" або закричить: "Ура!", і тільки в цих рядах можна служити з упевненістю, що ти корисний! Князь Андрій міркував про це і навіть не помітив, як ця дивна нарада закінчилася". Наступного дня на огляді государ запитав у князя Андрія, де той бажає служити, і князь Андрій назавжди втратив себе для придворного світу, бо не попросив залишитися при особі государя, а, навпаки, попросив дозволу служити в армії.

Ростов служить у своєму полку. У той час, як він перебував у відпустці, він отримав звання ротмістра. Через деякий час він одержує листа від батьків із звісткою про хворобу Наташі і з проханням приїхати. Проте він вважає неможливим під час початку військової кампанії їхати у відпустку. Саме це утримує його від одруження з Сонею, до якої він пише ніжні листи. Ростов уже досвідчений вояк, який опікується молодим офіцером Ільїним. "Офіцер цей, шістнадцятирічний хлопчик, що недавно вступив у полк, був тепер у ставленні до Миколи тим, чим був Микола у ставленні до Денисова сім років тому". До гусар доходять чутки про бої, що йдуть далеко від них. Офіцер, який приїхав з-під Вільни, розповідає про подвиг Раєвського, який, за його словами, разом із двома своїми синами захищав міст і підняв солдат в атаку своїм особистим прикладом жертвності. Ростов слухає скептично, розуміючи, що все це здебільшого вигадка, тому що під час бою зазвичай буває така плутанина, що навряд чи хто зміг би помітити цей "подвиг", а тим більше впізнати синів Раєвського серед великої кількості молодих людей. Слухаючи розповідь цього офіцера. Ростов думає, що ніколи не зміг би не тільки брата Петю наразити на небезпеку, а навіть Ільїна, чужого, але доброго хлопчика не пустив би у таку справу.

Незабаром і гусарам довелося побувати в ділі. Колись Ростов, ідучи в бій, боявся; "тепер він не відчував ні найменшого почуття страху, ...він вивчився керувати своєю

душею перед небезпекою". Ростов помічає французьких драгунів, що переслідують російських уланів. Микола почувається, як на полюванні, покладається більше на інстинкт, ніж на розум. Ростов відчув, що вдарити потрібно негайно, інакше буде пізно. Він каже про це начальнику, той вагається, і Ростов без наказу веде ескадрон в атаку. Він наздоганяє французького офіцера, як робив це з вовком на полюванні. Ростов уже заніс був руку з шаблею, коли побачив обличчя цього француза, помітив блакитні очі, ямочку на підборідді — усе бліде перелякане обличчя не ворога, а кімнатне якесь. Рука його на мить завмерла, але опустилася на ворога, поранивши шаблею його руку трохи вище ліктя. Француз із жахом дивиться на Ростова і здається в полон. За цю вдалу атаку Ростова представляють до нагороди Георгіївським хрестом. Микола, очікуючи покарання за те, що повів ескадрон у бій без наказу, мав би радіти, але щось підсвідомо його мучить. Він пригадує французького офіцера, якого взяв у полон. Декілька днів Ростов ні з ким майже не розмовляв і "усе думав про цей свій блискучий подвиг, за який, на його подив, отримав Георгіївський хрест і навіть репутацію хороброго вояка, — і ніяк не міг зрозуміти чогось. "Так вони ще більше нашого бояться! — думав він. — Так це і є все, що називається героїзмом? І хіба я робив це для Батьківщини? І в чому він винуватий із своєю ямочкою і блакитними очима? А як він злякався! Він думав, що я уб'ю його! За що ж мені вбивати його? У мене рука здригнулася. А мені дали Георгіївський хрест. Нічого, нічого не розумію... Графиня Ростова, довідавшись про хворобу Наташі, приїхала з сином Петром у Москву. Стан здоров'я Наташі погіршувався, і нікому з близьких не спадало на думку дорікати їй тим страшним учинком, що призвів до розриву з князем Андрієм. До Наташі ходили лікарі, поодиноці і консилиумами, але дієвих результатів лікування не давало. Вона мало їла, Мало спала, була у пригніченому настрої. Життя своє Наташа вважала понівеченим назавжди. Вона згадувала минуле безтурботне життя: дядечка, полювання і святки, дні в Отрадному. І знала, що все це скінчилося і не повернеться ніколи, а що чекає її в майбутньому, Наташа не могла вгадати. Безухов постійно буває в Ростових, він дуже ласкавий і ніжний у ставленні до Наташі, але вона не розуміє його почуттів. Наташа вирішила, що словами про те, ніби якби він був вільний, то просив би її руки і серця, П'єр просто хотів розрадити її. Через хворобу Наташі влітку 1812 року Ростови не виїжджали з Москви. Молитися у московських церквах приїздить набожна знайома Ростових. Незважаючи на пораду лікарів стерегтися ранкової прохолоди, Наташа, з дозволу графині, ходить з цією знайомою на всі ранкові служби. Вона пристрасно молиться, кається у своїх вчинках. Наташа просить простити те зло, що вона заподіяла князю Андрію і всім своїм рідним. Цей тиждень говіння вплинув на Наташу: вона не стала веселіша, але якось заспокоїлася, майбутнє вже не здавалося їй таким жахливим.

"На початку липня в Москві поширювалися все далі тривожніші чутки про хід війни: говорили про звернення государя до народу, про приїзд самого государя з армії у Москву... Говорили, що государ від'їздить тому, що армія у небезпеці, говорили, що Смоленськ віддали, що у Наполеона мільйон війська і що тільки диво може врятувати Росію ". 11 липня маніфест і звернення государя отримали, і наступного дня, в неділю,

П'єр обіцяв Ростовим привезти їх. Ростови йдуть до церкви на звичайну недільну обідню. Коли вони йшли туди, Наташі здалося, що якийсь молодик показує на неї і називає імена Болконського і Курагіна. Таке їй тепер часто ввижалося. Вона спробувала зосередитися на почуттях, які викликало у неї відвідування церкви під час говіння. Наташа молиться за себе і просить Бога навчити її, як далі жити. "Коли молилися за воїнство, вона згадувала брата і Денисова. Коли молилися за плаваючих і тих, що подорожують, вона згадувала князя Андрія і молилася за нього, і молилася за те, щоб Бог простив їй за те зло, що вона йому заподіяла, коли молилися за тих, "хто ненавидить нас", Наташа придумувала ворогів, аби молитися за них, ...пригадувала Анатолія, який заподіяв їй стільки лиха, ...молилася за нього".. Несподівано звичайний обряд обідні змінився — священник на колінах почав читати молитву, яку щойно отримали від священного синоду, молитву про спасіння Росії від ворожої навали. Урочисті слова молитви справили на Наташу сильне враження, хоча тільки-но всі молилися за тих, "хто ненавидить нас". Жах перед карою за гріхи людей і за свої власні відчула Наташа. Вона просила Бога, аби він простив їх всіх і дав їм спокою і щастя. Їй задавалося, що Бог чує її молитву".

П'єр, як і раніше, живе бездіяльним життям. Один із братів-масонів уже після вступу Наполеона в Росію сказав йому, що в Апокаліпсисі сказано про прихід "звіра в образі людському і число його буде 666, а межа йому призначена числом 42". Якщо усі французькі букви за абеткою позначити цифрами (від 1 до 10, а далі десятками — 20; 30; 40 і т. д.), то, написавши по-французькому "Імператор Наполеон", підставивши замість букв цифри і склавши їх, одержимо 666. Якщо написати по-французькому ж "сорок два" і також скласти суму чисел, замінивши на них букви, то також одержимо 666. 1812 року Наполеону виповнилося 42 роки. Виходило, Антихрист — це Наполеон, і кінець йому настане саме в 1812 році. На П'єра це справляє сильне враження. Поставивши за мету з'ясувати, що саме покладе край владі звіра, тобто Наполеона, він за допомогою зображення слів цифрами та обчислень спочатку підраховує число, що відповідає словосполученням "імператор Олександр" та "російський народ", але сума виходила набагато більшою або меншою від 666. Тоді він спробував підрахувати суму чисел у власному імені і прізвищі, але також не одержав 666. Трохи нехтуючи граматику, замінивши один артикль на інший, П'єр пише "росіянин Безухов" і отримує бажану суму чисел. Домігшись того, чого хотів, він думає про своє призначення, про те, що цей збіг не випадковий, і саме він має якимось чином стати визволителем світу від Антихриста, тобто Наполеона. П'єр давно думав про військову службу, але заважали цьому, по-перше, приналежність до масонського товариства, що проповідувало вічний мир і знищення війни, по-друге, занадто багато москвичів зробили подібний крок, і П'єру було совісно робити, як усі. Головна ж причина полягала у тому, що П'єр повірив у своє незвичайне призначення, яке пророкувала сума цифр в іменах "росіянин Безухов" і "імператор Наполеон", отже, усе визначено, виходить, і робити нічого не треба, доводиться лише чекати, поки здійсниться призначене. 12 липня П'єр, як і обіцяв, приїздить до Ростових з маніфестом царя. Він привіз ще й накази по армії, серед

яких був і наказ про нагородження Миколи Ростова і призначення князя Андрія командиром егерського полку. Молодший син Ростових, Петя, якому минає п'ятнадцятий рік, благає Безухова "замовити за нього слівце", щоб його узяти в гусари, і той обіцяє. Після обіду Соня, що славиться вмінням виразно читати, схвильована від великої кількості слухачів, читає маніфест, у якому цар звертається до населення Москви, закликає їх стати на захист міста. Граф Ростов зі сльозами на очах промовляє, що нічого не пожаліє для правдивої справи. Петя заявляє батькам, що йде на військову службу. Наташа із сяючими очима дивиться на П'єра. Цей погляд примусив його зникнути: незважаючи на те, що він мав намір весь вечір просидіти у Ростових, він збирається їхати. Наташа просить його залишитися, але раптом замовкає. "Вони злякано і зникаючі дивилися одне на одного. Він спробував посміхнутися, але не міг: посмішка його відобразила страждання, і він мовчки поцілував її руку і вийшов. П'єр вирішив більше не їздити до Ростових".

Петя тим часом умовляє батьків відпустити його "в гусари", але одержує рішучу відмову. До Москви приїжджає цар, і величезна юрба народу збирається подивитися на нього. Петя також вирушає у Кремль із таємним наміром пробратися до царя і попросити государя записати його в гусари. Його мало не задавили у натовпі. Юрба кричала: "Ура!" Сидячи верхи на Царі-гарматі, Петя кричить разом із усіма, хоча і не впізнає государя серед придворних. Під час обіду цар виходить на балкон. Він тримає в руці бісквіт, від якого відламується шматочок і падає униз. Якийсь кучер чи лакей підхоплює цей шматочок, інші виривають у нього бісквіт. Тоді цар виносить цілу тарілку бісквітів і кидає їх вниз. Люди виривають один в одного "царське частування", Петя теж кидається вперед і, збивши з ніг якусь бабусю, одержує бажаний шматок "із рук государя". Повернувшись додому, Петя рішуче говорить: якщо його не відпустять служити, він утече. Наступного дня граф Ілля Андрійович, аби не доводити сина до настільки відчайдушних дій, поїхав дізнаватися, як би улаштувати Петю в більш-менш безпечне місце. Через три дні збираються великі Дворянські Збори. П'єр також присутній на засіданні. Він слухає суперечки, та не розуміє їх змісту. Він каже, що готовий жертвувати гроші на ополчення, але бажав би дізнатися у військових або в самого государя, який передбачається план кампанії, у якому стані війська тощо. На П'єра обрушується шквал обурення тих, хто зібрався, і Безухов покійно замовкає. З'являється цар, усі розчулені, в одностайному пориві жертвують гроші. Із залу дворянства цар переходить до залу купецтва. "Як потім дізналися, государ щойно почав промовляти перед купцями, як сльози бризнули з його очей, і він тремтячим голосом договорив до кінця". За государем біжать два багатих купці, обидва плачуть, один говорить: "І життя, і майно візьміть, Ваша Величносте!" П'єр теж піддається загальному пориву і, почувши, що один із графів жертвує на полк, одразу повідомляє, що віддає тисячу чоловік і кошти на їх утримання". Старий Ростов також був присутній на цих зборах. Повернувшись додому, задовольняє прохання Петі і сам їде записувати його. "Наступного дня государ поїхав. Всі дворяни познімали свої мундири, знову розмістилися по домівках і, кречучи, віддавали накази управителям про ополчення, і

дивувалися тому, що вони нарobili".

Частина друга

Наполеон розпочав війну з Росією, оскільки ним керувала якась сила, що змусила його приїхати до Дрездена. Голова його не могла не отуманіти від почестей, він не міг не одягнути польського мундира, не піддатися впливу червеного ранку. І кожен діяв лише так, як і мав діяти. Але кожен, начебто переслідуючи власні цілі, крок за кроком сприяв досягненню того результату, про який ніхто з них (ані Наполеон, ані Олександр, ані хтось інший з учасників війни) і найменшої гадки не мав. Отож, розмірковуючи над причинами поразки французької армії, можна дійти висновку, що Історія твориться з безлічі подій, мета яких не завжди збігається з кінцевим результатом. Сила-силенна людей, які вперто йдуть до власної мети, не завжди усвідомлюють, який вплив матимуть на історичні події. Загальновідомо, що причиною загибелі військ Наполеона був, "з одного боку, вступ їх без підготовки до зимового походу в глиб Росії, а з іншого боку, характер, якого набула війна від спалення російських міст і народження ненависті до ворога в російському народі". В історичних творах одні говорять, що Наполеон від самого початку почував небезпеку розтягнутості своєї лінії, що він шукав бою і його маршали радили йому зупинитися в Смоленську і т. ін. Інші стверджують, що росіяни від самого початку мали план заманювання Наполеона у глиб Росії. Насправді нічого цього не було. Заманювання Наполеона в глиб Росії "відбулося не за чийось планом, а відбулося від складної гри, інтриг, цілей, бажань людей, учасників війни, що не вгадували того, що повинно бути, і того, що було єдиним порятунком Росії. Усе відбувається випадково".

Другого дня після від'їзду князя Андрія старий Болконський покликав до себе княжну Мар'ю і напустився на неї за те, що вона нібито намовляла проти нього сина. Після цієї розмови він захворів, і Мар'я помічає, що батько віддаляє від себе мадемуазель Бур'єн. Княжна отримує патріотичні листи від Жулі Карагіної, тепер княгині Друбецької, написані російською мовою, якою Жулі володіє набагато гірше, ніж французькою. Болконські одержують звістки від Андрія. У першому листі він перепрошує перед батьком за свої різкі слова. У другому повідомляє про відступ російських військ. Старий князь не хоче вірити тим звісткам, удаючи, ніби нічого страшного не відбувається. Учителю маленького князя Миколи натякає на хворобу старого князя і радить княжні Мар'ї подумати про переїзд до Москви. Старий князь посилає у Смоленськ управителя Алпатича по різний крам, дає також наказ довідатися у губернатора про справжній хід подій.

Наполеон тим часом підходить до Смоленська і починає обстрілювати його з гармат. Частина мешканців покидає місто, частина залишається. Алпатич намагається з'ясувати у губернатора, чи будуть віддавати Смоленськ французам, але той нічого певного не говорить, проте радить їхати князю і княжні до Москви, та й сам збирається. Незабаром поширюється наказ про відхід армії з міста. Деякі крамарі, аби товари не діставалися французам, підпалюють свої лавки. Несподівано на вулиці, коли Алпатич дивиться на пожежу, його гукає князь Андрій, що зі своїм полком перебуває у

Смоленську. Князь Андрій пише сестрі коротку записку, що Лисі Гори будуть зайняті не пізніше, ніж через тиждень, і просить їх їхати до Москви. Під час розмови з Алпатичем до князя Андрія під'їздить штабний офіцер з поштою і кричить, що полковник, у присутності якого запалюють будинки, за це відповідатиме. Князь Андрій тільки глянув на того штабного офіцера і нічого не сказав, продовжуючи розмову з Алпатичем. Штабний офіцер, а це був Берг, впізнавши князя Андрія, просить пробачення, говорить, що він лише виконує наказ. Князь Андрій мовчки, не звертаючи уваги на Берга, повернув свого коня у провулок.

10 серпня полк, яким командував князь Андрій, проходив повз "проспект", що вів у Лисі Гори. Стояла нестерпна спека, від якої не було спасіння, бо навіть ніч не давала прохолоди. Після виїзду зі Смоленська князь Андрій відчув, що лють до ворога примусила його забути своє горе. "Він весь був відданий справам свого полку... В полку його називали "наш князь", ним пишалися і його любили. Йому було боляче усвідомлювати, що хворий батько з сестрою змушені були покинути родовий маєток і тікати від французів. І хоча він отримав звістку, що рідні його виїхали до Москви, по дорозі він заїжджає в Лисі Гори. У маєтку залишився тільки Алпатич. Декілька лип у саду зрубано, Алпатич говорить, що це наслідки зупинки полку драгунів. У саду князь помічає селянських дівчаток, що крадуть зелені сливи у панському саду, і розуміє, що життя, незважаючи ні на що, триває, адже для них у той момент найважливіше було дістатися до тих слив і скуштувати їх. Він озирнувся і ще раз подивився на дівчаток, відчуючи, що на душі стало спокійніше.

Князь Андрій наздогнав свій полк на привалі, біля загати. Втомлені на марші солдати з радістю купуються в ставку. Андрій дивиться на масу голих тіл і розуміє, що це "усього лише гарматне м'ясо, яке, можливо, незабаром доведеться пустити в діло".

Незважаючи на війну, у салонах Анни Павлівни Шерер і Елен Безухової нічого не змінилося. З 1805 року в салоні Анни Павлівни "говорять про Бонапарте зі здивуванням, вбачаючи у його успіхах злісну змову, що має єдиною ціллю завдати прикrostі і занепокоєння тому придворному гуртку, представницею якого була Анна Павлівна". У салоні виражаються патріотичні почуття, не рекомендується їздити у французький театр, з осудом ставляться до тих, хто залишає Москву. У салоні Елен все ще захоплювалися великою французькою нацією, війна, на думку цього гуртка, незабаром мала закінчитися миром. Князь Василь відвідував обидва салони і нерідко плував, що й де треба говорити. Коли Кутузова обрали головою петербурзького ополчення, князь Василь сказав, що дворянські збори, які затвердили це обрання, зробили поганий вибір, і государеві це не сподобається. Він сміється з Кутузова, каже, що той сліпий, старий і вже нічого не тямить. Коли государ призначив Кутузова головнокомандувачем, князь Василь різко змінює свою думку. У тому самому салоні в Анни Павлівни вія говорить, що щасливий призначенням Кутузова. Коли ж йому нагадують його власні слова, що "Кутузов сліпий і нічого не бачить", відповідає, що той бачить цілком достатньо. Наполеон тим часом підходить до Москви. Він шукає бою, але росіяни уникають його.

Хитрий і підступний денщик Ростова Лаврушка потрапляє в полон до французів. Напередодні він був висічений різками, бо напився і залишив Ростова без обіду, а потім поїхав у село по курей, де захопився мародерством і потрапив у полон. Наполеон особисто бажає "дивитися на козака" й розпитує його про те, хто виграє війну, що він думає про Наполеона тощо. Лаврушка, одразу зметикувавши, що перед ним Наполеон, узявся вдавати, ніби не знає цього, відповідав так, щоб сподобалося "новим господарям". Коли Наполеон закінчує розмову і від'їжджає, то просить передати козаку, що з ним говорив сам Наполеон. Розуміючи, що від нього чекають здивування, Лаврушка мистецьки демонструє це, за що одержує свободу. Цей випадок був згодом описаний придворними істориками Наполеона, які й гадки не мали, що то за "чудо Лаврушка". Отримавши свободу, Лаврушка поїхав до своїх, дорогою обдумуючи, як він розкаже про весь цей випадок, бо те, як було насправді, здавалося йому не гідним цікавої розповіді.

Княжна Мар'я зовсім не була у безпеці і не поїхала до Москви, як думав князь Андрій. Після повернення Алпатича зі Смоленська і батько князя Андрія вирішив зібрати ополчення, нікуди не їхати, а захищати Лисі Гори до останнього, про що й написав головнокомандувачу і поклався на його розсуд: вдаватися чи ні до заходів для "захисту Лисих Гір і одного з найстаріших російських генералів". Проте княжні Мар'ї князь наказав їхати разом з маленьким Миколою до Москви. Княжна вперше не підкорилася батькові й не поїхала, а сина князя Андрія відправила з вихователем. Старий не показував цього, але він був задоволений рішенням княжни Мар'ї. Наступного дня старий князь Болконський одягнувся у військовий мундир, надів усі свої ордени і наказав подавати коляску, щоб їхати до головнокомандувача. Але спочатку хотів поговорити з ополченцями й пішов до селян. Раптом княжна побачила, як її батька чомусь несуть на руках, виявляється, з ним стався удар, і двірські принесли його у дім. Наступного дня лікар і княжна Мар'я з німечним батьком їдуть у Богучарово. Стан старого князя безнадійний, його розбив параліч, він не може говорити, хоча щось мучить його і він хвилюється, особливо у присутності княжни. Підсвідомо розуміючи, що зі смертю батька княжна Мар'я нарешті одержить можливість жити вільно, вона жене геть ці думки і молиться, аби Бог дав йому зцілення. Залишатися в Богучарові небезпечно, тому що з усіх боків наступають французи. Три тижні пролежав недужий князь, і йому не ставало ні гірше, ні краще. Одного ранку лікар послав по княжну, бо хворому наче стало краще, він навіть виразно назвав її ім'я. Княжна увійшла до батька, той щось хотів сказати, але його ніхто не зрозумів. Одна княжна здогадалася, що то за слова: "Душа болить", Ледь чутним голосом він просить у неї прощення, дякує за все добро, що вона йому зробила. Князь бідкається, що Росію погубили, і плаче, просить покликати сина Андрія, знову лагідно говорить до дочки. Княжна заридала. Лікар вивів її з кімнати і звелів готуватися до від'їзду. Княжна не може ні про що думати, тільки про батька, про його любов до дочки, якої він ніколи не виказував, лише тепер, перед смертю. Вона плаче і докоряє собі за грішні думки, за те, що бажала йому смерті і думала про свою свободу. Приходить

покоївка і кличе її до батька. Всі розступаються перед княжною, коли вона заходить у кімнату — батько помер. Княжна з жахом і відчаєм сприймає цю страшну звістку.

Селяни у Богучарові, хоч село було всього за шістдесят кілометрів від Лисих Гір, були іншими не тільки за одягом і звичаями, але, незважаючи на всі полегшення, які зробив для них князь Андрій, не оцінили його послуг, бо були "дикунами", як казав ще старий князь. Вони були роботящі і вправні господарі, але поміж них постійно ходили непевні чутки: то наче цар дарував селянам волю, а пани її вкрали, то що їх хочуть перехрестити у нову віру тощо. Колись вони тікали на південь, "на теплі річки", де на них нібито чекала свобода. Тепер, під час війни, ці настрої особливо загострилися. Алпатич чув, що в селян якісь відносини з французами, один із них, повернувшись, привіз папір про те, що козаки руйнують села, а французи їх не чіпають, що французи за все, що беруть у селян, платять гроші. Один селянин навіть на доказ показував 100 рублів, видані йому за сіно (він не знав, що асигнація фальшива, бо Наполеон, готуючись до війни, заздалегідь надрукував ті "гроші"). Мужики не збираються нікуди йти і не дають коней панам. Алпатич наказує людям дати підводи, але селяни знову збираються на сходку і відмовляються, хочуть погнати коней у ліс.

Княжна Мар'я перебуває в горі, коли до неї підходить мадемуазель Бур'єн, наче для того, щоб утішити, а тим часом намагається умовити її нікуди не їхати, а чекати французів, бо в неї, мовляв, є документ, у якому французи обіцяють своє заступництво місцевим жителям. Ця її заява вивела княжну Болконську зі стану байдужості, бо щойно вона жаліла Свою компаньйонку за те, що її останнім часом віддалив від себе батько, та й вона сама, а тепер княжна уявила, як з милості французенки житиме у своєму ж домі і вирішила неодмінно їхати. Та богучарський староста виправдовується перед княжною Мар'єю, що коней немає, бо їх або позабирали військові, або вони виздыхали, а самі селяни голодують. Княжна наказує роздати мужикам панський хліб. Увечері мужики приходять до неї. Княжна Мар'я виходить на ґанок. Мужики заявляють, що вони нікуди не підуть із маєтку і хліб їй їм не потрібен, бо нічим не хочуть бути зобов'язаними перед панами, та й її нікуди не випустять, адже сказано в папірці, щоб усі залишалися на місцях. І княжна, і Алпатич у розпачі, а селяни постійно гуртуються поблизу новозбудованого князем Андрієм будинку.

Ростов з Ільїним саме хотіли спробувати, як їздить щойно придбаний кінь та заразом розвідати, чи нема де сіна для коней, і поїхали у Богучарово. Лаврушка розповідає про зустріч з Наполеоном, але офіцери сміються, не вірячи цьому. Ростов не знає, що цей маєток Болконських, і дивується, коли бачить стільки п'яних селян серед білого дня, які не дуже шанобливо ставляться до них. Підходить Алпатич і просить Ростова від імені княжни зайти у дім. Дорогою він розповідає, що селяни відмовляються відпустити з маєтку княжну, погрожують випрягти коней, якщо вона все ж спробує поїхати. Ростов зайшов у дім і побачив бліду налякану княжну Мар'ю. Княжна не думала про свою зовнішність, коли говорила з Ростовим, але її променистий погляд сяяв такою вдячністю, що тільки це й помітив Ростов. Він так шанобливо і шляхетно розмовляє а княжною, що та відразу розуміє і те, що він людина одного з нею

кола, і те, яке прекрасне серце він має. Княжна, розповідаючи про події, які сталися на другий день після похорону батька, навіть помітила, як на очі йому набігли сльози. Ростов обіцяє супроводжувати княжну. Вийшовши від княжни, Ростов з люттю накидається на селян, наказує в'язати старосту і всіх, хто сміє суперечити. Мужики лякаються, в'яжуть старосту і ще одного чоловіка. Через годину підводи стоять біля ганку богучарівського маєтку і на них починають складати начиння. Ростов супроводжує княжну до шляху, який контролювали російські війська. Прощаючись, він червоніє і не хоче слухати слів подяки від княжни, каже, що так на його місці вчинила б кожна порядна людина. Княжна Мар'я досить довго згадує про Ростова, почувавши, як у її душі народжується ніжне почуття. А згадуючи його очі, його погляд, думала про те, що щастя не таке вже й неможливе і що, мабуть, це воля провидіння привела його до Богучарова у такий час. Ростов, приїхавши в частину і розказавши про свою пригоду, зрозумів, що княжна Мар'я справила на нього незабутнє враження. Товариші по службі жартують, що "Ростов поїхав по сіно, а підчепив одну із найбагатших наречених у Росії". Ростов сердиться. Річ у тому, що думка про одруження з княжною Мар'єю і йому спадала на думку, бо вона йому сподобалася. Він знав, що вона була б гарною дружиною, а він міг би дати їй щастя, що й батьки його цього б хотіли. Але він пригадував слово, дане Соні, і через те сердився на жарти й натяки товаришів щодо княжни.

Кутузов приймає командування всіма арміями, і незабаром князь Андрій одержує розпорядження прибути до головної штаб-квартири. Приїхавши туди, він зустрічається з Денисовим, тепер уже підполковником. Андрій знав про першого нареченого Наташі від неї самої, і спогади знову ожили в його душі. Денисов розмовляє з Андрієм про план кампанії, який він придумав особисто і вже подавав Барклаю де Толлі, а тепер має намір представити Кутузову. План полягав в тому, що основна лінія французів розтягнута, і, замість того щоб діяти з фронту, потрібно нищити їхні комунікації. Денисов упевнений, що основною формою ведення війни має стати партизанська. З'являється Кутузов. З того часу, як князь Андрій його не бачив, той "ще більше потовстів". Андрій повідомляє Кутузову про смерть свого батька. Кутузов сприймає цю звістку з жалем і тому, що добре знав старого князя, і тому, що сам уже старий. Денисов, "який так само мало боявся начальства, як і ворога", тим часом просить дозволу викласти свій план і починає доповідати. Кутузов знехотя слухає, Денисов говорить переконливо. Кутузов просить його залишитися при штабі й обіцяє дослухати його завтра, потім іде в штаб і так само неуважно слухає штабних офіцерів. "Те, що говорив черговий генерал, було ще доцільніше й розумніше, але очевидно було, що Кутузов нехтував і знанням, і розумом, і знав щось інше, що мало вирішити справу, — щось інше, незалежне від розуму і знання". Запросивши до себе князя Андрія, Кутузов повідомляє, що викликав його у штаб для того, щоб мати при собі. Князь Андрій відмовляється, говорячи, що при штабі служити не буде. Кутузов схвалює це рішення: "Іди з Богом своєю дорогою. Я знаю, твоя дорога — це дорога честі". Він пригадує князя Андрія на полі Аустерліца з прапором у руках. Далі Кутузов говорить про війну:

"порадників багато, людей мало", потрібно терпіння, щоб вигнати ворога — "узяти фортецю неважко, важко кампанію виграти". Князь Андрій заперечує, що генерального бою не минути. Кутузов відповідає: "коли усі хочуть, так нічого робити". Князь Андрій повертається до себе заспокоєний і впевнений, що армія тепер справді в надійних руках. Про Кутузова він думав так: "у нього не буде нічого свого. Він нічого не придумає, нічого не почне, але він усе вислухає, усе запам'ятає, усе поставить на своє місце, нічому корисному не зашкодить і нічого шкідливого не дозволить. Він розуміє, що є щось сильніше і вагомніше від його волі — це неминучий хід подій, і він уміє бачити їх, уміє розуміти їхнє значення і через це значення уміє відрікатися від участі в цих подіях, від своєї особистої волі, спрямованої на інше".

Супротивник наближається до Москви, але москвичі ставляться до небезпеки ще легковажніше, ніж раніш. Головнокомандувач Москви граф Растопчин випускає афішки з картинками, із "народним героєм Карпушкою", який глузує з французів, говорячи, що вони "від капусти розбухнуть, від каші полускаються, від щів задихнуться", впевнений, що вони усі "карлики і їх трьох одна баба вилами закине". Прочитавши ці афіші, П'єр остаточно зрозумів, що Москву віддадуть ворогу. У салоні Жулі Друбецької і в інших аристократичних салонах заведено говорити лише російською мовою, той із гостей, хто вимовляє хоч слово французькою, повинен сплачувати штраф на користь комітету пожертвувань. П'єр витрачає на своїх ополченців майже мільйон рублів. Ходять чутки, що він збирається одягнутися у військовий мундир і їхати на коні попереду свого полку. Жулі під час зустрічі з іронією запитує Безухова, чи не має наміру він сам повести свій полк у бій. П'єр жартує, що зможе вилізти на коня. Жулі також повідомляє Безухову про смерть старого князя Болконського і про приїзд княжни Мар'ї в Москву, розповідає історію чудесного порятунку Мар'ї Миколою Ростовим, перекинувши події, ніби Мар'ю оточили, схопили, хотіли убити, але тільки поранили її людей. Ростов же нібито не вагаючись накинувся на кривдників і врятував дівчину.

Растопчин поширює афішки, у яких божиться, що ворог не ввійде в Москву, і негласно забороняє виїжджати з міста. П'єр вислуховує доповідь управителя, із якої випливає, що витрати на ополчення розорять Безухова. У глибині душі П'єр навіть радіє від цього. Він їде Москвою і бачить, як на Болотній площі городяни влаштовують ексекуюцію двом французам — один з них кухар, другий — чи то вчитель, чи то чиновник, їх звинувачують у шпигунстві. П'єр сердиться і повертає додому. Вирішивши їхати в Можайськ до війська, Безухов наказує закладати коней. По дорозі до нього доходять чутки, що відбувся якийсь великий бій, але чим він закінчився, ніхто не знає. Під Можайськом на всі боки рухаються війська, П'єр пошмавлюється. "П'єр не усвідомлює, та й не намагається усвідомити собі, для кого і для Чого він знаходить особливу принадність пожертвувати усім, його не те зачіпало, для чого він хоче жертвувати, але саме жертвування, було для нього новим радісним почуттям".

Бій, про який чув П'єр, дістав назву Шевардинського. "Для чого і як були дані і прийняті бої при Шевардині і при Бородіні?.. Для чого був даний Бородінський бій? Ні

для французів, ні для росіян це не мало ані найменшого смислу". Дня росіян результатом бою стала необхідність здати Москву. Якби полководці керувалися розумними причинами, то обидва ухилилися б від Бородінського бою. "Наполеон зрозумів би, що, зайшовши за дві тисячі верст і приймаючи бій, у разі втрати чверті армії він ішов на вірну загибель". Історики потім знайшли розумне обґрунтування бою, що відбувся. Нібито від самого Смоленська росіяни відшукували вигідну позицію, яку і знайшли при Бородіні і т. ін., але це неправда. Бородіно не було найкращою позицією. Кутузов нічого не міг вдіяти, це був не його вибір. Бородінський бій виставляють у більш вигідному світлі, щоб сховати помилки воєначальників, а внаслідок цього применшують славу російського війська і народу. Через утрату Шевардинського редуту Бородінський бій був прийнятий росіянами на майже не укріпленій, відкритій місцевості, із удвічі меншими силами проти французів. Двадцять п'ятого числа П'єр виїжджає з Можайська, бачить поранених солдат, обози, що йдуть йому назустріч. П'єр намагається розшукати "позицію", але не може нічого знайти. Солдати на дорозі розмовляють про те, що навіть мужиків зігнали копати укріплення: "нині не розбирають, усім народом навалитися хочуть; одне слово — Москва. Один кінець зробити хочуть". П'єр бачить, як будуються укріплення, і переконується в справедливості слів про народну війну. Безухов запитує офіцера про позицію, той охоче відповідає на питання, показує, де розташовані росіяни, а де знаходяться французи. П'єр іде далі. Зненацька повз нього пробігають солдати й ополченці. Проноситься чутка, що несуть ікону Іверської Божої Матері — образ заступниці, у яку дуже вірили солдати. Це була ікона, яку вивезли зі Смоленська й тепер возили за військом. Зібравши велику кількість народу, служать молебень. Разом з іншими до ікони під'їжджає Кутузов. Коли молебень закінчується, він сходить з коня, підходить до образу і, важко ставши на коліна, цілує ікону. Його приклад наслідує генералітет, а потім солдати й ополченці. У юрбі П'єр зненацька зустрічає Бориса Друбецького. Незважаючи на те, що Кутузов скоротив число ад'ютантів, Борис, проте, утримувався при штабі і "приєднався" до графа Бенігсена, начальника штабу, який у багатьох питаннях протистоїть Кутузову. П'єр хоче оглянути позицію, Борис запрошує його поїхати разом із ним, супроводжуючи Бенігсена на лівий фланг, зауважує, що вони будуть проїжджати повз полк князя Болконського. П'єр зустрічає і Долохова, що, за словами тих, що зібралися, "скрізь пролізе... адже тепер йому вискочити треба. Якись проекти подавав і в ланцюг ворожий вночі лазив... Але молодець!" П'єр підходить до Кутузова, говорить, що готовий життям пожертвувати на благо Батьківщини. Борис розповідає, що ополченці, готуючись до смерті, наділи чисті білі сорочки. Кутузов чує ці слова і говорить: "Чудесний, незрівнянний народ!" Коли П'єр відходить від Кутузова, до нього наближається Долохов і "напередодні дня, у який Бог знає, кому з нас призначено залишитися н живих", просить П'єра простити йому за минуле. Безухов прощає й обіймає Долохова. Разом з іншими П'єр проїжджає повз редут Раєвського, який запам'ятався йому краще від всіх укріплень Бородінського поля. Бенігсен віддає розпорядження, які не відповідають задуму головнокомандувача: не знаючи, що

частина війська поставлена в засідку, пересуває її вперед, не повідомляючи про це Кутузова.

Того ясного серпневого вечора князь Андрій перебував у розламаному сараї села Князькова, поблизу свого полку, і, очікуючи завтрашнього бою, знову міркував про сенс життя, згадував прожиті, розуміючи, що завтра його можуть убити. Три головних горя його життя особливо непокоїли Болконського: його кохання до жінки, смерть батька і французька навала, що охопила половину Росії. Він усвідомлює, що його віра в ідеальну любов була не більш ніж маревом, що не треба було змушувати Наташу чекати на нього цілий рік, що в житті усе робиться набагато простіше й природніше, ніж він думав. Міркуючи про смерть батька, він згадав слова сестри про випробування, які випадають на нашу долю. Але ж батька вже нема, то кому ж випробування? І він раптом виразно уявив собі світ без себе, і його ніби раптом обдало холодом. Якраз приїхав П'єр і зайшов до князя Андрія. Тут були й інші офіцери. П'єр розповідає про Москву і про розташування військ. Ті, що зібралися, розмовляють про Кутузова і Баркляя де Толлі. Князь Андрій вважає, що Барклай де Толлі не підходить на роль командувача, бо він усе розраховує, але не розуміє російської душі. Він наказав відступати під Смоленськом, хоча дух і підйом російського війська був величезним. Барклай не розумів, що під Смоленськом росіяни вперше билися за свою землю. Андрій говорить, що мистецтва полководця взагалі не існує, тому що неможливо до кінця угадати, що робитиме супротивник. П'єр здивовано нагадує поширену думку, ніби війна подібна до шахової гри. Князь Андрій відповідає: "Тільки з тією маленькою різницею, що в шахах над кожним кроком ти можеш думати скільки завгодно, що ти там поза умовами часу, і ще з тією різницею, що кінь завжди сильніший від пішака і два пішаки завжди сильніші від одного, а на війні один батальйон іноді сильніший від дивізії, а іноді не встоїть проти роти... Успіх ніколи не залежав і не буде залежати ні від позицій, ні від озброєння, ні навіть від кількості..." На питання, від чого ж залежить успіх, князь Андрій відповідає: "Від того почуття, що є в мені, у ньому, — він показав на Тимохіна, — у кожному солдаті... Бій виграє той, хто твердо вирішив його виграти. Чому ми під Аустерліцем програли бій? У нас утрати були майже рівні з французами, але ми сказали собі дуже рано, що ми програли бій, — і програли. А сказали ми це тому, що нам там не було чого битися: скоріш хотілося піти з поля бою... А завтра ми цього не скажемо". Князь Андрій додає, що для штабних і багатьох інших, із якими П'єр їздив на позиції, війна — це можливість "підкопатися під ворога й одержати зайвий хрестик або стрічку", вони опікуються навіть у таку хвилину своїми дрібними особистими інтересами. "Для мене на завтра от що: стотисячне російське і стотисячне французьке війська зійшлися битися, і факт той, що ці двісті тисяч б'ються; і хто буде лютіше битися і себе менше жалітиме, той переможе. І хочеш, я тобі скажу, що, як би там не було, як би не плутали там угорі, ми виграємо бій завтра". Тимохін погоджується з князем Андрієм, говорить, що в його батальйоні солдати не стали навіть горілку пити: "не такий день", кажуть. Коли П'єр з Андрієм залишаються наодинці, Болконський ще раз каже, що бій виграють, і додає, що якби він мав владу, то "не брав би полонених."

Що таке полонені? Це лицарство. Французи розорили мій будинок і йдуть розорити Москву, образили й ображають мене щосекунди. Вони вороги мої, вони злочинці... І так само думає Тимохін і вся армія. Треба їх страчувати... А то ми гралися у війну — от що кепсько, ми великодушні і таке інше. Я бачив у 1805 році лицарство, парламентарство: нас надули, ми надули. Грабують чужі будинки, пускають фальшиві асигнації... І гірше за все — убивають моїх дітей, мого батька і говорять про правила війни та милосердя до ворогів. Не брати полонених, а вбивати і йти на смерть!.. Війна не люб'язність, а найбільш бридка справа в житті, і треба розуміти це, а не гратися у війну. Треба приймати строго і серйозно цю страшну необхідність. Усе в цьому — відкинути неправду, і війна так війна, а не іграшка. А то війна — це забава легковажних людей... Мета війни — вбивство, знаряддя війни — шпигунство, зрада і заохочення її, знищення жителів, пограбування їх або злодійство для здобування продовольства для армії; обман і неправда, називані військовими хитрощами; звичаї військового стану, відсутність свободи, тобто дисципліна, ледарство, неуцтво, жорстокість, розпуста, пияцтво. І незважаючи на те — це вищий стан, що шанується усіма. Усі царі, крім китайського, носять військовий мундир, і тому, хто більше убив народу, дають велику нагороду..."

П'єр їде, князь Андрій повертається в сарай, довго не може заснути, згадує Наташу, чомусь те, як вона розповідала про свій похід по гриби, коли вона заблукала і її врятував старий, як вона боялася, що Андрій її не зрозуміє. О, як він її розуміє, як цінує ще й тепер у ній сердечну силу, щирість. Він згадує, чим скінчилася його любов, розуміє, що Анатолеві нічого цього не було потрібно. Нічого він не бачив і не розумів, у Наташі він бачив лише гарненьку і свіженьку дівчинку, і ця людина, що завдала іншим стільки страждань, дотепер жива і весела.

25 серпня, напередодні Бородінського бою, Наполеон довго не виходив зі своєї спальні, закінчуючи туалет. Камердинер розтирав одеколоном його гладке тіло, а він кректав від фізичного задоволення, коли зайшов до спальні ад'ютант і доповів, що полонених немає, що росіяни воліють бути краще вбитими. Префект його палацу Боссе та полковник Фабв'є підносять Наполеону картину, на ній зображений його син, спадкоємець престолу, народжений дочкою австрійського імператора, який грається в більбоке земною кулею, — улеслива алегорія, зрозуміла всім. Наполеону подобається картина. Він наказує винести її і поставити перед своїм наметом, щоб стара гвардія також подивилася і пораділа. Сам він надає обличчю виразу задумливої ніжності, відчуваючи, що все, що він скаже й зробить тепер, — це історія. Наполеон пише диспозицію, віддає розпорядження по військах, що згодом не були виконані та й не могли бути виконані, тому що ґрунтувалися на незнанні реальної обстановки. Під час самого бою Наполеон був далеко від бойовища і також не міг віддавати розумних розпоряджень, тому що не володів обстановкою, яка постійно змінювалась. Багато істориків вважають, що не в останню чергу бій під Бородіном Наполеон не виграв тому, що в нього був нежить. Якби в нього не було нежитю, то він би віддавав розпорядження ще більш геніальні і напевно б цілком виграв бій. Проте це не так. "Солдати французької армії йшли вбивати російських солдатів у Бородінському бої не внаслідок

розпоряджень Наполеона, за власним бажанням. Вся армія: французи, італійці, німці, поляки — голодні, обірвані і змучені походом, — у вигляді армії, що загороджувала від них Москву, почували, що вино відкорковане і треба його випити. Коли б Наполеон заборонив їм тепер битися з росіянами, вони б його убили і пішли битися з росіянами, тому що це було їм необхідно". Повернувшись після поїздки по лінії, Наполеон сказав: "Шахи розставлено, гра почнеться завтра". Потім згадує Париж, придворні інтриги, зміни пошти імператриці тощо. Наполеон п'є пунш і їсть пастилки, котрі лікарі прописують йому від нежитю, скаржиться на нездужання, називаючи тіло "машиною для життя", не знає, як убити час до ранку. Вранці Наполеон прямує до Шевардинського редуту і бій починається.

Повернувшись від князя Андрія в Горки, П'єр засинає в кутку, відведеному йому Борисом. Вранці його будять, коли бій уже почався. Кутузов відправляє одного з генералів до переправи, і Безухов їде за ним, попросивши для себе сумирну конячку. Він плутається в усіх під ногами, всім заважає. Він зустрічає декого із знайомих, вони скептично ставляться до його перебування на позиції. Один із знайомих ад'ютантів запрошує П'єра на батарею Раєвського. Дорогою виявляється, що конячку Безухова поранено в ногу. Аби не заважати, він пішки йде на курган. Біля кургану вони з П'єром розходяться, а наприкінці дня Безухов дізнається, що цьому ад'ютантові відірвало руку. П'єру здається, що місце, куди він потрапляє, — найменш значне на всьому бойовищі, хоча це Зовсім не так. Поява "невійськової", фігури П'єра в білому капелюсі спочатку неприємно дивує людей, на нього злякано косяться. Але, помітивши, що ця дивна людина не робить нічого поганого, а спокійно сидить на укосі валу або "із тихою посмішкою, поштиво сторонячись навіть перед солдатами, походжає батареєю під пострілами так само спокійно, як бульваром, солдати змінюють своє недовірливе ставлення до нього на жартівливе співчуття. У декількох кроках від П'єра, закидавши його брудом, вибухає ядро. Солдати дивуються, як він не боїться. І ставлення до "пана" стає ще теплішим. До десятої години чоловік двадцять уже виносять із батареї, дві гармати виходять із ладу. Незважаючи на втрати, солдати у захваті від битви, вони обслуговують гармати "радісно і злагоджено". "П'єр не дивився вперед на поле бою і не цікавився тим, що там робилося: він весь був заглиблений у споглядання того душевного вогню, що дедалі дужче розпалюється, що точно так само (він чув) розпалювався в його душі". Батарею обстрілюють дедалі сильніше, на П'єра більше ніхто не звертає уваги. Молоденького офіцера, певно, нещодавно випущеного із кадетського корпусу, на очах Безухова вбивають. На батареї залишається тільки вісім снарядів. П'єр погоджується принести снаряди, біжить під гору, але ядро потрапляє прямо в ящик, і той вибухає зовсім близько від Безухова. Його злегка контузить, він біжить назад на батарею, бачить, що старшого полковника вже убили, на батареї французи, на очах П'єра вони заколюють декількох російських солдатів. Безухов зіштовхується з французьким офіцером і хапає того за горло. Обидва не розуміють, що відбувається, кожен із них думає: "Чи я узятий у полон, чи він узятий у полон мною?" Зовсім низько над їхніми головами пролітає ядро, француз із П'єром кидаються в різні

боки. Цієї миті росіяни починають атакувати, французи втікають. П'єр бачить на кургані людей, але всі, хто був поранений на батареї Раєвського, убиті. П'єр біжить з кургану, думаючи: "Ні, тепер вони зупинять це, тепер вони жажнуть того, що вони зробили!"

На однім із курганів за ходом бою спостерігає в підзорну трубу Наполеон. До нього підбігають ад'ютанти з повідомленнями про хід подій, проте усі їхні доповіді застарівають раніше, ніж вони встигають донести їх до полководця. Крім того, багато ад'ютантів просто не доїжджають до місця бою і передають Наполеону інформацію, отриману з третіх рук. "Всі розпорядження... робили самі начальники частин, що були в рядах, не питаючи навіть думки Даву і Мюрата, а не тільки Наполеона". На прохання ад'ютанта Мюрата про підкріплення Наполеон відповідає, що немає ще полудня і він не бачить, як розташовані шахи. Наполеон розмовляє з почтом про справи, що не стосуються бою. Приїжджають ще декілька ад'ютантів, які також просять підкріплення. Наполеон відмовляє. Усе ж він вирішує ввести в бій резервні частини, але в останній момент змінює одну дивізію на іншу, що лише уповільнює справу. Через якийсь час ад'ютантів прибуває усе більше, і кожен вимагає підкріплення: росіяни тримаються на своїх позиціях, а французьке військо швидко тоне. Зрештою французи відбивають Багратіонові флеші, але це не дає Наполеону і його оточенню радості. Один із генералів пропонує ввести в бій особисту гвардію Наполеона. Той відповідає, що за 3200 верст від Франції він не може дозволити собі віддати свою гвардію на розгром. Наполеон відчував те, що відчуває щасливий гравець, який раптом почав програвати: "Військо те саме, генерали ті самі, ті самі були приготування, та ж диспозиція, ...він сам був той самий, він це знав, він знав, що був навіть набагато досвідченішим і вправнішим тепер, аніж був колись, навіть ворог був той самий, що під Аустерліцем і Фридландом; але страшний розмах руки падав чарівно-безсило".

Кутузов сидів на ослінчику, не робив ніяких розпоряджень, а тільки погоджувався або не погоджувався з тим, що йому пропонували. "Довголітнім військовим досвідом він знав і старечим розумом розумів, що керувати сотнями тисяч людей, які борються зі смертю, не можна одній людині, і знав, що вирішують долю битви не розпорядження головнокомандувача, не місце, на якому стоять війська, не кількість гармат і вбитих людей, а та невловима сила, що називається духом війська, і він стежив за цією силою і керував нею, Наскільки це було у його владі". Отож він не дуже зважав на донесення, бо бачив набагато більше, чутливо реагуючи на найменші зміни. І коли до штабу приїхав німецький генерал Вольцоген, що служив у російській армії, і доповів з напівпрезирливою посмішкою, дивлячись на "старого пана" (так називали між собою Кутузова німці), що всі пункти наших позицій у руках супротивника, "відбиватися нічим, тому що військ немає, вони тікають і немає можливості їх зупинити", Кутузов розлютився і закричав: "Як ви смієте говорити це мені? Ви нічого не знаєте! Передайте генералові Барклаю, що його відомості неправильні і що справжній хід подій відомий мені, головнокомандувачеві, краще, аніж йому". (Прибув німець від Барклая де Толлі.) "Супротивника підбили на лівому, уразили на правому фланзі. Коли ви погано бачили,

... то не дозволяйте собі говорити того, чого не знаєте!.. Відбили скрізь, за що я дякую Богові і нашому хороброму війську! Супротивник переможений, і завтра поженемо його зі священної землі російської, — сказав Кутузов, хрестячись, і раптом схлипнув". Німець говорить, що він хотів би одержати письмовий наказ від Кутузова атакувати, тому що Барклай (колишній головнокомандувач) намагався уникнути особистої відповідальності. Кутузов віддає розпорядження написати наказ. Коли військом розноситься чутка, що "назавтра наказано атакувати", всі офіцери і солдати заспокоюються, "зачувши підтвердження того, чому хотіли вірити". Цей наказ підняв дух армії, і це розуміли найкращі полководці, зокрема Раєвський, що підтримував Кутузова.

Полк князя Андрія перебуває в резерві. Не сходячи з місця і не випустивши жодного заряду, полк загубив третину своїх людей під артилерійським вогнем. Усі чекають, намагаючись себе бодай чимось зайняти. Князь Андрій ходить похмурий і блідий. Ядра пролітають поруч. Раптово одне з них падає зовсім близько, князю Андрієві кричать: "Лягай!" Князь Андрій розуміє, що на нього дивляться, і водночас думає: "Невже це смерть?.. Я не можу, я не хочу померти, я люблю життя, люблю цю траву, землю, повітря..." Проте він намагається дорікнути за боягузтво людині, що крикнула "лягай", але в нього це не виходить, тому що ядро вибухає і князь Андрій падає. Його поранено в живіт, і офіцери, що збіглися, і солдати розуміють, що рана смертельна. Князя Андрія відносять у лісок, де був перев'язувальний пункт. Його вносять у намет, кладуть на стіл — один із трьох, що були там. На сусідньому столі лежить татарин, якого оперують, а на другому — "високий чоловік з кучерявим волоссям, який здався князю Андрієві знайомим". Цей чоловік "судорожно ридав і захлинався". Йому відрізають ногу, він просить показати її, санітари показують, і чоловік "ридає, як жінка". Раптом князь Андрій впізнає в ньому Анатолія Курагіна. Андрій згадує Наташу — такою, якою він побачив її вперше на балу 1810 року, "із тонкою шиєю і тонкими роками, із готовим до захоплень, переляканим, щасливим обличчям". "Князь Андрій пригадав усе, і жаль та любов до цієї людини наповнили його щасливе серце. Князь Андрій не міг утримуватися більш і заплакав ніжними сльозами любові над людьми, над собою і над їхніми та своїми помилками. "Страждання, любов до братів, до люблячих, любов до тих, хто ненавидить нас, любов до ворогів — так, та любов, яку проповідував Бог на землі, якої мене вчила княжна Мар'я і якої я не розумів; ось чому мені шкода було життя, от воно те, що ще залишалося мені, коли б я був живий".

Хоча Наполеон любив розглядати вбитих і поранених на полі бою, цього разу моторошний вигляд бойовища справляє на нього неприємне враження. Проте через якийсь час Наполеон знову починає віддавати розпорядження. "І не на одну тільки цю годину і не на один цей день були потьмарені розум і совість цієї людини, важче від усіх інших учасників цієї війни носила вона на собі уся вагу того, що діялось; проте ніколи, до кінця життя свого, не міг розуміти він ні добра, ні краси, ні істини, ні значення своїх вчинків, що були занадто протилежні добру і правді, занадто далекі від усього

людського, для того, щоб він міг розуміти їх значення. Він не міг зректися своїх учинків, що схвалюються половиною світу, і тому повинен був зректися правди і добра та всього людського". Наполеон об'їжджає бойовище і намагається розрадити себе, обдурити, підраховуючи, скільки на одного вбитого француза припадає росіян.

"Хоча до кінця бою люди почували весь жах свого вчинку, хоча вони й раді були б перестати, якась незрозуміла, таємнича сила ще продовжувала керувати ними, і, спітнілі, у поросі і крові, залишившись по одному на трьох, артилеристи, хоча й спотикаючись і задихаючись від втоми, приносили заряди, заряджали, наводили, прикладали гніт...", "росіяни не атакували французів, вони лише стояли на місці, загороджуючи дорогу на Москву. Але наполеонівська армія також не зробила рішучого кидка. І хоча російська армія втратила майже половину свого чисельного складу, а французька армія тільки п'яту частину, у французів не вистачило духу атакувати, тому що росіяни, незважаючи на величезні втрати, продовжували стояти так само непохитно, як і спочатку бою". "Моральна сила французької армії, що атакує, була виснажена. Не та перемога, що визначається підхопленими шматками матерії на палицях, називаних стягами, і тим простором, на якому стояли і стоять війська, а перемога моральна, та, що переконує супротивника в моральній перевазі ворога і своєму безсиллі, була здобута росіянами під Бородіном".

Частина третя

"Людині не зрозуміла абсолютна безперервність руху ...хоча рух людства, витікаючи з численних людських свавіль, здійснюється безперервно. Розуміння законів цього руху є мета історії". Історична наука докладає великих зусиль, аби збагнути великий закон історії. Сили "дванадцяти язиков" Європи увірвалися до Росії. Російські війська і населення відступають, уникаючи зіткнення. Французьке військо стрімко котилося до своєї мети — до Москви. У російському війську дедалі більше розпалюється озлобленість проти ворога. Після Бородіна війська відступили і стояли у Філях. У штабі збирається величезна кількість народу, всі обговорюють, як потрібно діяти, згоди немає, кожен намагається сказати щось своє. Кутузов, слухаючи всі ці думки, стає сумним і заклопотаним. "З усіх розмов цих Кутузов бачив одне: захищати Москву не було ніякої фізичної можливості в повному значенні цих слів, тобто до такого міри не було можливості, що коли б якийсь божевільний головнокомандувач віддав наказ про дачу бою, то сталася б плутанина і бою все-таки б не було". Бенігсен наполягає на захисті Москви, тому що у разі невдачі може завжди звалити провину на Кутузова, а в разі перемоги приписати всі заслуги собі. Кутузов їде зі штабу. Наступного дня нарада продовжується. Біля однієї з хат Кутузов та інші генерали чекають на Бенігсена, що "докінчував свій смачний обід під приводом нового огляду позицій". Його чекають другу годину. Нарешті Бенігсен прибуває і знову починає промову про необхідність захисту Москви. Проте Кутузов приймає вольове рішення і наказує відступати. Вночі Кутузов мучиться, не може заснути, говорить, що не очікував, що доведеться залишити Москву, а потім викрикує: "Будуть же вони кінське м'ясо їсти, як турки!"

У Москві відбувалося те саме, що й у Смоленську. Народ із безтурботністю чекав

наближення супротивника, але в останній момент знаходив у собі сили зробити те, що було необхідно. "Багаті люди ішли, кидаючи своє майно, найбідніші залишалися і підпалювали й винищували те, що залишалося". Мешканці залишали Москву, незважаючи на афішки і відозви Растопчина, що він збиратиме ополчення, що повітряні кулі погублять французів, тощо. Тікали всі тому, що "не було питання, добре чи погано буде під владою французів, під владою французів не можна було бути, і кожен це розумів".

Елен повернулася разом із царським двором із Вільно в Петербург і перебувала у скрутному становищі. У Петербурзі вона користувалася заступництвом вельможі, який обіймав одну з найбільш значних посад у державі, а у Вільні зблизилася з одним молодим іноземним принцом. Тепер вони обидва були в Петербурзі й обидва заявили свої права. Елен виплуталась дуже просто: вона не стала ні виправдуватися, ні хитрувати, а пішла у наступ сама, заявивши на перші ж закиди молодого чоловіка, що в усім винуватий егоїзм і жорстокість чоловіків і що ніхто не має права вимагати від неї звіту в її уподобаннях і приятельських почуттях, адже вона ставиться до вельможі як до батька, і то не її провина, коли той відчуває до неї щось інше. Елен додає: "Одружіться зі мною", хоча розуміє, що це неможливо. І ось уже принц піддається, а через деякий час до неї починає вчашати такий собі пан Жубер, єзуїт, який веде з нею розмови про Бога; по деякому часі Елен переходить у католицизм, і, ходять чутки, навіть папа римський дізнався про неї і надіслав їй якийсь папір. Елен була хитра і прекрасно розуміла, що "навчання її в католицизм мало своєю основною метою вичавити з неї грошей на користь єзуїтських установ". Але Елен поставила за умову: перед тим, як давати гроші, звільнити її від чоловіка. Елен намагається також натиснути і на свого другого коханця, повідомивши йому так само, як і першому: єдиний засіб мати на неї права — це одружитися з нею. І це подіяло. "Коли б помітні були хоч найменші ознаки вагання, сорому або скритності в самій Елен, то справа її, без сумніву, була б програна; але не тільки не було цих ознак скритності і сорому, але, навпаки, вона з простотою і добродушною наївністю розповідала своїм близьким друзям (а це був увесь Петербург), що їй зробили пропозицію і принц, і вельможа, і що вона любить обох і боїться засмутити і того, і другого". Петербургом поширюються чутки, усі говорять про те, хто з двох претендентів на руку Елен кращий, тобто питання про чоловіка і розлучення громадську свідомість вже не хвилює — розрахунок Елен виявився точним. Одна Марія Дмитрівна Ахросімова, що приїздить до сина у Петербург, побачивши Елен на якомусь прийомі, відверто виказала свої думки з цього приводу: вона зупинила Елен посеред зали і грубо її вилаяла, та на це ніхто не звернув уваги у вишуканому товаристві, пошепки повторили лише брутальні слова, що стосувалися Елен. На питання Елен, кому з двох віддати перевагу, усі дають різні поради: дипломат Білібін, що був одним із постійних відвідувачів салону графині Безухової, відповідає, що краще виходити за старого графа-вельможу: той незабаром може померти, і тоді принцу буде не принизливо одружитися з удовою високопоставленого державного чоловіка. Мати Елен намагається переконати її, що при живому чоловікові виходити заміж не дозволяє

релігія, на що Елен відповідає, що релігійні забобони — то нісенітниця і що її становище у світі важить набагато більше. Вона пише лист П'єру, де повідомляє про свій намір вийти заміж, просить його залагодити усі формальності з розлученням і передати папери подавцю цього листа. П'єру доставляють лист на московську адресу саме тоді, коли він перебуває на Бородинському полі.

Удруге, вже після Бородинського бою, П'єр пішов з батареї Раєвського і, разом з натовпом солдатів дійшовши до перев'язувального пункту й побачивши кров, почувши стогін, поспішив далі, бажаючи одного — повернути колишній порядок життя. Якись солдати допомагають йому знайти своїх. П'єр засинає, йому сниться сон, у якому він намагається знайти відповіді на питання, які його хвилюють: про війну і мир, про життя і смерть, обов'язок і почуття. Уві сні він картає себе за переляк і захоплюється солдатами: "Солдатом бути, просто солдатом! — думав П'єр, засинаючи. — Увійти до цього спільного життя всім єством, проїнятися тим, що робить їх такими. Але як скинути з себе все це зайве, диявольське, весь тягар цієї зовнішньої людини?.." Він міркував, наче хтось підказував йому дивні думки: "Війна є найважче підкорення свободи людини законам Бога, — говорив голос. — Простота є покірність Богу; від нього не втечеш. І вони (так він називав солдатів) прості. Вони не говорять, а роблять... Нічим не може володіти чоловік, поки він боїться смерті. А хто не боїться, тому належить все". Дорогою його наздогнала коляска, якою він поступився пораненому генералу. Разом вони доїхали до Москви, тоді йому сказали про смерть його шурина і князя Андрія Болконського. Коли П'єр повертається до Москви, біля застави зустрічає ад'ютанта Растопчина, який розшукує його за наказом Растопчина. П'єр, не заїжджаючи додому, їде до головнокомандувача Москви графа Растопчина. У приймальні чекають чиновники, які довідалися про відхід з Москви і прийшли до Растопчина, аби зняти з себе відповідальність і діяти за його наказами. П'єру показують нову афішку Растопчина, в якій ні слова не говориться про відхід з Москви, а навпаки, втішають, що місто захищатимуть до останнього. П'єр заперечує: військові йому говорили, що в місті залишатися ніяк не можна і що позиція погана. Ад'ютант, який показав афішку, цікавиться більше чутками про дружину Безухова Елен і намагається розпитати П'єра. Але той з щирою байдужістю говорить, що йому про плани графині Безухової нічого не відомо. П'єр дізнається, що багатьох його побратимів-масонів заарештували під приводом того, що вони поширювали французькі прокламації. З цього приводу запросив до себе П'єра і граф Растопчин, він радить Безухову припинити всі стосунки з масонами і терміново їхати з Москви. П'єр намагається заперечувати, що провина заарештованих не доведена, але його ніхто не слухає. Графа Растопчина теж цікавлять плітки щодо Елен. Від Растопчина П'єр вийшов такий сердитий, яким його ніколи не бачили. Щойно він приїжджає додому, до нього приходять люди у рідних справах, нарешті залишившись сам, він читає листа. Всі думки і всі враження переплуталися йому у голові: солдати на батареї, смерть князя Андрія, дружина, що збирається заміж. Не маючи більше сил, він падає на ліжку і миттю засинає. Ранком П'єр, незважаючи на те, що його у вітальні чекало з десятеро

людей, вийшов через чорний хід і пішов з дому. "З того часу і до кінця московського розорення ніхто з домашніх Безухових, незважаючи на всі пошуки, не бачив більше П'єра і не знав, де він". Ростови до самого вступу ворога в Москву залишалися в місті. Графиня переживає, охоплена страхом за двох своїх синів, які тепер на війні. Вона перестала спати, а коли засинала, бачила їх убитими. Вона намагалась зробити бодай щось, аби хоч один з них був поряд, але це виявилось неможливим. У двадцятих числах червня поїхали майже всі. Через звичайну безтурботність графа всі приготування Ростових відклали на останній день.

З 28 до 31 серпня вся Москва перебуває в русі, містом повзуть суперечливі чутки, мешканці їдуть з Москви. Прибуває молодший син Ростових Петя, якого перевели у полк Безухова, і тепер графиня мала намір не відпускати його від себе. Петя, відчуючи це, холодно ставиться до матері, весь час віддаючи товариству Наташі. Ростови одержують також листа від Миколи, у якому він повідомляє про свою випадкову зустріч із княжною Мар'єю. Графиня відверто розповідає про це за столом і радіє, розуміючи, що це була б гідна пара для його сина, а також можливість виправити їхні майнові справи. Вона вбачає у цій зустрічі Миколи і Мар'ї руку долі. Тільки Соня сумна, хоч і розуміє добре, у якому стані, у якій матеріальній скруті опинилися люди, які дали їй прихисток. Соня намагається дати раду речам, які призначені до вивезення, присвячує час господарським клопотам, укладає речі, готуючись до виїзду з Москви. Наташа весела, це переважно тому, що "вона занадто довго була в пригніченому настрої і сумувала". Наташа бачить на вулиці обоз із пораненими, запитує офіцера, чи можна пораненим зупинитися в їхньому будинку. Потім біжить до графині за дозволом віддати пораненим їхній дім. Граф, проїхавши містом, привозить невтішні новини: майже всі знайомі вже залишили Москву, і він квапливо та безглуздо починає керувати зборами у дорогу своєї сім'ї. Всі метушаться, але справа йде погано доти, доки Наташа не бере всі розпорядження на себе. Спочатку їй не вірили, не слухалися, вона ледве не плакала, але потім побачили, що її накази розумні й доречні. Навіть граф змушений був віддати належне Наташиній розпорядливості і не сердився, коли йому доповідали, що "Наталя Іллівна скасувала його наказ". Все, що Наташа робила, вона робила пристрасно, так само всією душею вона віддалася тепер новій для неї справі. Проте і Соня, і Наташа, й інші розуміють, що їм не впоратися за один день, і залишаються ночувати в домі. Вночі привозять нового пораненого, і Мавра Кузьмівна залишає його у будинку. Це був Андрій Болконський. Наступного дня до Ростових приїжджає Берг, котрий, як і раніше, служить у "спокійному і приємному місці", він розповідає про героїство російських солдатів. У графа з графинею суперечка через те, що граф хоче віддати частину підвід для поранених, а графиня наполягає, що на них потрібно вивозити майно, якого у них залишилося і так не дуже багато. Наташа, дізнавшись про це, дорікає матері і наполягає, щоб підводи віддали пораненим, які розміщалися в їхньому будинку. Соня бачить коляску, у якій везуть князя Андрія, і впізнає його. Вона повідомляє графині, та просить її не говорити нічого Наташі. Раптом Наташа помічає у вікні П'єра, що йде, одягнений у кучерський кафтан, разом із якимось дідком. Наташа

запитує в П'єра, чи їде він куди-небудь. П'єр відповідає, що залишається в Москві. Він здається цілком зануреним у свої думки, але посмішка Наташі підняла йому настрій. П'єр уже другий день живе на квартирі покійного Баздєєва, про якого він бачив сон, заснувши після бою біля Бородіно. Прокинувшись другого дня після свого повернення у Москву і розмови з Растопчиним, він довідався, що на нього чекає молодий француз, який привіз листа від Елен і сподівався відвезти їй відповідь. На П'єра раптом найшло почуття безнадії, якому важко було дати раду. Аби не піддатися тому почуттю остаточно, він потихеньку вийшов з дому і поїхав на квартиру Баздєєва, бо вдова просила П'єра розібратися у книжках покійного чоловіка. П'єр вирішив, що серед тих справ, які чекали на нього, ця була найважливішою. Вдовиця з дітьми вже поїхала з Москви, тому ніхто не заважав П'єру спокійно обмірковувати в кабінеті небіжчика майбутні плани. Старий слуга кілька разів навідувався у кабінет, але щоразу бачив П'єра, який сидів замислившись у тій самій позі. Нарешті він покликав слугу і попросив дістати для себе простий мужицький одяг і пістолет. Слуга не здивувався, одяг дістав і прожарив. Коли П'єр зустрів Ростових, він саме прямував у супроводі того слуги купувати пістолет.

Першого вересня вночі Кутузов віддав наказ про відступ російських військ через Москву на Рязанську дорогу. Другого дня Наполеон стояв з військом на Поклонній горі і милувався краєвидом: перед ним була Москва. Він думає про те, що здійснилося його давнє, яке здавалося неможливим, бажання, що це велике місто лежить біля його ніг. Наполеон думає: "Із висот Кремля я дам їм закони справедливості, я покажу їм значення справжньої цивілізації, я змушу покоління бояр із любов'ю згадувати ім'я свого завойовника... На давніх пам'ятниках варварства і деспотизму я напишу великі слова справедливості і милосердя..." Наполеон іде снідати, думаючи про те, як він обсипле милостями "російських бояр", він подумки вже призначав губернатора, який би зумів залучити до себе населення, "він думав, що як в Африці треба було сидіти в бурнусі в мечеті, так у Москві треба було бути милостивим, як царі". Наполеон посилає привести до нього бояр, він чекає депутацію від міста, що запросила б його до Москви. Тим часом позад нього шепотіли послані по депутацію, що Москву всі покинули. Вони не знали, як це сказати імператорові. Не дочекавшись депутації, Наполеон подає знак, і війська вступають у місто. Москва порожня. Наполеона вражає ця звістка, це здається йому неймовірним. Він не іде в місто, а зупиняється на заїжджому дворі Дорогомилівського передмістя.

Перед самим вступом ворога в Москву починаються безладдя. Фабричний та інший люд виходить на вулицю. Біля стін Китай-города читають чергову афішку Растопчина, що тепер називається указом. Народ не розуміє, що йому читають. Растопчин роздратований тим, що Кутузов ігнорує його думки і що, незважаючи на його пропозицію про захист Москви до останньої краплі крові, населення кидає місто. Якийсь час до Растопчина ще приходять по розпорядження, але коли війська, відступаючи, починають проходити через місто, перестають це робити. Перед міською управою збирається юрба, що чогось жадає від начальства. Растопчин наказує

привести одного з заарештованих масонів, Верещагіна, молодого купецького сина, який не схотів видати тих, хто передав йому масонську прокламацію. Растопчин виводить Верещагіна на ґанок і говорить, що цей чоловік — зрадник, що він продався Бонапарту і т. ін. Потім наказує "бити, рубати" його. Народ після деякого вагання кидається на Верещагіна. Кількох людей задавили, когось помилково побили. Верещагіна забивають до смерті. Растопчин, "блідий і вражений, із тремтливою нижньою щелепою", їде. Від'їхавши на деяку відстань, Растопчин починає каятися: "він із невдоволенням пригадав тепер хвилювання і переляк, які він виказав перед своїми підлеглими". Зрештою він заспокоївся тією думкою, що за всіх часів люди вбивали один одного і нічого страшного не відбулося. По дорозі Растопчину трапляються божевільні, яких він наказав випустити з лікарні і залишити в місті, бо "в нас божевільні арміями командують". Один із них наздоганяє карету графа Растопчина і кричить про хресні муки, про роздерті тіла. На Растопчина це справляє жахливе враження, він згадує про свій злочин, розуміючи, що ніколи не зможе про нього забути. Біля Яузівського мосту Растопчин наздогнав армію і Кутузова. З ненавистю, шукаючи, на кому б зігнати злість на себе, на увесь світ, він підійшов до Кутузова, що сидів на лавці і дивився, як безладно просуваються підводи через міст. Растопчин закричав на Кутузова, що усього цього б не було, що Москва б вистояла, якби дали ще один бій. Кутузов наче не чув слів, а уважно дивився на Растопчина. Потім сказав, що Москви без бою він не віддасть. "Дивне діло! Головнокомандувач Москви, гордий граф Растопчин, взявши у руки нагайку, пішов до мосту і криком почав розганяти підводи".

Французи входять у місто. Купка людей намагається чинити їм опір біля воріт Кремля, але безнадійно — їх розстрілюють із гармат. Навіть голодна й обідрана армія Наполеона, входячи до Москви, ще була грізною силою, військом. Потім, коли вони йшли з Москви, це вже був натовп людей, охоплених лише думкою про те, як зберегти награбоване — речі, що їх вони вважали потрібними. Відтоді як французьке військо розбрелось по вулицях і будинках, покинутих господарями, розпочалося мародерство. Французькі начальники намагалися заборонити військам розходитися містом, зупинити насильство і мародерство, але їхні зусилля біли марні, і навіть вони самі захопилися тим самим процесом: по всьому місту починається здирство. Згодом пожежу в Москві росіяни приписували французам, а французи, навпаки, — росіянам. Але... Москва згоріла внаслідок того, що вона була поставлена в такі умови, за яких будь-яке дерев'яне місто має згоріти".

П'єр пішов із будинку, переодягтись і озброївшись пістолетом, щоб узяти участь у народному захисті Москви. Потім П'єр згадує про кабалістичне значення свого імені (число 666) у зв'язку з ім'ям Бонапарта і про те, що саме йому призначено покласти край владі "звіра". П'єр збирається убити Наполеона, навіть якщо доведеться при цьому пожертвувати власним життям. П'єр повертається у свій порожній дім, спить не роздягаючись, їсть грубу їжу, і все це підтримує його "у стані роздратування, близькому до божевілля".

У будинок П'єра приїжджають французи з тим, щоб оглянути кімнати і розмістити

солдатів. П'яний слуга П'єра намагається вистрілити у французького офіцера, але П'єр вибиває в нього пістолет, і той промахується. Француз дякує П'єрові. П'єр умовляє французького офіцера залишити без наслідків учинок "несамовитої і п'яної людини". Офіцер, що звався Рамбаль, великодушно прощає слугі і запрошує П'єра на вечерю, за якою у бесіді високо оцінює хоробрість російських солдатів, стійкість російського народу. П'єр говорить, що був у Парижі, француз починає згадувати свою батьківщину. П'єру не до вподоби балачки француза, він хоче піти, але не може. Француз тим часом пропонує йому свою дружбу, розповідає "із легкою і наївною відвертістю француза" історію предків, своє дитинство, юність і змужнілість, усі свої родинні, майнові, сімейні відносини. Потім розповідає про жінок у своєму житті. І щоразу він виглядав у тих історіях шляхетним героєм. "Незважаючи на те, що всі любовні історії Рамбаля мали той характер паскудства, у яким французи бачать виняткову принакність і поезію любові, капітан розповідав усі свої історії з таким щирим переконанням, наче він один випробував і пізнав усі принакності любові, і так заманливо описував жінок, що П'єр із цікавістю слухав його". Рамбаль розповідає про своє останнє захоплення в Польщі, про те, як предмет його почуття довго і болісно вибирав між обов'язком і пристрастю. П'єр згадує про Наташу і починає у відповідь французу розповідати, що він усе життя любив і любить тільки одну жінку і то ця жінка ніколи не може належати йому. П'єр говорить, що кохав цю жінку із самого юнацтва, але не смів і думати про неї, тому що вона була занадто молода, а він був незаконний син без імені. Потім, коли він одержав ім'я і багатство, він не смів думати про неї, тому що занадто любив її, занадто високо ставив над усім світом і тому, тим більше, над самим собою. Француз не розуміє, називає це платонічним почуттям, але найбільше з розповіді П'єра капітана вражає те, що той був дуже багатий, що він мав два палаци в Москві, що він кинув усе і не поїхав із Москви, а залишився в місті, приховуючи своє ім'я і звання. Вночі П'єр із французом виходять на вулицю, П'єр бачить красу і спокій ночі, але раптово згадує про свій намір убити Наполеона, йому стає недобре, він іде в дім і через якийсь час засинає.

Обоз Ростових вже доїхав до Митищ, коли вночі люди помітили над Москвою заграву пожежі. На графа, Наташу і графиню це справляє жахливе враження, графиня плаче. Наташа вже знає про те, що князь Андрій перебуває поруч. (Ще зранку, коли їй сказали про рану і присутність князя Андрія, вона вирішила, що повинна побачити його. Вночі, коли батьки засинають, Наташа виходить з кімнати й у страху перед тим, якого князя Андрія вона побачить — понівеченого, нерухомого, — йде туди, де розташовано поранених. Наташа знаходить ліжко князя Андрія, стає перед ним на коліна, і Андрій простягає їй руку.

З того моменту, як Болконського було поранено, минуло сім днів, і майже всі дні він перебував у безпам'ятстві. На сьомий день йому стало краще, але лікар відзначає це з деяким невдоволенням, оскільки знає, що з такою раною, як у князя Андрія, вижити не можна і якщо він не помре тепер, то помре через деякий час, але з іще більшими муками. Андрій запитує в Тимохіна, майора його полку, що також, поранений у ногу, лежить у цій самій хаті, чи не можна дістати Євангеліє, потім знову впадає в

безпам'ятство і лише повторює, щоб йому дали Євангеліє. Лікар дивується, як князь Андрій витримує, тому що знає: біль має бути страшний. У проміжках між безпам'ятством Андрій міркує про своє життя, розуміє, що "йому відкрилося нове щастя, невід'ємне від людини... щастя, що знаходиться поза матеріальними силами, поза матеріальними зовнішніми впливами на людину, щастя однієї душі, щастя любові. Зрозуміти його може кожна людина, але усвідомити і покарати його міг тільки один Бог". Князь Андрій розуміє, що "це не та любов, що любить за що-небудь, для чого-небудь або чому-небудь, але та любов, що він відчув перший раз, коли, умираючи, побачив свого ворога (Анатолія) і все-таки полюбив його". Він розуміє: щира любов — це любити усе довкілля, усе живе, любити Бога у всіх проявах. "Любити дорогу людину можна людською любов'ю; але тільки ворога можна любити любов'ю божою". Він пригадав Наташу і "вперше зрозумів усю жорстокість своєї відмови, побачив жорстокість свого розриву з нею. У цей момент князь Андрій побачив Наташу, яка підійшла до нього, збагнув, що це справжня, жива Наташа. Вона просить простити її, Андрій відповідає, що любить її. "Від цього дня, під час усієї подальшої подорожі Ростових, на всіх відпочинках і зупинках, Наташа не відходила від пораненого Болконського, і доктор змушений був визнати, що він не очікував від дівчини ні такої твердості, ні такого мистецтва доглядати пораненого".

Уранці третього вересня П'єр пізно прокинувся у своєму будинку, голова його боліла, а на душі було погано від чогось такого, чого слід соромитися. Це була розмова з Рамбалем. Згадавши про свій намір убити Наполеона, він узяв пістолет і пішов з дому. По Москві палахкотить пожежа. Дорогою, плутаючи провулками й садами, він бачить якусь жінку з кількома дітьми, яка, ридаючи, кричить, що молодшу дочку лишили в будинку, який горить, її чоловік-чиновник не знає, що робити. П'єр називається допомогти. Дівчина-служниця відводить його до палаючого будинку. Поруч французи грабують чийсь будинок, виламують двері, віднімають у москвичів майно. До будинку підійти неможливо — він увесь охоплений полум'ям. П'єр запитує про дитину у французів, ті його відводять до осла, під яким лежить дівчинка років трьох. П'єр схопив її й побіг до того місця, де лишив чиновника з дружиною, але тих уже немає. Він намагається розпитати про них, але це не дає жодного результату, тільки якась баба говорить, що начебто знає батьків дівчинки. Тим часом П'єр бачить вірменську сім'ю, до якої підходять французи, один з яких стягує зі старого чоботи, а другий зриває з молодшої красуні-вірменки намисто, ледве не задушивши її... П'єр віддає дитину тій бабі, яка наче знає її батьків, і кидається на французів. Один утікає, другого П'єр збиває із ніг, починає душити. У цей час з'являється кінний французький роз'їзд, П'єра б'ють до безпам'ятства, обшуковують, знаходять у нього пістолет і приймають за шпигуна. Його допитують, та він зухвало відповідає французам, не називаючи свого імені. З усіх затриманих людей саме П'єр здавався найбільш підозрілим, і його французи тримають окремо під суворою вартою.

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

Частина перша

У Петербурзі у вищих колах у цей час ще палкіше, ніж будь-коли, точилася важка боротьба партій Румянцева, французів, Марії Федорівни, цесаревича й інших. Тут минало спокійне життя, що занепокоєне привидами, тінями життя. "Петербурзьке життя йшло по-старому; і через хід цього життя треба було робити великі зусилля, щоб усвідомлювати небезпеку і той скрутний стан, у якому перебував російський народ. Ті самі були виходи, бали, той самий французький театр, ті самі інтереси двору, ті самі інтереси служби й інтриги. Тільки в найвищих колах робилися зусилля для того, щоб нагадувати про скрутність теперішнього стану".

У Анни Павлівни Шерер у день битви під Бородіном був званий вечір. Цього дня квіткою вечора мало бути читання листа преосвященного, надісланого ним у супровід до образу преподобного угодника Сергія, який він надіслав государеві. Очікували на князя Василя, що збирався читати послання патріарха: князь Василь славився своїм читанням — він то знижував голос, то підвищував, прикривав очі і завивав. Однією із найбільш значних новин була хвороба графині Безухової. "Усі дуже добре знали, що хвороба чарівної графині походила від незручності виходити заміж одразу за двох чоловіків і що лікування цієї "хвороби" лікарем-італійцем полягало в усуненні цієї незручності..." Син князя Василя Іполит теж був тут присутній, він намагався жартувати, але робив це, як завжди, безглуздо. З'являється князь Василь і читає послання. Усі слухають із захватом.

Наступного дня був день народження государя, і саме цього дня надійшла звістка про успіх російських військ під Бородіном: Кутузов написав депешу між боями і одразу після бою, вважаючи, що російські війська перемогли французів, відправив повідомлення в ставку. У світі й у салоні Анни Павлівни всі радіють не стільки успіху війська, скільки тому, наскільки вчасно надійшла ця звістка. Князь Василь, забувши свої негативні відгуки про Кутузова, хвалиться, що завжди вважав, що "він один може перемогти Наполеона". Тим часом від приїжджого з Москви дізнаються про справжній стан справ, про те, що загинули Тучков, Багратіон, Кутайсов. Загальна тривога посилюється й звісткою про смерть графині Елен Безухової. "Офіційно у великих товариствах усі говорили, що графиня Безухова померла від страшного нападу ангіни, але в інтимних колах розповідали подробиці про те, як лейб-медик королеви іспанської призначив Елен невеличкі дози якихось ліків для відомої дії; але Елен, яка мучилася тим, що старий граф підозрював її, і тим, що чоловік, якому вона писала, не відповідав їй, раптом прийняла величезну дозу виписаних їй ліків і померла в муках до того, як її могли врятувати. Розповідали, що князь Василь і старий граф узялися було за італійця; але італієць показав такі записки від нещасливої покійниці, що його відразу ж відпустили. "Ще через три дні приходить депеша від графа Ростопчина, де він доповідає про здачу Москви й про те, що Кутузов відмовився дати бій за Москву. Князь Василь, одразу забувши свої останні схвальні висловлювання про Кутузова, обурюється: "Як можна було доручити такій людині долю Росії!"

Через дев'ять днів після залишення Кутузовим Москви приїхав офіційний посланець Кутузова, француз Мішо, із пакетом до государя. Мішо передав слова

полководця про те, що битися під Москвою не було можливості, оскільки залишався вибір — втратити армію й Москву чи тільки Москву, — фельдмаршал обрав останнє. Олександр сумний, вирішує, що тепер ніякого примирення з Наполеоном бути не може, що буде вести війну, поки "не використає усіх засобів, що в його руках", навіть якщо зрештою йому самому доведеться "відпустити бороду... і піти їсти саму картоплю з останнім із... селян". Половина Росії завойована, усюди піднімається ополчення. Проте вважати, що люди того часу займалися тільки самопожертвою і героїзмом, було б помилкою. "Значна частина людей того часу не звертала ніякої уваги на загальний хід справ, а керувалася тільки особистими інтересами. І такі люди були найбільш корисними діячами того часу. Ті ж, що намагалися зрозуміти загальний хід справ та із самопожертвою і героїзмом хотіли брати у ньому участь, були нікчемні члени товариства; вони бачили усе навиворіт, і усе, що вони робили для користі, виявлялося марним, як полки П'єра, Мамонова, що грабували російські села, як корпія, щипана баринями, що ніколи не доходила до поранених". "Тільки одна несвідома діяльність дає плоди, і людина, що відіграє роль в історичній події, ніколи не розуміє її значення. Коли вона намагається зрозуміти її, вона уражається безплідністю... У Петербурзі і губерніях, віддалених від Москви, дами і чоловіки в ополченських мундирах оплакували Росію і столицю і говорили про самопожертву; але в армії, що відступала за Москву, майже не говорили і не думали про Москву, і, дивлячись на заграву її пожежі, ніхто не клявся помститися французам, а думали про наступну третину платні, про наступну стоянку, про Мотрійку-маркітантку тощо".

До таких людей належав і Микола Ростов. Він не думав про долю Росії, а якби його запитали про це, то він відповів би, що для того, щоб вершити долю країни, існують Кутузов й інші високопоставлені чини. Йому ж варто думати про виконання свого обов'язку, про кар'єру, про те, як років через два одержати полк. За кілька днів до Бородінського бою Ростов, отримавши гроші і папери, поїхав до Воронежа купувати коней. У Воронежі він відвідує губернатора, який запрошує його на бал. Губернське життя в 1812 р. залишається таким, яким було завжди. У місті панує певне пожвавлення з нагоди приїзду кількох багатих сімей із Москви. "В усьому, що відбувалося в той час у Росії, помітний був якийсь особливий розмах — море по коліно", а ще вульгарна розмова, що необхідна між людьми і що велася колись про погоду і про загальних знайомих, тепер точилася про Москву, про військо і Наполеона". Ростов перебуває в центрі уваги, усі дами від нього у захваті. Микола поводить дещо розв'язно, бо розуміє: від нього чекають чогось незвичайного. Він робить фурор серед панянок своєю невимушеною манерою танцювати, намагається волочитися за однією заміжною білявкою. У розпал балу Миколу покликала губернаторша і сказала, що його хоче бачити якась літня дама. Ця дама була тіткою Мар'ї Болконської. Її звали Анна Гнатівна Мальвінцева. Під час розмови тітонька із похвалою говорить про пам'ятний їй випадок, коли Ростов заступився за княжну Мар'ю, дякує йому. Ростов ніяковіє, червоніє. Губернаторша, побачивши реакцію Миколи, обіцяє посватати за нього княжну Болконську. Він раптом розповідає цій ледве знайомій жінці про своє

потаємні думки й сумніви, про те, що йому не хочеться за наказом матері одружуватися з багатою нареченою, але Мар'я йому дуже подобається, так що обставини їхньої зустрічі він одразу сприйняв як знак долі. Проте Ростов нагадує, що він пов'язаний обіцянкою, яку дав своїй кузині Соні, і не може просити Мар'ю стати його дружиною. Губернаторша заспокоїла Ростова, що це не так швидко відбудеться, адже княжна Болконська ще перебуває у жалобі за батьком, і все ж таки жінка вирішила зблизити молодих людей, оскільки якраз княжна перебуває у тітки. Анна Гнатівна, у свою чергу, розповідаючи небозі про свою розмову з Ростовим, згадує про те, як молодий чоловік почервонів, коли назвали ім'я княжни. Мар'я ніяковіє, її думки дедалі частіше звертаються до Миколи. Вона не знає, як їй триматися з ним, і боїться, що, зустрівшись із Миколою, не зможе приховати хвилювання. Незабаром приїжджає Ростов. Побачивши його, княжна Мар'я мимоволі змінюється. Вперше в її голосі "засвучали нові, жіночі, грудні звуки". У князівни з'являється грація. Мадемуазель Бур'єн здивовано поглянула на княжну Мар'ю, не розуміючи, що раптом із тією відбулося. "Неперевершена кокетка, вона сама не Могла б краще маневрувати при зустрічі з чоловіком, якому треба було сподобатися".

"Уперше вся та чиста, духовна внутрішня робота, якою вона жила дотепер, виступила назовні. Вся її внутрішня, незадоволена собою робота, її страждання, прагнення до добра, покірність, любов, самопожертва — усе це світилося тепер у цих променистих очах, у тонкій посмішці, у кожній рисі її ніжného обличчя. Ростов побачив усе це так само ясно, начебто він знав її усе життя. Він почував, що істота, яка була перед ним, була зовсім інша, краща, ніж усі ті, що він зустрічав дотепер, і краща, головне, ніж він сам". Ростов забуває всі заготовлені заздалегідь для розмови слова. Під час короткого візиту в дім Мальвінцевої Микола, взявши на руки маленького сина князя Андрія, розпитує того, чи хоче він у гусари, і, обернувшись раптово, бачить погляд княжни Мар'ї, сповнений ніжності, ласкавий, несміливий, і вони розуміють одне одного. Після того Ростов часто думав про неї, але інакше, ніж про всіх інших жінок, що зустрічалися йому раніше. "Про всіх панянок, як майже кожен чесний молодий чоловік, він думав як про майбутню дружину, приміряв у своїй уяві до них всі умови подружнього життя — білий капот, дружина за самоваром, дітлахи... І ці уявлення майбутнього давали йому задоволення; але коли він думав про княжну Мар'ю, за яку його сватали, він ніколи не міг нічого уявити собі з майбутнього подружнього життя. Коли він і намагався, то все виходило неадекватно і фальшиво. Йому тільки ставало моторошно".

Звістка про Бородінський бій бентежить усіх. Ростов поспішає з купівлею коней і поверненням у полк. Він ще раз зустрічається з Мар'єю, цього разу в церкві. Його вражає той одухотворений вираз, що з'являється на обличчі княжни під час молитви. Ростов шкодує, що поквапився дати обіцянку Соні і тепер невільний. Повернувшись після служби в церкві, він раптом стає навколішки й щиро молиться про можливість виконати свій обов'язок перед батьками і все зробити правильно. Саме тієї миті ординарець приніс йому листи з дому — від матері й від Соні. Остання звільняє його від

даного їй слова, пише, що справи Ростових у глибокому занепаді і лише одруження Миколи з Мар'єю Болконською може виправити становище. З матиного листа він дізнався, що Андрій Болконський перебуває в їхньому обозі і що Наташа й Соня доглядають його. Про це Микола повідомив княжну Мар'ю, яка саме збиралася їхати шукати брата. Провівши її в дорогу, він сам повертається в полк.

Родина Ростових перебувала в Троїці, де й були написані обидва листи. Графиня мала розмову із Сонею і переконала її пожертвувати собою заради добробуту сім'ї, якій вона багато чим завдячує. Соня спочатку вагалася. "Колись у всіх діях самопожертви вона з радістю усвідомлювала, що, жертвуючи собою, цим самим піднімає собі ціну в очах своїх та інших і стає більш гідною Миколи... Але тепер жертва її мала полягати в тому, щоб відмовитися від того, що для неї становило всю винагороду жертви, весь сенс життя". Дівчина гірко розчарувалась у сім'ї, у якій живе, а її любов до Миколи перетворилася на пристрасть. Соня заздрить Наташі, що та не зазнала нічого подібного, а проте її не раз кохали. Крім того, спостерігаючи, як Наташа доглядає пораненого князя Андрія, Соня потай сподівається, що після його видужання вони одружаться, і тоді Миколі не можна буде зв'язати свою долю із сестрою Болконського. Саме тому Соня й зважилася написати Миколі лист, у якому розриває їхні заручини.

А П'єра утримують під вартою. З ним разом ще сімнадцятеро людей нижчого суспільного стану, яких також звинувачують у підпалі. Французи влаштовують щось схоже на суд, ставлять безліч зайвих і непотрібних, на думку Безухова, запитань, на деякі з яких П'єр просто відмовляється відповідати. Він розуміє, що весь цей "суд" — нікому не потрібна процедура, що рушійна сила всього — влада, завдяки якій французи і судять його, і головна їх мета — звинуватити його. Москва продовжує горіти, по місту стелиться дим. Через якийсь час полонених ведуть до генерала Даву, про жорстокість якого Безухов добре знає. Той показує на П'єра, нібито впізнаючи в ньому російського шпигуна. Безухов намагається виправдатися, називає своє ім'я, але Даву не слухає його. І все ж на якусь мить їхні погляди зустрічаються, і П'єр відчув, що цей момент людського спілкування зробив його не рядком на папері, а "людиною, братом по людству". Аж тут увійшов ад'ютант, і Даву поспіхом віддає якісь розпорядження (як з'ясовується потім — наказ страчувати полонених). П'єра виводять на вулицю, разом з іншими підводять до стовпів, лунає барабанний дріб, французи радяться при них, чи по одному їх розстрілювати, чи по двоє. Видно, що французи поспішають. На очах П'єра розстрілюють перших двох полонених, потім ще двох. Безухов помічає, що жах і страждання написані не тільки на обличчях полонених, але й на обличчях французів. Він не розуміє, навіщо вершиться "правосуддя", якщо страждають і "праві", і "винуваті". Французи скидають тіла в яму "із видом людей, що чинять злочин". П'єра не розстрілюють: страту припинено, а він був шостим, наступним. Безухова відокремлюють від інших "злочинців" і поміщають у невеличку розорену і "запаскуджену" церкву. "З тієї хвилини, як П'єр побачив це страшне вбивство, скоєне людьми, що не хотіли цього робити, у його душі раптом ніби висмикнули пружину, на якій усе трималося, і усе завалилося в купу безглузлого сміття. У ньому знищилася віра

й у справедливий устрій світу, і в людську, і у свою душу, і в Бога".

П'єр знайомиться з людиною на ім'я Платон Каратаєв, який умовляє Безухова "не тужити": "Час терпіти, а вік жити". Він пригощає П'єра, який не їв цілий день, картоплею, смачніше від якої той, здавалося, не куштував. На питання Каратаєва, як він опинився тут і чому не поїхав, Безухов відповідає, що залишився в місті випадково, пішов подивитися на пожежу, а його заарештували як підпалювача і засудили. Каратаєв зауважує, що "де суд, там і неправда". Про події війни є й народна примовка про черв'яка, який капусту їсть, а сам наперед того конає. Він відрекомендувався як солдат Апшеронського полку. Слухаючи розповідь Безухова про його сім'ю, Каратаєв співчуває, що в П'єра немає батьків ("Дружина для ради, теща для привіту, та немає миліше рідної матінки!"), а те, що П'єр бездітний, засмучує Платона ще більше. Каратаєв розповідає і свою історію, "як він поїхав у чужий гай за лісом і попався сторожу, як його сікли, судили і віддали в солдати". Але на власному прикладі він переконався: немає лиха без добра. У солдати мав був іти його брат, але в нього п'ятеро дітей, а в самого Платона залишилася тільки жінка-солдатка — була дочка, але її "ще до солдатчини Бог забрав". Каратаєв згадує, як їздив додому: рідні живуть добре, трудяться усі разом. Ніхто не знає за життя, чому й що відбувається: "Доля голови шукає. А ми все судимо: те не добре, це не до ладу. Наше щастя, друже, як вода в неводі: тягнеш — надулося, а витягнеш — нічого нема". На ніч він читає якусь дивну молитву, у якій звертається не тільки до Ісуса Христа, Миколи-угодника, а й згадує Фрола і Лавра. На здивоване запитання П'єра Платон відповідає, що це кінське свято і що "і худобу жаліти треба". І він, ласкаво подивившись на собаку, що скрутився біля його ніг, і собі побажав: "Положи, Боже, камінчиком, підніми калачиком". Потім він говорив це кожного дня, і справді легко вставав і брався до якоїсь роботи свіжим і бадьорим. "П'єр довго не спав і з розплющеними очима лежав у темряві на своєму місці, прислуховуючись до хропіння Платона, що лежав біля нього, і почував, що колись зруйнований світ тепер із новою красою, на якихось нових і непорушних основах, рухався в його душі".

Разом із П'єром у церкві утримуються ще двадцять трое полонених солдатів, три офіцери і два чиновники. Вони провели разом чотири тижні, і всі вони потім як у тумані уявлялися П'єру, але Платон Каратаєв залишився назавжди в його душі найсильнішим і найдорожчим спогадом — уособленням усього російського, доброго і "круглого". "Вся фігура Платона в його підперезаній мотузкою французькій шинелі, у кашкеті і постолах, була кругла, голова була цілком кругла, спина, груди, плечі, навіть руки, які він носив, ніби завжди збираючись обійняти щось, були круглі; приємна посмішка і великі карі ніжні очі були круглі..." Скільки йому років, Безухов не знав, але, судячи з його розповідей про походи, у яких він брав участь, йому за п'ятдесят. Проте в Платона немає жодної сивої волосини, і зуби всі цілі. Його обличчя, незважаючи на зморщечки, "мало вираз цнотливості і юності; голос у нього був приємний і співучий". "Він, певне, ніколи не думав про те, що він сказав і що скаже; і від цього у швидкості і точності його інтонацій була особливо незаперечна переконливість". "Фізичні сили його і проворність

були такі від самого початку полону, і, здавалося, він не розумів, що таке втома і хвороба". Промова Платона буває народно-просторічними зворотами — прислів'ями, приказками. Платон постійно був чимось зайнятий: "він усе вмів робити — не дуже добре, але й не погано. Він пік, варив, шив, стругав, лагодив чоботи. Він завжди був зайнятий і тільки вночі дозволяв собі розмови, які він любив, і пісні. Потрапивши у полон, він, певне, відкинув від себе все напущене на нього, далеке, солдатське і мимоволі повернувся до старого, селянського, народного складу... Головна принада його розповідей полягала в тому, що в його промові події найпростіші, іноді ті самі, що бачив П'єр, набували характеру урочистої благопристойності... Він любив свою шавку, любив товаришів, французів, любив П'єра, що був його сусідом; але П'єр почував, що Каратаєв, незважаючи на свою лагідність і ніжність до нього... ні на хвилину не засмутився б розлукою з ним". Каратаєв нічого не пам'ятає, крім своєї молитви. Якщо П'єр, уражений глибоким змістом якогось спостереження Платона, просить його повторити щойно сказане, той не може цього зробити.

Отримавши від Миколи звістку про те, що князь Андрій перебуває з Ростовими в Ярославлі, княжна Мар'я виїжджає до них разом з небожем, семирічним Миколкою. Дорогою вона переймається долею брата, її ж кохання до Миколи Ростова за останній час стає "нероздільною частиною її самої". "Княжна Мар'я знала, що вона кохала перший і останній раз у житті, і почувала, що вона кохана, і була щаслива". Ростови зустрічають її радо, князь Андрій відчувається як і раніше, але, як запевняє оточення, життя його поза небезпекою. Першою на гачку будинку, де зупинилися Ростови, Мар'я побачила повновиду дівчину з чорною косою і неширою посмішкою. То була Соня. У перший момент у ній піднімається вороже почуття до цієї дівчини, але, переборовши себе, Мар'я тримається з нею привітно. Дізнавшись, що її брата доглядає Наташа, Мар'я ледь стримує сльози досади. Проте, побачивши цю Наташу і прочитавши на її обличчі страждання, каяття і любов, Мар'я "із сумною насолодою заплакала в неї на плечі". Наташа повідомляє княжні Мар'ї, що князеві Андрію тепер краще, але лікар побоюється зараження. Проте Наташа додає, що днів зо два тому Андрій перемінився, і їй здається, ніби він умирає. Увійшовши до пораненого, Мар'я розуміє, наскільки справедливі спостереження Наташі. Вона сподівалася побачити ніжне, розчулене, як у дитинстві, обличчя брата, проте, увійшовши, ледве впізнає його: "У глибокому погляді, що дивився не з себе, а в себе, була майже ворожість, коли він повільно поглянув на сестру й Наташу". Вони привіталися, князь Андрій подякував сестрі за те, що вона приїхала до нього, проте "розмова була холодна, незв'язна і переривалась щохвилини". Вона зрозуміла, що саме сталося за ці два дні: в його погляді почувалася страшна для живої людини відчуженість від усього мирського. Андрій говорить, що знає про почуття, що спалахнуло між Мар'єю і Миколою, додає, що був би радий їхньому шлюбу". До князя Андрія приводять сина, потім він намагається поговорити із сестрою про Євангеліє, але, не договоривши, замовк, тому що "всі думки, яким люди надають значення", і слова здаються йому блідими в порівнянні з тією істиною, що відкрилася йому. Він говорив із сестрою і сином, роблячи зусилля, аби на деякий час повернутися

до них, до їхніх проблем, які вже були для нього неважливими, вони вже не розуміли один одного, ніби були по різні боки життя. Маленький Миколка, побачивши батька, зрозумів усе, він не плакав при батькові, однак коли вийшли в коридор, "мовчки підійшов до Наташі, яка вийшла за ним, сором'язливо поглянув на неї задумливими прекрасними очима; ледь піднята верхня губа його затремтіла, він прихилився до неї головою і заплакав". Відтоді він частіше підходив до неї, ніж до когось іще. Князь Андрій не тільки знав, що помре, але й відчував, що вмирає і не боявся — він усвідомлював відчуженість від усього земного і радісну, "дивну легкість буття". Князь Андрій очікує приходу смерті без страху і тривоги, хоча раніше вона лякала його. Він відчуває, що любить Наташу, намагається зрозуміти, у чому сенс і сутність любові. "Любов? Що таке любов? — думав він. — Любов заважає смерті. Любов є життя. Усе, усе, що я розумію, я розумію тільки тому, що люблю. Усе є, усе існує тільки тому, що я люблю. Усе пов'язано однією нею. Любов є Бог, і вмерти — це означає мені, частці любові, повернутися до загального і вічного джерела". В останні години життя князя Андрія його навперемінно доглядали княжна Мар'я разом із Наташею. Болконського сповідають і причащають, домашні приходять проститися з ним. Коли він умирає, всі плачуть (Миколка, син Андрія, — "від страждальницького здивування", графиня і Соня — від жалості до Наташі і тому, що Андрія більше немає, старий граф — від того, що незабаром і йому належить піти за князем Андрієм). Наташа і Мар'я теж плачуть, але "не від свого особистого горя; вони плакали від побожного розчулення, що охопило їхні душі перед усвідомленням простого й урочистого таїнства смерті, що звершилась перед ними".

Частина друга

"Для людського розуму незбагненна сукупність причин явищ. Однак потреба дошукуватися причин вкладає в людську душу". Отож і хапається людський розум, не переймаючись складністю явища і численністю різних умов, подій, за першу найближчу подію, вважаючи її причиною інших. Але "причин історичної події — немає й не може бути, окрім єдиної причини всіх причин. Проте є закони, що керують подіями, почасти невідомі, почасти вже частково зрозумілі нам". Та відкриття цих законів можливе лише тоді, коли ми перестанемо відшукувати причини у волі однієї людини, зрозумівши, що все відбувається так, як мало бути. Після Бородинського бою, входу французів у Москву і пожежі найважливішим епізодом війни 1812 р. історики визнають переміщення російської армії з Рязанської дороги на Калузьку і до Тарутинського табору. Історики шукають у цьому маневрі глибокий зміст, який, втім, лежить на поверхні: російська армія відійшла від прямого початкового напрямку тому, що їй необхідно було поповнити запаси продовольства. "Заслуга Кутузова була не в якомусь геніальному, як це називають, стратегічному маневрі, а в тому, що він єдиний розумів значення події, що відбувалася". Саме тому й не хотів непотрібних битв. "Наполеон зі своєю впевненістю в тому, що не те добре, що добре, а те добре, що йому спало на думку", написав листа Кутузову, у якому нічого суттєвого не було, крім того, що й так було зрозуміло: він просив про мир. Російський головнокомандувач відповідає

рішучою відмовою — "така воля нашого народу". Під час стояння в Тарутинському таборі співвідношення сил між ворогуючими арміями змінюється. Об'єктивний хід подій, зміни у свідомості російських солдатів готують цю перевагу: "Звістки про легкі перемоги над французами мужиків та партизанів і заздрість, збуджувана цим, і почуття помсти, що лежало в душі кожної людини доти, поки французи були в Москві, і — головне — неясна, але виникла в душі кожного солдата свідомість того, що співвідношення сили змінилося тепер і перевага на нашому боці. Істотне співвідношення сил змінилося, і наступ став необхідним". Російська армія була керована Кутузовим з його штабом і государем з Петербурга. Плани, накреслені в Петербурзі, не відображали справжнього стану речей, часто Кутузов отримував наказ перейти у такий-то пункт, коли вже там перебував, чи отримував наказ про наступ, коли це вже й так відбувалося. У штабі коїлася тим часом звична плутанина, переділ посад. Триває протистояння Кутузова і Бенігсена. Бенігсен подає записку про необхідність наступу. Козаки випадково виявляють, що лівий фланг французької армії не захищений, і Кутузов призначає наступ на п'яте жовтня. У цей день "рано-вранці старий Кутузов підвівся, помолився Богу, одягся і з неприємним усвідомленням того, що він мусить керувати боєм, якого він не схвалював, сів у коляску і виїхав..." Під'їхавши до Тарутина, він із подивом виявляє, що війська нікуди не рухаються. "Кутузов побачив Піхотні полки, рушниці у козлах, солдат за кашею і з дровами, у спідньому". Головнокомандувач викликає офіцерів, від яких і дізнається, що наказу про наступ не надходило. Викликавши своїх штабних ад'ютантів, він з'ясував, що це їхня провина, і страшенно розлютився, що бувало нечасто, кричав на офіцерів, "погрожуючи руками і лаючись брутальними словами". Заспокоївшись, він переносить наступ на другий день. Наступного дня козаки атакують лівий фланг французів і примушують їх тікати. "Коли б козаки переслідували французів, не звертаючи уваги на те, Що було позаду і навколо них, вони взяли б і Мюрата, і все, що тут було. Начальники й хотіли цього. Але не можна було зрушити з місця козаків, коли вони добралися до здобичі і полонених. Команди ніхто не слухав. Узято було відразу тисячу п'ятсот полонених, тридцять вісім гармат, стяги і, що найважливіше для козаків, коні, сідла, ковдри і різноманітні предмети". Французи тим часом приходять до тям і починають стріляти. "Весь бій полягав тільки в тому, що зробили козаки Орлова-Денисова; інші війська лише дарма згубили декілька сотень людей. Внаслідок цього бою Кутузов одержав діамантовий знак, Бенігсен теж діаманти і сто тисяч рублів, інші, за чинами відповідно, одержали теж багато приємного, і після цього бою зроблені ще нові переміщення в штабі". "Кожен бій — Тарутинський, Бородінський, Аустерліцький — відбувається не так, як передбачали його розпорядники. Це суттєва умова".

Наполеон вступив у Москву, де було багато зброї і провіанту. Російська армія відступила і протягом місяця не робила жодних спроб напасти. Здавалося, усе було на користь Наполеона, йому тільки б не допустити грабунку й заготувати зимовий одяг, якого в Москві не бракувало, і провіант війську на півроку. Але нічого цього "найгеніальніший із геніїв, маючи владу керувати армією, як стверджують історики,

нічого цього не зробив". Натомість він залишається в Москві до жовтня, намагається провести реформи. Він "дарує" місту конституцію, засновує муніципалітет. Наполеон закликає жителів повертатися у домівки, братися до роботи, відновлювати торгівлю. "У відношенні релігійному, яке так легко було залагоджене в Єгипті, шляхом відвідування мечеті, тут це не дало жодних результатів... Благочинність і та не дала бажаних результатів. Фальшиві асигнації і нефальшиві наповнювали Москву і не мали ціни. "Але дивна справа, усі ці розпорядження, турботи і плани, що були зовсім не гірші від інших, що даються в подібних випадках, не торкалися сутності справи, а, як стрілки циферблата на годиннику, відділеного від механізму, крутилися довільно і безцільно, не захоплюючи коліс". Усі спроби Наполеона укласти перемир'я з Олександром залишаються безуспішними: "Олександр не прийняв... послів і не відповідав на їхнє посольство". Після страти удаваних підпалювачів міста згоряє друга половина Москви, що також свідчить про безглуздість діяльності Наполеона у столиці. Він усіма силами намагається припинити здирство і відновити в армії дисципліну, але усі його зусилля марні. "Військо... як розпущена череда, топчучи під ногами той корм, що міг би врятувати його від голодної смерті, розпадалося і гинуло з кожним днем непотрібного перебування в Москві". Отримавши звістку про Тарутинський бій, Наполеон вирішує "покарати" росіян. Французи тікають з Москви, забираючи із собою награбоване. Бонапарт більше не спроможний керувати своїми солдатами, кінець його армії вже очевидний.

"Наполеон, що уявлявся нам керівником всього цього руху (як дикунам уявлялася фігура, вирізьблена на носі корабля, силою, що керувала кораблем), він за увесь цей час своєї діяльності був подібний до дитини, яка, тримаючись за торочки, прив'язані всередині карети, думає, що вона керує".

Шостого жовтня П'єр усе ще перебував у полоні. Він дуже змінився: "Він не здавався вже товстим, хоч і мав вигляд кремезності й сили, спадкової в їхній породі. Борода й вуса обросли нижню частину обличчя; відросле, сплутане волосся на голові, наповнене вошами, кучерявилось тепер шапкою. Вираз очей тепер був твердий, спокійний і жваво-готовий, такий, якого ніколи раніше не мав погляд П'єра. Колишня його розпущеність, що виявлялася у погляді, змінилася тепер енергійною, готовою до діяльності й відсічі підібраністю". Він ходив босим. "Убрання П'єра тепер складалося з брудної продертої сорочки, єдиного залишку його колишнього одягу, солдатських штанів, зав'язаних для тепла мотузочками на щиколотках за порадою Каратаєва, з каптана і мужицької шапки". Французький капрал часто розмовляв з П'єром (вони його називали Кирилом), навіть пропонував йому свою трубку. Одного разу французи привезли полотно і шевський матеріал та й роздали усе полоненим, щоб ті пошили сорочки і чоботи. Каратаєв якраз пошив французу сорочку і, задоволений своєю роботою, віддав її новому хазяїну. Помірявши сорочку й віддавши якісь гроші, той питає про залишки полотна, Платон засмучений, адже хотів з них зробити нові онучі. Він повертає обрізки і відходить убік, але француз поглянув запитально на П'єра і, засоромившись, зупиняє Платона і віддає йому полотно назад. Каратаєв задоволений,

він і тут вбачає те добро, якого б не було без лиха. П'єр перебуває у полоні вже чотири тижні і, хоча французи пропонували йому перейти до полонених офіцерів, відмовляється. Завдяки своєму міцному здоров'ю П'єр виносить і голод, і холод. "І саме в цей час він дістав той спокій і задоволення собою, до яких він марно прагнув колись. Він довго у своєму житті шукав із різних сторін цього заспокоєння, згоди із самим собою, того, що так уразило його в солдатах у Бородінському бою, — він шукав цього у філантропії, у масонстві, у світському житті, у вині, у геройському подвигу і самопожертві, у романтичному коханні до Наташі; він шукав цього шляхом думки, і всі ці шукання і спроби обманули його. І він, сам не думаючи про те, дістав це заспокоєння і згоду із самим собою тільки через жах смерті, через утрати і через те, що він зрозумів у Каратаєві". Його старі клопоти видаються йому незначними, його озлоблення на дружину — кумедним. Незрозумілим і навіть смішним видався намір убити Наполеона — П'єра тепер не обходила ані війна, ані політика, ані Наполеон. Тепер, згадуючи розмову з князем Андрієм про щастя, він ладен був погодитися з тим, що відсутність страждань, задоволення потреб і внаслідок того свобода вибору занять, способу життя і є щастя. Ціну усьому цьому він пізнав у полоні, як зрозумів, що "надлишок зручностей життя знищує усе щастя задоволення потреб". П'єр відчуває незнайомі йому раніше почуття радості і міцності життя. Почуття це не залишає його увесь час, поки він перебуває в полоні, потім не раз він згадував радісне відчуття повного душевного спокою, внутрішньої свободи, яких зазнав у цей час. Це відчуття радості й міцності життя підтримувалося в ньому ще й тією повагою, якої зазнав від своїх товаришів і тому, що знав мови, і тому, що беззастережно віддавав усе, що в нього просили (він отримував офіцерські три рублі на тиждень), і своєю силою, яку показав солдатам, вдавляючи гвіздки у стіну, і смиренністю, з якою спілкувався з товаришами, і своєю незрозумілою для них здатністю сидіти нерухомо й думати. П'єр здавався їм вищою істотою. Те, що було шкідливим для нього в тому світі, де він жив раніше, тут давало статус майже героя.

Французи збираються відступати, один із полонених занедужує. П'єр запитує капрала, як зарадити хворому, і бачить, що в капралі відбулася зміна. "У ньому відчувалася таємнича байдужа сила, що змушувала людей проти своєї волі вбивати собі подібних". Полонених під конвоем женуть уперед. Французи зупиняються на привал. "Зупинившись, усі начебто зрозуміли, що невідомо ще, куди йдуть і що на цьому шляху багато буде важкого і незвіданого... З полоненими на цьому привалі конвойні поводитися ще гірше, ніж коли виступали... Від офіцерів до останнього солдата було помітно в кожному начебто особисте озлоблення проти кожного з полонених, яке зненацька замінило колись дружелюбне ставлення". Озлоблення ще більш посилюється, коли з'ясовується, що один із полонених утік. П'єр помічає в людях ті ж жорстокість і озлоблення, що вже бачив під час страти. Йому стає страшно, але він відчуває, "як у міру зусиль, які робила фатальна сила, щоб роздавити його, у душі його виростала і міцніла незалежна від неї сила життя". Усе ж П'єр не перестає дивуватися невідповідності того, що коїться в його душі, і реальності, яка його оточує: "У полоні

тримають мене... Мене — мою безсмертну душу, — він дивиться навколо, бачить ліси і поля, небо. — І все це моє, і все це в мені, і все це я... І все це вони впіймали і посадили в балаган, загороджений дошками..."

У перших числах жовтня до Кутузова ще раз приїжджає парламентар із листом від Наполеона, який пропонує мир, але Кутузов відповідає категоричною відмовою.

Кутузов розуміє, що, діючи наступально, російська армія може тільки програти: "Терпіння і час — ось мої війни-богатири". Він знав, що "не треба зривати яблуко, поки воно зелене. Воно саме впаде, коли дозріє. А зірвеш зелене — зіпсуєш яблуко і дерево і сам оскому наб'єш". Ще через якийсь час до Кутузова приїжджає вісник із новиною, що Наполеон пішов із Москви. Кутузов дякує Богу за те, що він "почув молитви наші", і плаче, радіючи: "Врятована Росія. Дякую тобі, Господи!"

"З часу звістки про вихід французів із Москви і до кінця кампанії вся діяльність Кутузова полягає тільки в тому, щоб владою, хитрістю, проханнями утримувати свої війська від марних наступів, маневрів і сутичок із конаючим ворогом". Наполеонівська армія зазнає не тільки поразки, а й внутрішнього занепаду: "люди цієї колишньої армії тікали зі своїми ватажками, самі не знаючи куди, бажаючи (Наполеон і кожен солдат) тільки одного: виплутатися особисто якомога швидше з того безвихідного стану, який, хоч і не ясно, вони усвідомлювали". Але й у російській армії не всі, як Кутузов, розуміли, що треба лише дати час, аби довершити прогнозований крах французької армії. "Усі вищі чини армії хотіли відзначитися, відрізати, перехопити, полонити, перекинути французів, і всі вимагали наступу". І як не протистояв Кутузов цим намірам, під Вязьмою Єрмолов, Милорадович, Платов не втримались і атакували французів, надіславши Кутузову замість повідомлення про свої наміри чистий аркуш паперу в конверті. Нічого не змінила ця атака, хіба що від небезпеки французьке військо ще стягнулося, як скріплюється розталий сніг від надмірного швидкого тепла. Поступово танучи, французьке військо продовжувало свій згубний шлях до Смоленська.

Частина третя

"Бородінський бій, а потім і вхід французів до Москви і втеча французів без нових боїв — одне з найбільш повчальних явищ історії". Адже всі війни призводили до того, що переможена сторона Занепадала, тоді як переможці розквітали. Але от диво — французи перемогли російську армію, увійшли до Москви, але Росія не перестала існувати, а перестала існувати шістсоттисячна армія Наполеона, а відтак і наполеонівська Франція. Напнути факти на правила історії — неможливо. "Період кампанії 12-го року від Бородінського бою до вигнання французів довів, що виграний бій не тільки не є причина завоювання, але навіть і не постійна ознака завоювання; довів, що сила, яка вирішує долю народів, криється не в завойовниках, навіть не в арміях і боях, а в чомусь іншому". З часу вступу французів до Смоленська починається партизанська війна і увесь хід кампанії не підходить ні під які "старі канони воєн". Наполеон відчував це, і "з самого того часу, коли він у правильній позі фехтування зупинився в Москві і замість шпаги супротивника побачив піднятий над собою дрюк, він не переставав скаржитися Кутузову й імператору Олександрові на те, що війна

велася всупереч усім правилам (неначе існують якісь правила для того, щоб убивати людей). Попри скарги французів на невиконання правил, попри те, що вищим за становищем російським людям здавалося чомусь соромно битися дубиною, а хотілося за всіма правилами стати в позицію третю й четверту, зробити майстерний випад у першу і т. д., — дубина народної війни піднялася з усією своєю грізною і величною силою і, не питаючи нічиїх смаків і правил, із дурною простотою, але з доцільністю, не розбираючи нічого, підіймалася, опускалася і гамселила французів доти, поки не згинула вся навала. І благо тому народові, що не як французи в 1813 році відсалютував за всіма правилами мистецтва і, перевернувши шпагу ефесом, граційно та поштиво передає її великодушному переможцеві, а благо тому народу, що у хвилину випробування, не питаючи про те, як за правилами чинили інші в подібних випадках, із простотою і легкістю піднімає першу придатну дубину і гамселиє нею доти, поки в душі його почуття кривди і помсти не заміниться презирством і жалістю".

24 серпня був заснований перший партизанський загін Давидова, а слідом за ним стали організовуватися інші. Денисов також керує одним із партизанських загонів. Невеликим загоном керує й Долохов, з яким вони часто виступають разом. Партизани Денисова вистежують французький транспорт із великим вантажем кавалерійських речей і російських полонених і вибирають найзручніший момент для нападу. Щоб підготуватися ще краще, Денисов посилає одного зі своїх партизанів, Тихона Щербатого, "по язика". Погода дощова, осіння. Поки Денисов чекає на його повернення, у загін приїжджає офіцер із пакетом від генерала. Денисов із подивом впізнає в офіцері Петю Ростова. Петя намагається триматися "по-дорослому", усю дорогу готує себе до того, як буде, не натякаючи на старе знайомство, тримати себе з Денисовим. Але, побачивши ту радість, що виказує Денисов, Петя забуває офіційність і просить Денисова залишити його в загоні на день, хоча при цьому й червоніє (причиною цього було те, що генерал, який боявся за його життя, відправляючи Петю з пакетом, суворо наказав йому одразу повертатися і не вплутуватися ні в які "справи"). Петя залишається. У цей час повертається Тихін Щербатий — послані на розвідку партизани бачать, як він утікає від французів, що стріляють у нього. З'ясовується, що Тихін захопив "язика" ще вчора, але, оскільки той виявився "несправний і дуже лаявся", Тихін не довів його живим до табору. Тоді спробував добути ще одного "язика", але його помітили. Тихін Щербатий був одним із найпотрібніших людей. Підібрали Щербатого в невеличкому селі. Староста цього села зустрів спочатку Денисова непривітно, але коли той сказав, що його мета — бити французів, і запитав, чи не заходили французи в їхні краї, староста відповідає, що "мародери бували", але в їхньому селі один тільки Тишка Щербатий займався цим. За розпорядженням Денисова Щербатого приводять, той пояснює, що французам поганого не робили, що тільки побили зо два десятки тих, хто приходив у село грабувати. Спочатку Тихін виконує у загоні всю чорну роботу: розпалює вогнища, добуває воду і т. п., але потім виявляє "дуже велике бажання і спроможність до партизанської війни". "Він уночі ішов на пошуки здобичі і кожного разу приносив із собою одягу і зброю французьку, а коли

йому наказували, то приводив і полонених". Денисов звільнив Тихона від робіт, почав брати його із собою в роз'їзди, а потім зарахував у козаки. Тихін не любить їздити на коні, завжди ходить пішки, але не відстає від кавалерії. Зі зброї він має тільки мушкет, який "він носив радше для сміху", піку і сокиру, котрими "він володів, як вовк володіє зубами". "Коли треба було зробити що-небудь особливо важке і брудне — підняти плечем із грязюки візок, за хвіст витягти з болота коня, обдерти його, залізити в саму середину французів, пройти вдень п'ятдесят верст, — усі показували, підсміюючись, на Тихона... Ніхто більше за нього не відкрив випадків нападу ворога, ніхто більше не взяв і не побив французів; і внаслідок цього він був блазень усіх козаків, гусарів і самий охоче піддавався цьому чину". Якось, намагаючись узяти язика, Тихін одержує поранення "у м'якоть спини". Від рани він лікується винятково горілкою "внутрішньо і зовнішньо", при цьому з нього потішається весь загін.

Цього разу Тихін виправдовується перед Денисовим за те, що не доставив язика живим, намагається повернути все на жарт. Проте, "коли пройшов сміх, що опанував ним від слів і посмішки Тихона, і Петя зрозумів на мить, що Тихін цей убив людину, йому зробилося ніяково". Петя залишається в загоні, він вечеряє за одним столом з офіцерами, їсть баранину і "перебуває в захопленому дитячому стані ніжної любові до всіх людей і внаслідок того — впевненості в такій же любові до себе інших людей". Він довго вагається, але потім усе ж запитує Денисова, чи не можна покликати хлопчика-француза, що його партизани якийсь час тому взяли в полон. Денисов дозволяє, і Петя йде по французького барабанщика, якого звали Вінсентом. Козаки вже переробили його ім'я на "Весняний", а мужики й солдати звать його просто Весеня. Один із гусарів запевняє Петю, що вони нагодували француза — "страшне який голодний був". Його навіть одягають у російський каптан. Петя запрошує юного француза в будинок і, дивлячись на нього, намагається в кишені гроші, перебуваючи в сумніві, чи не соромно буде дати їх барабанщику. Незабаром приїжджає Долохов, Петя дивиться на нього із замилюванням: про Долохова ходять фантастичні розповіді. Він надзвичайно хоробрий і жорсткий до французів. Долохов запрошує "панів офіцерів" проїхатися разом із ним у табір французів. У нього із собою є два французьких мундири. За словами Долохова, він хоче підготуватися краще до наступу, тому що "любить акуратно справу робити". Петя одразу називається їхати з Долоховим і, незважаючи на всі умовляння Денисова й інших офіцерів, наполягає на своєму. Долохов бачить Вінсента і виказує здивування з приводу того, навіщо Денисов бере полонених: адже їх потрібно годувати. Денисов відповідає, що він відсилає полонених у штаб армії. Долохов резонно заперечує: "Ти пошлеш їх сто чоловік, а прийдуть тридцять. Помруть із голоду або їх уб'ють. Так чи не дорівнює це тому, що їх не брати?" Денисов погоджується, але додає: "Я на свою душу гріха взяти не хочу... Ти кажеш — помруть... Тільки не від мене". Долохов сміється: "А якщо спіймають — мене і тебе, із твоїм лицарством, усе одно на осики". Петя розмовляє з Долоховим, намагаючись довести, що він уже дорослий і на його думку варто зважати. Одягнувшись у французькі мундири, Долохов і Петя вирушають у табір супротивника. Вони під'їжджають до одного з вогнищ, розмовляють із солдатами

французькою. Долохов поводиться зухвало і безстрашно, починає випитувати солдатів про їх кількість, про місцезнаходження офіцерів тощо. Петя зі страхітливостю щохвилини чекає викриття, але до цього не доходить. Обидва повертаються у свій табір цілими і неушкодженими. Петя захоплено реагує на "подвиг" Долохова, навіть цілує його. Денисов зустрічає Петю з невдоволенням: він не спав, очікуючи його повернення. Петя щосили наслідує "дорослих" гусарів і, зокрема, Долохова. Ростов іде до одного з козаків і просить нагострити йому шаблю, оскільки наступного дня вона йому знадобиться в справі. "Я звик усе робити акуратно", — додає Петя, наслідуючи Долохова. Усе, що Петя бачить навколо себе, здається йому прекрасним сном. Він одразу "потрапив у доросле життя, і йому усе здавалося можливим". Уранці він просить Денисова доручити йому що-небудь. У відповідь той наказує Петі слухатися його і нікуди не лізти. Лунає сигнал до атаки, і тієї ж миті Петя, забувши про наказ Денисова, пускає щодуху свого коня. Зопалу він першим увірвався в село, куди вони їздили з Долоховим напередодні вночі. Петі дуже хочеться відзначитися, але йому це ніяк не вдається. За огорожею французи із засідки стріляють по козаках, що юрмляться біля воріт. Петя побачив Долохова, який кричав, що треба почекати піхоту. Замість цього Петя кричить "Ура!" і кидається вперед. Козаки і Долохов слідом за ним вбігають у ворота будинку. Французи тікають, але кінь Петі уповільнює свій біг, а він сам падає на землю. Голову йому пробито кулею, і він майже миттєво вмирає. Долохов холодно реагує на загибель хлопчика, із яким уночі ходив у розвідку, висловивши своє ставлення у двох фразах: "Наповал? Брати із собою не будемо". Денисов з жалем пригадав, як Петя ділився з гусарами родзинками, соромлячись того, що любить солодощі, і заплакав. Серед полонених, яких звільнив загін Денисова, знаходиться і П'єр Безухов.

З трьохсот тридцяти полонених, які вийшли з Москви, живими залишилися менше ста. Полонені французам не потрібні, у них дедалі більше помітна жорстокість: вони змушені охороняти і годувати людей, від яких їм немає ніякої користі. Тих, хто не може далі йти, французи пристрілюють. "У полоні П'єр дізнався не розумом, а всім єством своїм, життям, що людина створена для щастя, що щастя в ній самій, у задоволенні природних людських потреб, і що усі нещастя відбуваються не від браку, а від надлишку; але тепер, у ці останні три тижні походу, він пізнав ще нову втішливу істину — він пізнав, що на світі немає нічого страшного". П'єр розуміє, що є межа страждання, а також те, що страждання пана, який спить на нерівному матраці, і людини, яка заснула на голій землі, нічим не відрізняються. Ноги П'єра збиті і вкриті болячками, навколо весь час пристрілюють поранених. Занедужує Каратаєв і слабшає з кожним днем. Але "що гірше йому було, що страшнішою уявлялась майбутність, то більш незалежно від його стану приходили йому радісні, заспокійливі думки, спогади й уявлення". На одному спочинку Каратаєв розповідає історію про купця, якого за обвинуваченням в убивстві посадили в острог. Убивства купець не чинив, а страждав безвинно. Він покійно терпів усі випробування, що випали йому, а якось зустрівся з одним каторжним і розповів йому свою долю. Каторжник той, почувши від старого

подробиці справи, зізнається, що це він убив людину, за яку купця посадили в острог; падає йому в ноги, просить простити. Старий відповідає, що "усі ми богу грішні, я за свої гріхи страждаю". Проте злочинець звертається до начальства, зізнається, що "шість душ згубив". Поки переглядають справу, минає час, і коли від царя виходить указ випустити купця і нагородити, виявляється, що він уже помер, "його Бог простив". Ця розповідь, її глибокий зміст та захоплена радість, що сяяла на обличчі Каратаєва під час оповіді — саме це наповнювало тепер душу П'єра. Після одного спочинку Каратаєв не може йти далі. П'єр не озирається, і незабаром позаду лунає постріл. "Життя — це все. Життя є бог. Усе переміщується і рухається, і цей рух є бог. І поки є життя, є насолода самоусвідомлення божества. Любити життя, любити Бога. Сутужніше і найпрекрасніше усього любити це життя у своїх стражданнях, у безвинності страждань", — думає П'єр, опинившись на черговому спочинку. Того ранку загін Денисова розбиває французів і звільняє полонених. Козаки "оточили полонених і квапливо пропонували хто одягу, хто чоботи, хто хліб". "П'єр ридав, сидячи серед них, і не міг вимовити ні слова; він обійняв першого солдата, що підійшов до нього, і, плачучи, цілував його". Долохов тим часом рахує полонених французів, погляд його "спалахує жорстоким блиском". У саду вирили могилу для Петі Ростова і ховають його.

З 28 жовтня починаються морози, і втеча французів із Росії набуває ще більш трагічного характеру. Начальники кидають своїх солдатів, намагаючись рятувати власне життя. Увійшовши до Смоленська, французи билися між собою за провіант. Пізніше історики намагатимуться знайти пояснення й виправдання діям Нея, який дістався до Орші лише з тисячним військом — усе, що залишилося від десяти тисяч солдат. Потім історики знайдуть велич душі маршалів навіть у вчинку того ж таки Нея, який вночі, втікаючи лісом, перебрався через Дніпро і без прапорів й артилерії і без дев'яти десятків війська прибіг до Орші. "Для нас, з даною нам Христом мірою хорошого й поганого, немає невимірного. І нема величі там, де нема простоти, добра і правди". Часто історики пишуть історію, спираючись на папери царів і генералів, тому й звинувачують то Кутузова, то Тормасова, то Чичагова в тому, що, хоч російські війська й оточили французьку армію, вони не знищували її і не захоплювали в полон Наполеона, його генералів тощо. Не в цьому полягала мета війни 1812 року. Мета була не в захопленні воєначальників і знищенні армії, що й так здебільшого загинула від холоду і голоду, а в тому, щоб прогнати навалу з російської землі. "Росіяни, навіть напівмертві, зробили все, що можна зробити і слід було зробити задля досягнення гідної народу мети... Російська армія мала діяти, як батіг на тварину, що біжить. І досвідчений погонич знав, що найвигідніше тримати батога піднятим, погрожуючи ним, а не по голові стьобати тварину, що біжить".

Частина четверта

Наташа Ростова і княжна Мар'я після смерті князя Андрія однаково відчували біду і "сторожко берегли свої відкриті рани від образливих, болючих дотиків", їх об'єднала спільна біда. Вони мало говорили одна з одною, взагалі не будували планів на майбутнє. Княжна Мар'я, як і раніше, виховує племінника, вона одержує листа від

родичів і незабаром збирається їхати до Москви. Вона кличе Наташу із собою, батьки також умовляють Наташу їхати, але та відмовляється, бажаючи залишитися там, де провела останні дні з коханою людиною. Вона постійно думає про Андрія, згадує слова, які вони говорили одне одному. Планований від'їзд княжни навіть ображає її, вона усамітнюється в кімнаті й сидить годинами. Незабаром Ростови одержують звістку про загибель Петі. На всіх це справляє страшне враження. Графиня декілька днів перебуває на межі божевілля. Наташа, отямившись від особистого горя, доглядає її. Княжна Мар'я відкладає від'їзд, допомагає Наташі піклуватися про графиню, яка ледве витримала страшну звістку. Через місяць після звістки про смерть Петі, що застала графиню "свіжою, бадьорою п'ятдесятилітньою жінкою", вона виходить зі своєї кімнати "напівмертва" і стара, не здатна брати участі у житті. "Але та сама рана, що наполовину убила графиню, ця нова рана покликала Наташу до життя". Наташа думала, що життя її скінчилося, але раптово любов до матері показала їй, що "сутність її життя — любов — ще жива в ній. І прокинулася любов, і прокинулося життя". Нове горе ще більше зближує Наташу і княжну Мар'ю. Мар'я розповідає їй про своє життя — про дитинство, про батька, про свої мрії. "Наташа, яка колись із спокійним нерозумінням відверталася від цього життя відданості, покірності, від поезії християнського самозречення, тепер, почувавши себе пов'язаною любов'ю з княжною Мар'єю, полюбила і минуле княжни Мар'ї і збагнула незрозумілий їй колись бік життя". Для княжни Мар'ї "теж відкривалася раніше незрозуміла сторона життя, віра в життя, в насолоду життям". Наташа дуже виснажилася за цей час, схудла, і коли княжна Мар'я їде до Москви, граф наполягає на тому, щоб дочка теж поїхала з нею — порадитися з лікарями.

Багато істориків, навіть сучасники, звинувачували Кутузова за його помилки і його поразку під Красним і під Березиною. А Наполеона вивищують навіть деякі російські історики, хоч він був людиною, яка ніколи, навіть у вигнанні, не виказала людської гідності. Про Кутузова, який жодного разу ні словом, ні дією не зрадив себе, що являє собою приклад самозречення і розуміння у сьогоденні майбутнього значення подій, представлений то жалюгідним старим, то хитрим придворним. А це несправедливо. Як же він сам, на противагу багатьом іншим, зумів точно вгадати значення народного змісту події? "Джерело цієї незвичайної сили прозріння щодо сенсу явищ, які відбувалися, було в тому народному чутті, яке він мав у собі в усій чистоті й силі його... Проста, скромна і тому істинно велична фігура ця не могла вміститися в ту обдудну форму європейського героя, що удавано керував людьми, яку придумала історія. Для лакея не може бути великої людини, тому що в лакея своє уявлення про велич". Кутузов був противником того, щоби йти далі за межі Росії. Він вважав, що подальша війна шкідлива і марна, що за десять французів він не віддасть і одного російського солдата. Саме цим він і викликав на себе немілість Олександра і більшості придворних. Кутузов робить об'їзд військ, оглядає полонених, захоплені стяги. Він говорить, як проста стара людина розмовляла б із своїми товаришами: "Я знаю, важко вам, та що ж робити! Потерпіть: недовго лишилося. Спровадимо гостей, відпочинемо тоді. За службу

вашу вас цар не забуде. Вам важко, і усе ж ви вдома; а вони — бачите, до чого вони дійшли, — сказав він, показуючи на полонених. Гірші від злидених і упосліджених. Поки вони були сильні, ми їх не жаліли, а тепер і пожаліти можна. І вони-бо люди..." Після цього він додає пару міцних виразів, чим викликає схвальний регіт війська.

Солдати російської армії розташувалися в лісі. Вони займаються своїми справами, жартують, мріють про своє. Один із них, поглянувши на небо, порівняв Чумацький Шлях із полотном, яке розстелили сохнути. У міру подальшого просування російської армії в ній залишалися люди лише сильні духом і тілом — одної крові. З боку лісу з'являються дві обірвані фігури. Одна з них — Рамбаль, який ледь тримається на ногах. Росіяни підбирають їх, влаштовують обігрітися біля вогнища, годують. Коли захмелілий француз, обійнявши однією рукою за шию російського солдата, заспіває французьку пісню, російський солдат намагається підспівувати по-французькому.

Історики сперечаються, підкреслюючи особливу роль Березини у розгромі наполеонівського війська, хоча більших втрат його армія зазнала біля Красного. Але військові операції тепер планувалися у Петербурзі, і тим-таки Пфулем, а до Кутузова ставляться дещо іронічно, не помічаючи, що хоч і потовщала його фігура, хоч і постарів цей дивний чоловік, та не втратив ані проникливого розуму, ані логічного тверезого мислення, ані вміння радіти життю й цінувати його. Коли його армія увійшла до Вільна, він одразу відчув себе вдома, адже двічі був тут губернатором. Він дозволив собі, чекаючи на Олександра, поринути у мирне спокійне життя, затримавши в цьому місті й більшість війська. Діставшись до Вільна разом з усім почтом, Олександр робить почесні Кутузову. нагороджує його Георгієм першого ступеня. Проте усі прекрасно розуміють, що ця процедура означає лише дотримання пристойностей, що насправді "старий винен і нікуди не годиться". Кутузов не розуміє, навіщо потрібно йти в Європу, вказує на те, що набрати нові війська буде дуже складно, говорить про важкий стан населення. Олександр забирає у Кутузова штаб, перебираючи владу на себе. Свою роль рятівника Росії він відіграв, а рятувати Європу мав інший, Кутузов цього не хотів розуміти. "Представнику російського народу, після того як ворог був знищений, Росія звільнена і поставлена на вищий щабель своєї слави, російській людині робити більше було нічого. Представнику народної війни нічого не залишалося, крім смерті". І він помер.

Увесь тягар фізичних прикрощів і нестатків П'єр відчув на собі, звільнившись із полону. Приїхавши в Орел, він зібрався був у Київ, але занедужав і два місяці пролежав у гарячці, але здоров'я до нього таки повернулося. Коли їх звільнили з полону, він бачив труп Петі Ростова і того ж дня дізнався, що Андрій Болконський був живий ще місяць і помер у домі Ростових. Тоді ж Денисов, який і розповів йому про всі новини, між іншим, думаючи, що той і так уже знає, повідомив про смерть його дружини Елен. П'єр ніяк не може оговтатися від того, що йому довелося пережити в полоні, але поступово "радісне почуття свободи — тієї повної, невід'ємної, властивої людині свободи, усвідомлення якої він вперше відчув на першому відпочинку при виході з Москви", наповняє його душу в період видужання. Мета життя, що він її так болісно

шукав увесь час, тепер несуттєва для нього, і це дає йому відчуття повної свободи. Він знаходить щось більш важливе — віру, — "не віру в які-небудь правила, або слова, або думки, але віру в живого Бога". Тепер на всі "чому" він знає відповідь: "тому що є Бог, той Бог, без волі якого не впаде й волосина з голови людини".

П'єр практично не змінився у зовнішніх рисах характеру. Він, як і раніше, добрий, безпосередній. Різниця між колишнім П'єром і теперішнім полягає лише в тому, що "тепер посмішка радості життя постійно грала біля його рота, і в очах його світився інтерес до людей — питання: чи задоволені вони так само, як і він. І людям було приємно в його присутності". Навіть коли старша княжна, дочка Кирила Володимировича Безухова, що ніколи не любила П'єра, спеціально приїжджає в Орел доглядати за ним, щоб продемонструвати свою чесноту, вона помічає, що П'єр дуже змінився і навіть починає "виявляти приховані добрі сторони свого характеру", Лікар годинами засиджується у П'єра, розповідає історії зі своєї практики, ділиться спостереженнями про вдачу хворих. В Орлі живуть декілька полонених французьких офіцерів, серед них один італієць, який часто відвідує Безухова; через якийсь час здається, що він щасливий лише тоді, коли може прийти до П'єра і розповісти йому про своє минуле, про своє життя, про свою любов і "вилити йому своє обурення на французів, і особливо на Наполеона". Одного разу він сказав П'єрові, що коли всі росіяни такі, як він, то воювати з таким народом — злочин. В Орел приїхав і старий знайомий П'єра масон граф Вілларський (один із тих, хто вводив його в ложу 1807 року). Він дуже радий П'єру, але "на свій подив... незабаром зауважив, що П'єр дуже відстав від справжнього життя і вдався в апатію й егоїзм". П'єр дивиться на Вілларського: "слухаючи його тепер, дивно і неймовірно було думати, що він сам нещодавно був такий самий". Але П'єр, "не намагаючись змінити його погляд, не засуджуючи його, зі своєю тепер постійно тихою, радісною посмішкою, милувався цим дивним, настільки знайомим йому явищем". У П'єра з'являється одна дуже важлива риса — це "визнання можливості для кожної людини думати, почувати і дивитися на речі по-своєму; визнання неможливості словами переконати людину". На власний подив, П'єр відчуває, що в нього з'явився "внутрішній суддя", який підказує йому, що слід і що не слід робити в кожній конкретній ситуації. Це стосується і грошових питань, і керування господарством тощо. До П'єра приїжджає управитель, доповідає про збитки, зауважує, що якщо П'єр не буде відбудовувати московських будинків, які згоріли під час пожежі, і відмовиться від сплати боргів Елен, його ніхто за це не засудить, а прибутки його від цього не тільки не зменшаться, а й навіть збільшаться. Проте через якийсь час П'єр одержує листи про борги дружини і розуміє, що план управителя був хибний, він розуміє, що з боргами дружини "треба розібратися" і, крім того, треба будуватися в Москві. Прибутки зменшаться від цього на три чверті, але П'єр розуміє необхідність цих кроків.

До Москви тим часом повертаються її мешканці, починається відбудова. П'єр також приїжджає в Москву, зустрічається зі своїми старими друзями. Усі раді йому і бажають його бачити. На третій день свого приїзду П'єр дізнається від Друбецьких, що княжна

Мар'я перебуває в Москві. П'єр їде до неї, дорогою думаючи про князя Андрія, про свою дружбу з ним, про ті зустрічі, що в них були, і особливо про останню, у Бородіні. П'єр із гіркотою думає: невже князь Андрій помер у тому "злісному настрої, у якому був тоді? Невже не відкрився йому перед смертю сенс життя?" П'єр бачить у товаристві княжни Мар'ї якусь даму в чорному і думає, що це одна з її компаньйонки. П'єр розмовляє з княжною, і вона згадує, що князь Андрій перед смертю часто говорив про П'єра. П'єр ще раз дивиться на компаньйонку княжни, і та запитує, чи впізнає її П'єр. Тільки тепер П'єр розуміє, що перед ним Наташа. Він зніяковілий, але дуже радий. Княжна Мар'я розповідає йому про останні дні брата, і П'єр дізнається, що Андрій заспокоївся і пом'якшав. Він дізнається і про те, як Наташа доглядала його усі ці дні, і "жаліє її за ті страждання, що вона відчувала тепер, розповідаючи". Коли Наташа іде, княжна Мар'я говорить, що це перший раз після смерті Андрія, коли вона говорила про нього. За обідом Наташа цікавиться, чи правда те, що П'єр бачив Наполеона. П'єр відповідає, що цього ніколи не було. Тоді Наташа запитує, чи правда, що П'єр залишився в Москві, щоб убити Бонапарта. П'єр, ніяковіючи, зізнається, що це так. Він розповідає про те, що йому довелося пережити, обминаючи ті моменти, де він міг би виглядати героєм (пошуки дівчинки біля будинку, що горить, бійка з французами через вірменську сім'ю тощо). Під час цієї розповіді княжна Мар'я стежить за Наташею і П'єром і "непевно починає відчувати можливість щастя між ними". Наприкінці своєї розповіді П'єр говорить, що, якби йому запропонували вибирати — залишитися тим, ким він був до полону, або ще разом пережити те, що він пережив, він обрав би друге. Цього дня П'єр довго не міг заснути, він думав про Наташу, про Андрія, про їхнє кохання, і "то ревнував її до минулого, то дорікав, то прощав собі за це". П'єр починає часто бувати в княжни Мар'ї і Наташі, відкладає свій від'їзд до Петербурга. П'єр запитує в княжни Мар'ї, як йому сказати про своє кохання, княжна Мар'я розуміє його нерішучість і просить дозволити їй залагодити цю справу, бо вона впевнена: Наташа кохає П'єра. Наступного дня П'єр їде до Петербурга, і Наташа під час прощання говорить, що чекатиме на нього. Поїхавши до Петербурга, П'єр думав про Наташу, він називав це відчуття божевіллям. "Божевілля П'єра полягало в тому, що він не чекав, як раніше, особистих причин, які він називав чеснотами людей, для того щоб любити їх, а любов переповняла його серце, і він, безпричинно люблячи людей, знаходив безперечні причини, за які варто було любити їх".

Княжна Мар'я помітила зміни, які відбулися в Наташі. Зрозумівши їх причину, вона спочатку ревниво подумала про те, невже вона так мало кохала її брата, щоб так скоро його забути. Наташа наче прокинулася від першого, після його повернення у Москву, побачення з П'єром. "Незвичайна для неї самої сила життя, сподівання на щастя впливали на поверхню і вимагали задовольнити їх. З першого ж вечора Наташа наче забула все те, що було з нею... Сила життя, що прокинулася у Наташі, була, очевидно, така нестримна, така несподівана для неї самої, що княжна Мар'я відчувала: навіть у душі своїй вона не має права докоряти їй". Мар'я повідомляє, що П'єр любить Наташу, та говорить, що вона теж любить П'єра, тільки не розуміє, для чого він поїхав у

Петербург.

ЕПІЛОГ

Частина перша

Минуло вже сім років від часу війни 12-го року. Олександра, якого так славили за дії під час тієї війни, тепер звинувачували в реакції і чим тільки йому не дорікали. Та чи настільки він в усьому винний? "Якщо припустити, що життя людське може керуватися розумом, — то знищиться можливість життя". І от Олександр, "умиротворитель" Європи, який тепер, після падіння Наполеона, після стількох перемог може насолоджуватися владою, раптом віддає її, побажавши жити людським життям і думати про душу й про Бога. Наташа в 1813 році одружилася з Безуховим, "це була остання радісна подія у старій сім'ї Ростових": того ж року граф Ілля Андрійович Ростов помер, і, "як це завжди буває, зі смертю його розпалася стара сім'я". Всі події останнього часу — і пожежа Москви, і втеча з неї, смерть князя Андрія, відчай Наташі, смерть Петі підточили його здоров'я. Графиня доглядала чоловіка, але старий граф розумів, що йому вже не підвестися. Коли Микола одержав звістку про смерть батька, він перебував разом із російськими військами в Парижі. Він подав у відставку не чекаючи її, узяв відпустку і приїхав у Москву. Боргів виявилось вдвічі більше, ніж маєтності. Миколі радять відмовитися від спадщини, але він вбачає у цьому докір покійному батькові і не погоджується. Кредитори подають до стягнення, причому ті люди, які за життя графа особливо користувалися його милостями, "стали тепер найбільш вимогливими кредиторами". Врешті-решт маєток із молотка продають за півціни, але половина боргів залишається неоплаченою. Микола бере в борг 30 тисяч у Безухова і розплачується з боргами, які "вважає дійсними". Аби за борги, які залишилися, не бути посадженим у боргову яму, чим йому загрожують кредитори, він знову починає служити. Графиня не могла зрозуміти всього, що сталося. Вона тільки, "як за останню приманку у житті", тримається за сина. Разом із матір'ю і Сонею Ростов оселяється в маленькій квартирці в Москві. Наташа і П'єр у цей час живуть у Петербурзі, не маючи справжнього уявлення про скрутний стан Миколи: той це старанно приховував. Стара графиня, що звикла жити в розкоші, не розуміючи, як це тепер важко для сина, вимагає то екіпаж, то дорогої страви, то вина і т. д. Соня доглядає стару графиню, Микола вважає себе в неоплатному боргу перед нею, захоплюється її терпінням і відданістю. Але чим більше він захоплювався її чеснотами, чим більше був їй вдячний, тим менше він її кохав. "Він у душі своїй наче докоряв їй, що вона надто досконала, і за те, що не було у чому докоряти їй".

На початку зими до Москви приїхала княжна Мар'я і скоро дізналася про майновий стан Ростових і про те, "що син жертвує собою заради матері". Це тільки підтверджує її думки про чесноти Миколи Ростова, розпалює з новою силою її кохання. Саме через це почуття княжна не відразу наважується приїхати до Ростових. Коли ж вона приїздить, Микола зустрічає її сухо, тому що його самолюбство не дає права вважати себе її рівнею. Мати умовляє Миколу зробити візит у відповідь. Врешті-решт Микола погоджується і йде в дім Болконських. Але розмова йде натягнуто, княжна Мар'я

бачить, що Микола лише додержується пристойності. І вона починає розуміти причину його холодності: він не може дозволити продовження взаємин з нею, бо вона багата, а він тепер бідний. Проте під кінець розмови, помітивши страждання на обличчі княжни Мар'ї, Микола відчуває, що чинить неправильно, в ньому пробуджується співчуття до неї. Мар'я запитує, чому він позбавляє її тієї дружби, яка була між ними, адже вона так мало бачила щастя у житті. Після цих слів княжна заплакала і швидко пішла, з кімнати. Микола просить її зупинитися. "Вона озирнулася. Кілька секунд вони мовчки дивилися в очі одне одному, і далеке, неможливе раптом стало близьким, можливим і неминучим". Восени 1814 р. Микола одружується з княжною Мар'єю і разом із дружиною, матір'ю і Сонею переїжджає в Лисі Гори. До 1820 року Микола так улаштовує свої фінансові справи, що йому навіть вдається прикупити невеличкий маєток поруч із Лисими Горами. Він веде переговори і про викуп батьківського Отрадного. Микола поступово починає розумітися на господарстві, безпомилково призначає бурмистрів і старостів, до будь-яких нововведень ставиться дуже обережно. Він часто-густо кляв "наш народ", але "усіма силами свої душі любив наш російський народ і його побут, тому тільки зрозумів і засвоїв той шлях господарювання, який дає гарні наслідки". Микола багато працює, маєтність його швидко збільшується, мужики з інших маєтків приходять просити, щоб він купив їх, і навіть після його смерті в народі довго зберігається побожна пам'ять про його керування: "Хазяїн був... наперед мужицьке, а потім своє. Але й не потурав! Одне слово — хазяїн".

У грудні 1820 р. до Миколи приїжджають П'єр із Наташею, які часто і довго гостюють у Ростових. Княжна Мар'я вагітна. У Наташі на цей час вже три дочки й один син. Тепер у ній важко впізнати колишню Наташу Ростову: вона гарна, заклопотана дітьми огрядна жінка. "Риси її обличчя мали тепер вираз спокійної м'якості і ясності. Тепер часто видно було одне її обличчя і тіло, а душі зовсім не було видно. Видно було одну сильну, гарну і плідну самицю. Дуже рідко запалювався тепер у ній старий вогонь". У товаристві вона буває рідко, ті ж, хто бачить її на людях, залишаються нею незадоволені: "вона не була ні мила, ні люб'язна". Усі, хто знав Наташу до заміжжя, дивуються зміні, яка відбулася у ній. "Одна стара графиня, яка материнським чуттям зрозуміла, що всі пориви Наташі були спричинені тільки потребою мати сім'ю, мати чоловіка", дивується, чому інші цього не розуміють. Наташа "почувала, що зв'язок її з чоловіком тримається не тими поетичними почуттями, що залучили його до неї, а тримається чимось іншим, невизначеним, але твердим, як зв'язок її власної душі з тілом". Наташа дорожить тільки товариством тих людей, до яких вона "розпатлана, у халаті могла вийти великими кроками з дитячої з радісним обличчям і показати пелюшку з жовтою замість зеленої плямою, і вислухати розмови про те, що дитині набагато краще... Наташа до такої міри опустила, що її вбрання, її зачіски, її недоречно сказане слово, її ревності — вона ревнувала до Соні, і до гувернантки, і до кожної гарної і некрасивої жінки — були звичайним предметом жартів усіх її близьких". П'єр дивується всьому цьому, але підкоряється. "Наташа у себе в домі ставила себе на ногу раби чоловіка; і весь будинок ходив навшпиньках, коли П'єр читав

або писав у своєму кабінеті". Після семи років шлюбу П'єр був цілком щасливий. Одружуючись свого часу з Мар'єю, Микола розповів їй про свої обіцянки Соні і просив дружину бути до неї прихильною. Дружина його докладала до того неабияких зусиль, однак Соні не любила.

Одного разу Наташа сказала Мар'ї, що це про таких в Євангелії сказано: "Імущому дасться, а в неімущого відніметься", і назвала Соню пустоцвітом, бо її все влаштовує, вона звикла, як кішка, не до людей, а до дому.

Ростови умовляють Наташу з П'єром пробути в них до весни. У них якраз гостює Денисов, тепер відставний генерал. Він неприємно вражений змінами, які відбулися у Наташі, пригадує, дивуючись, що колись був закоханий у неї. Приїжджає П'єр, що їздив у справах на деякий час, Наташа, як звичайно, влаштовує йому сцену за довгу відсутність, але швидко заспокоюється. З його поверненням Наташа знову стає схожа на ту жваву і щасливу Наташу, яку знав колись Денисов. П'єр розповідає про останні політичні новини, говорить, що государ ні в які справи не втручається, що усе готове до перевороту, що необхідно протистояти загальній катастрофі. П'єр запевняє, що неодмінно треба щось робити, якщо буде змога, треба організувати легальне товариство і приносити користь таким чином — добре, якщо ні — то нелегально. Микола з ним не погоджується, нагадує, що він давав присягу: "Якщо мені зараз звелить Аракчєєв іти на вас з ескадроном і рубати — ні на мить не задумаюся і піду". Микола ділиться з дружиною тим, що розповів йому П'єр, говорить, що не схвалює намірів Безухова йти проти уряду, мріє про те, як він викупить Отрадне і лишить дітям пристойну спадщину. Княжна Мар'я, сповнена тихої любові до цієї людини, відчуває, що він ніколи не зрозуміє всього того, що вона розуміє, і від цього вона ще сильніше, з відтінком жагучої ніжності любить чоловіка. Вона веде щоденник, в якому записує всі події, що сталися з дітьми за день. Микола визнає у глибині свого серця, що дружина набагато випередила його у духовному розвитку, це не пригнічує його, а навпаки підносить у власних очах, бо він відчуває щирю любов до себе своєї дружини, відчуває, що вона сама наче частка його. В родині Ростових виховується син князя Андрія — Миколка. Йому вже п'ятнадцять років. Мар'я часто докоряє собі, що вона не відчуває до нього такої любові, як до своїх дітей. Миколка Болконський серед усіх домашніх найбільше захоплюється П'єром. Він знає про дружбу свого батька з цим великим і добрим чоловіком. З розмов і натяків він зрозумів, що його батько колись кохав Наташу, тому до неї почуття теж особливі. Миколка любить свою тітку, дядька, але у житті хоче наслідувати П'єра — бути таким же розумним, щирим і добрим. Миколка чув усе, що розповідав по приїзді П'єр, розмова дорослих справила на нього сильне враження.

Між Наташею і П'єром теж відбувається розмова, яка може бути тільки між справжнім подружжям. Поспішаючи висловити все, що вони передумали і пережили у розлуці, Наташа і П'єр говорять одразу про все, але чудово розуміють одне одного. П'єр говорить про важливі державні справи, Наташа про дітей, про себе. Раптом Наташа запитує, чи схвалив би політичну діяльність П'єра Платон Каратаєв. П'єр не дивується

цьому запитанню дружини, говорить, що Платон, напевне, не схвалив би тієї діяльності, але їхнє сімейне життя він схвалив би.

Миколка Болконський прокинувся серед ночі, вражений страшним сном. Йому снилося, наче вони разом з П'єром ідуть попереду величезного війська, але їх зупиняє дядько Микола й грізно кричить, що вб'є за наказом Аракчєєва кожного, хто ступить далі. Миколка оглядається, а дядька П'єра нема, натомість він відчуває у сні присутність батька. Прокинувшись, він пригадав все, що чув від П'єра, подумав, що батько напевно схвалив би наміри П'єра. Хлопчик мріє вирости і жити так, щоб бути гідним свого батька.

Частина друга

"Предмет історії є життя народів і людства". А роль особистості в історії така: не особистість робить історію, а роблять її тільки народні маси, керовані загальними інтересами. "Найсильніший, нерозривний, тяжкий і постійний зв'язок з іншими людьми є так звана влада над іншими людьми, яка у своєму справжньому значенні є тільки найбільша залежність від них". Особистість важлива в історії лише настільки, наскільки вона розуміє і приймає загальні інтереси, як свої особисті. Особистість, яку вважають причиною тих чи інших подій, з'являється на поклик історії. "Якою є причина історичних подій? Влада. Що є влада? Влада є сукупність воель, перенесених на одну особу. За яких умов переноситься воля мас на одну особу? За умов того, що особа виражає волю всіх людей..."